ACADEMIA
DE ȘTIINȚE
SOCIALE
ȘI POLITICE
A REPUBLICII
SOCIALISTE
ROMÂNIA

REVISTA DE ISTORIE

DIN SUMAR:

6

TOMUL 42 1989

IUNIE

EDITURA ACADEMIEI
REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

ACADEMIA DE ŞTIINŢE SOCIALE ŞI POLITICE
A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

SECŢIA DE ISTORIE ŞI ARHEOLOGIE

Preţul unui abonament este de 180 lei.
În ţară abonamentele se primesc la oficiile poştale şi difuzorii de presă din întreprinderi şi instituţii.

Cititorii din străinătate se pot abona adresîndu-se la ROMPRES-FILATELIA Departamentul Export-Import, presă P. O. Box 12—201. Telex 10 376 prsfir—Bucureşti, Calea Griviţei nr. 64—66.

Manuscrisele, cărţile şi revistele pentru schimb precum şi orice corespondenţă se vor trimite pe adresa Comitetului de redacţie al revistei „REVISTA DE ISTORIE". Apare de 12 ori pe an.

Adresa Redacţiei :
B-dul Aviatorilor, nr. 1
71247 — Bucureşti, tel. 50 72 41.

REVISTA DE ISTORIE

TOM 42, NR. 6
Iunie 1989

SUMAR

ISTORIA ROMÂNIEI

„Revista de istorie", tom 42, nr. 6, p. 533—636, 1989

REVISTA DE ISTORIE

TOME 42, N° 6
Juin 1989

SOMMAIRE

HISTOIRE DE ROUMANIE

„Revista de istorie", tom 42, nr. 6, p. 533–636, 1989

AGRICULTURA ROMÂNEASCĂ ÎN GÎNDIREA SOCIAL-ECONOMICĂ NEOLIBERALĂ

MARIA MUREȘAN

Perioada dintre cele două războaie mondiale a reprezentat, fără îndoială, una dintre cele mai frămîntate etape din istoria dezvoltării capitalismului în țara noastră. Înfruntările și confruntările de forțe din toate domeniile — economic, politic, social, ideologic etc. — s-au reflectat și în gîndirea economică burgheză românească, în cadrul căreia au avut loc ample dezbateri, conturîndu-se, în principal, două mari curente : țărănist și neoliberal. În scrierile lor, economiștii acestor curente au abordat o problematică vastă [1], dar una din caracteristicile fundamentale ale gîndirii lor a fost concentrarea în mare măsură, în jurul conturării soluțiilor la problemele și contradicțiile cu care se confrunta economia românească de atunci [2], în noile condiții ale statului național unitar, făurit prin Marea Unire din 1918, și cele generate de importantele reforme întreprinse, precum și cele determinate de urmările primei conflagrații mondiale. Subliniind acest lucru, nu putem omite, desigur, nici finalitatea socială a preocupărilor reprezentanților celor două curente de gîndire economică, faptul că, așa cum aprecia L. Pătrășcanu, țărănismul, ca doctrină și practică politică, se situa pe linia „reprezentării și apărării sub forme diferite a idealurilor chiaburimii satului românesc", iar liberalii, cei grupați în jurul Partidului Național-Liberal, exprimau interesele „acelei fracțiuni din burghezia română, care deține marea finanță și mînuiește capitalul românesc" [3].

În doctrina economică a curentului neoliberal se împletesc o serie de idei și teze ale liberalismului din etapele anterioare cu idei și teze noi, rezultate din analiza și interpretarea realităților social-economice din perioada dintre cele două războaie mondiale, ceea ce avea semnificația unei înnoiri a bagajului teoretic și a acțiunilor de politică economică întemeiate pe acesta, de unde și adăugarea particulei *neo* la numele unei doctrine mai vechi. Înnoirea bagajului teoretic al liberalismului, însoțită de definirea liberalismului ca un nou liberalism, a fost determinată, după cum recunoșteau înșiși promotorii acestui curent, de criza în care se afla liberalismul. M. Manoilescu, de exemplu, scria: „Liberalismul a suferit încercări teribile care îi dictează astăzi imperios înnoirea și regenerarea. Forma sa regenerată va fi neoliberalismul". Neoliberalismul, mai menționa M. Manoilescu, „pare că se anunță ca o formă regenerată a liberalismului, care condiționează viabilitatea sa în viitor, ca o nouă adaptare, fără de care n-ar putea să urmeze decît dispariția acestui sistem politic și a doctrinei care-l reprezintă" [4]. Reiese din cele arătate că, în fond, doctrina neoliberală a rezultat din preocupările adepților liberalis-

„Revista de istorie", tom 42, nr. 6, p. 535—552 1989.

mului de a-l adapta la cerinţele apărării capitalismului, al menţinerii, în continuare, a acestuia. Concludente în acest sens sînt ideile, tezele şi măsurile de politică economică ce alcătuiesc doctrina social-economică neoliberală. Printre acestea se înscriu : ideea că şi în societate domneşte ordinea naturală, că evoluţia ei este guvernată de legi obiective, a căror acţiune poate fi cunoscută şi utilizată, idee susţinută doar atunci cînd este vorba de apariţia şi dezvoltarea capitalismului şi abandonată cu desăvîrşire în cazul în care se pune problema perspectivelor acestuia ; susţinerea cu consecvenţă a pretinselor virtuţi ale proprietăţii privat-capitaliste şi ale iniţiativei întemeiate pe aceasta, concomitent cu promovarea ideii intervenţiei statului în economie, ca o necesitate izvorîtă din cerinţa de a se asigura dezvoltarea economiei, care nu se poate realiza în mod spontan ; promovarea politicii „prin noi înşine" şi critica politicii „porţi deschise capitalului străin" ; respingerea ideii luptei de clasă şi promovarea, cu anumite nuanţe, a „armoniei sociale" ; critica, adesea vehementă, a ideilor „eminamenţei" sau „preponderenţei" agricole şi susţinerea dezvoltării complexe a economiei naţionale, a industriei îndeosebi, fără a neglija agricultura şi alte ramuri economice. Asemenea idei, ca şi altele, au fost promovate, într-o măsură sau alta şi cu anumite nuanţe, de către numeroşi economişti, între care : I. N. Angelescu, N. P. Arcadian, I. C. Băicoianu, M. Constantinescu, D. D. Haşiganu, G. N. Leon, M. Manoilescu V. Slăvescu, G. Taşcă, Şt. Zeletin ş.a.

Cercetările actuale, consacrate gîndirii social-economice neoliberale, au pus în lumină, în principal, şi nu lipsit de temei, ideile, tezele şi teoriile promovate de exponenţii acesteia în legătură cu industrializarea României. În cadrul preocupărilor lor economiştii neoliberali nu puteau omite, desigur, nici problemele agriculturii româneşti din acea vreme. Atenţia acordată de ei agriculturii pornea, înainte de toate, de la înţelegerea locului şi rolului acestei ramuri de bază a economiei în cadrul complexului economic naţional şi cu deosebire a faptului că redresarea producţiei agricole şi valorificarea corespunzătoare a ei în plan intern şi internaţional constituiau o pîrghie importantă de dezvoltare a industriei, a economiei româneşti în ansamblu. Dezvoltarea agriculturii era privită ca o cale de lărgire a pieţei de desfacere a produselor industriale şi de diversificare a bazei de materii prime necesare industriei, de sporire a acumulării de capital naţional şi, implicit, de reducere a cererii de capital străin, toate acestea fiind cercetate, evident, din unghiul de vedere al întăririi poziţiilor grupărilor burgheze ale căror interese le apărau neoliberalii. Dintr-o asemenea perspectivă, problemele cu care se confrunta agricultura românească în perioada interbelică au fost analizate de către economiştii la care ne referim sub multiple aspecte : locul, rolul şi importanţa agriculturii în complexul economiei naţionale, raportul industrie-agricultură, randamentul producţiei agricole şi valorificarea acesteia pe piaţa internă şi mondială, ocuparea surplusului relativ de forţă de muncă de la sate ş.a.

Trebuie arătat însă că, deşi a fost pus în slujba Partidului Naţional-Liberal, curentul neoliberal nu se confunda cu programul acestuia, după cum nu toţi partizanii doctrinei curentului menţionat erau înregimentaţi în partidul respectiv. De asemenea, trebuie menţionat că deşi mulţi economişti neoliberali susţineau cu insistenţă necesitatea depăşirii caracterului preponderent agricol al economiei româneşti din acea vreme, iar P.N.L.

a promovat, în anii guvernării, o politică de încurajare a industriei, programul acestuia, considerat a fi cel mai înaintat program burghez din perioada respectivă [5], precum și unii lideri ai lui, nu prevedeau schimbarea radicală și imediată a structurii economiei românești. I. G. Duca, de exemplu, arată că „Pentru noi, prin structura ei economică, România este desigur în primul rînd un stat agricol și ea trebuie, vrînd-nevrînd, să păstreze acest caracter" [6]. Iar la sfîrșitul deceniului trei, într-un document programatic al P.N.L. se menționa că „România, fiind încă pentru multă vreme în primul rînd o țară agricolă, se cuvine a avea pentru principala ei ramură de producțiune o deosebită solicitudine" [7].

În mod firesc, preocupările economiștilor neoliberali pentru problemele agriculturii de atunci aveau ca punct de plecare, ca și cele ale altor economiști ai vremii, reforma agrară din anii 1918—1921, precum și schimbările operate de ea în structura social-economică a țării. Împreună cu celelalte transformări care aveau loc în viața economică, politică și socială a țării, această reformă a declanșat un relativ amplu proces de reorganizare și de regrupare a forțelor social-politice, afectînd structura internă a claselor și grupărilor sociale, raporturile dintre ele, ponderea și poziția lor în viața de stat, precum și compoziția socială a partidelor burgheze.

În angrenajul complex de ample confruntări sociale și politice se schimbă raportul de forțe dintre burghezie și moșierime — în favoarea celei dintîi —, crește rolul și importanța burgheziei mici și mijlocii în viața politică a țării, în condițiile în care proletariatul se afirmă tot mai puternic ca cea mai avansată forță social-politică a societății românești. Exproprierea începută pe baza decretelor-legi din 1918—1919 și definitivate prin legea de reformă agrară adoptată în iunie—iulie 1921 a însumat 6 008 098 ha, adică circa 66% din proprietatea moșierească [8], destinate împroprietăririi țăranilor [9]. Ca urmare a reformei din 1918—1921 [10], a devenit predominantă proprietatea mică și mijlocie, dar s-a menținut un sector apreciabil de exploatări moșierești, și, în același timp, un proletariat agricol de circa 700 000 țărani [11].

Privită în ansamblu, reforma a contribuit la schimbarea cursului dezvoltării economiei românești în general și al agriculturii în special, ca urmare a modificării proprietății asupra pămîntului. Înainte de reforma agrară, proprietățile sub 100 ha dețineau 59,77% din suprafața agricolă, adică 12 025 814 ha, iar proprietățile de peste 100 ha dețineau 40,23% din suprafața agricolă, adică 8 108 847 ha [12]. După reforma agrară, potrivit *Enciclopediei României* din 1938, „proprietatea mică" (sub 100 ha) deținea 89,56%, adică 18 033 911 ha, iar „proprietatea mare" (peste 100 ha) deținea 10,44%, adică 2 100 750 ha. Recensămîntul agricol din 1930 constata o medie a suprafeței arabile pe o exploatație de 3,92 ha[13], iar analiza structurii categoriilor de exploatări agricole — potrivit aceluiași recensămînt — demonstrează că, de fapt, circa 75% din exploatările existente o constituiau proprietățile sub 5 ha[14]. Reforma agrară a restrîns deci proprietatea moșierească, a tăiat rădăcini ale sistemului agrar grevat de rămășițe ale relațiilor de producție feudale pe zone largi ale țării, dînd o puternică lovitură muncii în dijmă, îngustîndu-i aria de răspîndire ; dar tendința cea mai caracteristică a fost creșterea ponderii categoriei de proprietate situată între 2—5 ha.

În ansamblu, reforma a accelerat diferenţierea ţărănimii, a dus la lărgirea folosirii muncii salariate şi la creşterea rolului burgheziei săteşti. Nu trebuie omis nici faptul că în concepţia iniţiatorilor şi realizatorilor ei, reforma agrară era menită să stimuleze redresarea producţiei agricole [15], iar despăgubirea moşierilor pentru pămînturile expropriate să le asigure acestora mijloace pentru perfecţionările necesare exploataţiilor agricole şi pentru plasare, chiar şi în alte activităţi economice.

În anii legiferării şi aplicării masive a reformei, agricultura traversa o perioadă extrem de frămîntată, marcată , înainte de toate, de efectele dezastruoase pe care le-a avut prima conflagraţie mondială asupra întregii economii naţionale şi, implicit, asupra agriculturii. Astfel, cele cîteva sute de mii de victime, în majoritate ţărani, au privat şi agricultura de o însemnată forţă de muncă; era epuizat întregul stoc de cereale şi, ca urmare, nu putea fi asigurată hrana populaţiei şi sămînţa necesară pentru cultură, ceea ce a făcut ca în 1919 să fie importată o însemnată cantitate de cereale pentru acoperirea consumului intern [16]; România se situa pe locul doi între statele europene cu cele mai mari pierderi de animale domestice, în timpul sau din cauza războiului [17]; în acelaşi timp, datorită lucrărilor în curs ale reformei agrare, în 1919, circa 23 % din suprafaţa cultivată cu cereale a rămas nelucrată [18]. Toate acestea s-au repercutat asupra întregii economii naţionale şi au stimulat puternic preocupările economiştilor de cele mai diverse orientări, inclusiv neoliberali, pentru găsirea soluţiilor în vederea depăşirii stărilor de lucruri din agricultură şi orientarea ei pe făgaşul firesc al dezvoltării.

În cercetările lor, economiştii neoliberali porneau de la realitatea că agricultura constituia ramura predominantă a complexului economic naţional, în care era ocupată peste trei sferturi din populaţie. ,,Nu trebuie să uităm — arăta G. N. Leon — că peste 80 % din populaţia ţării se îndeletniceşte cu agricultura..." [19]. În aceste condiţii, luată în ansamblu, economia românească era apreciată ca o economie preponderent agricolă. ,,Acum, privind industria în complexul întregii noastre producţii naţionale — arăta Şt. Zeletin — reesă că economia românească are încă un pronunţat caracter agrar : valoarea producţiei industriale se urcă abia la un sfert din valoarea producţiei agricole ..." [20]. La rîndul său, M. Constantinescu aprecia, la începutul deceniului cinci, că 71 % din populaţia activă a ţării se ocupa cu agricultura, ceea ce situa România, din acest punct de vedere, pe locul trei în Europa, după Bulgaria şi Iugoslavia [21]. Totodată economiştii la care ne referim evidenţiau că peste jumătate din teritoriul ţării oferea condiţii prielnice pentru practicarea îndeletnicirilor legate de agricultură. Astfel, V. Slăvescu, în baza datelor *Anuarului Statistic al României pentru 1930*, arăta că din suprafaţa totală a ţării, terenurile arabile, fîneţele naturale, păşunile şi culturile arborescente ocupau 59,41 % [22].

În condiţiile în care agricultura dispunea de o asemenea suprafaţă şi în cadrul ei era ocupată o pondere atît de mare a populaţiei active, era firesc ca rolul acestei ramuri în cadrul complexului economiei naţionale să-i fie acordat o mare atenţie, pornindu-se de la funcţiile ce-i reveneau. Astfel, economiştii neoliberali susţineau că agricultura constituie sursă de hrană pentru populaţie şi de materii prime pentru industrie, piaţă de desfacere pentru produsele industriei şi sursă de forţă de muncă necesară dezvoltării acesteia ; în acelaşi timp, ea putea asigura însemnate dispo-

nibilități pentru export și, prin aceasta, creșteau posibilitățile de a spori importurile necesare dezvoltării economiei naționale și satisfacerii altor nevoi ale țării ; nu era omis nici rolul ce-i revenea agriculturii în sporirea acumulării interne.

Referindu-se la orientarea producției agricole și locul acesteia în relațiile comerciale externe ale României, I. N. Angelescu menționa : „Dintre toate culturile, care se fac pe suprafața agricolă a României Mari, *cerealele* ocupă primul loc. Cu aceste produse am apărut și vom apărea încă pe piața mondială. Ele vor forma, multă vreme, prisosul de căpetenie al muncii poporului nostru, și cu acest prisos vom plăti la alte popoare ceea ce ne lipsește". Concomitent, el sublinia că o asemenea orientare a practicii agricole trebuie depășită : „Pămîntul nostru agricol îngăduie însă și alte culturi... Pășunile întinse de pe ambele poale ale Carpaților ne indică politica ce trebuie să urmăm în această privință..."[23]. G. Tașcă considera că „Solul și munca agricolă vor fi încă pentru mult timp principalele noastre surse de venit" [24]. Locul și rolul agriculturii în complexul economiei naționale sînt mult mai amplu evidențiate de către M. Constantinescu, care arăta : „Agricultura este una din cele mai importante sectoare ale economiei naționale. Această ramură de producție asigură hrana întregei națiuni. Această ramură de producție asigură puterea de existență și de cumpărare la covîrșitoarea majoritate a populației românești. Această ramură de producțiune asigură balanțelor noastre comerciale și de plăți un important procent de active, al doilea după produsele petroliere" [25]. În același timp, el sublinia și pericolele ce decurgeau din starea preponderent agricolă a economiei : „Aici, pe piețele mondiale, la export, se încearcă în fiecare an de recoltă excedentară a noastră supapa de liniște a celor aproape 3 milioane de exploatări agricole țărănești, iar uneori chiar și a ordinei interne a țării" [26].

Neoliberalii au abordat agricultura și din unghiul de vedere al posibilităților pe care aceasta le avea în ceea ce privește utilizarea brațelor de muncă existente, evidențiind că ea nu poate asigura ocuparea lor deplină și de aceea era necesară dezvoltarea și a altor activități, a industriei în primul rînd. Astfel, N. P. Arcadian sublinia că, în perioada interbelică, la sate exista „un excedent disponibil de forță de muncă" [27]. Iar V. Slăvescu aprecia că deplasarea forței de muncă spre industrie este „în genere un fenomen demografic absolut normal", întrucît „În ultimă instanță, tot proletariatul industrial este de origine agricolă" [28]. În privința soluționării problemelor ridicate de suprapopulația relativă de la sate, care, după opinia lui V. Slăvescu, „poate exercita o influență negativă asupra salariilor celor întrebuințați și poate constitui terenul propriu pentru dezvoltarea ideilor subversive și anarhice" [29], opiniile economiștilor neoliberali sînt împărțite. Unii, ca, de exemplu, V. Slăvescu, considerau că aceste probleme ar putea fi rezolvate în granițele satului, prin măsuri de întărire a gospodăriilor țărănești. „Cînd o economie națională dispune de o clasă agricolă bine înstărită, independentă din punct de vedere economic, capabilă să se dezvolte și să progreseze, are fără îndoială o bază solidă și indestructibilă", arăta el. „O agricultură prosperă și rațională — menționa în continuare — nu se poate dezvolta decît acolo unde există și o proprietate țărănească cît mai bine organizată" [30]. Alții economiști neoliberali, ca, de exemplu, M. Manoilescu, apreciau că

„chestiunea ţărănească nu se poate rezolva la sate, ci numai la oraşe şi prin oraşe", pentru că, argumenta el, progresul agriculturii româneşti se va petrece atunci cînd „satele vor fi degajate de actualul exces de braţe şi munca va deveni la ţară mai preţuită şi mai scumpă" [31]. Asemenea idei nu erau singulare în epocă. De altfel, M. Manoilescu îşi exprima deschis adeziunea faţă de opinia lui Şt. Zeletin, care, în deceniul trei, sublinia că „Istoria economică arată limpede oricui vrea şi poate să înveţe ceva dintr-însa, că într-un stat intrat în procesul revoluţiei burgheze, singurul mijloc de a ridica starea ţărănimii e de a grăbi progresul industriei" [32].

Trebuie subliniat şi numitorul comun al ideilor economiştilor menţionaţi, şi anume că ţărănimea nu a constituit şi nu poate constitui un factor de-sine-stătător şi cu atît mai puţin revoluţionar, deşi pentru a asigura liniştea socială burgheză, apreciau ei, nu se poate face abstracţie de deziderattele ţărănimii. Astfel, Şt. Zeletin considera că „ţărănimea n-a fost, niciodată şi nicăieri, un factor social sau politic de-sine-stătător, cu atît mai puţin un factor revoluţinar. Rolul ţărănimii a fost totdeauna secundar ..." [33], iar M. Manoilescu sublinia că „*Singurul pericol real pentru burghezia românească au fost totdeauna proletarii industriali* ... De fapt, de la reforma agrară încoace, *burghezia a încetat să se mai teamă de ţărănime* ...", care, continua el, „*nu este nicăieri în lume o clasă dinamică de realizări politice şi nu poate exercita niciodată o presiune vie şi actuală, care să ducă pînă la dominarea colectivităţii naţionale*" [34]. Dar, adăuga că într-o ţară ca a noastră cu o populaţie majoritară ocupată cu îndeletniciri agricole, chiar dacă „nu este nici de dorit, nici posibilă dominaţia ţărănimii", este totuşi oricînd necesar „asentimentul ei", pentru că „*De cîte ori în politică ai ţărănimea împotriva ta, înseamnă că ai făcut o mare greşeală.* Sentimentele ţărănimii nu pot fi ignorate, nesocotite şi neglijate în nici o măsură politică sau administrativă" [35]. Finalitatea unor asemenea idei nu putea fi, desigur, decît aceea de a atrage şi menţine ţărănimea muncitoare în orbita intereselor burgheziei. Şi aceasta în ciuda faptului că unii economişti neoliberali recunoaşteau că satul, a cărui populaţie covîrşitoare o constituia ţărănimea muncitoare, era spoliat de către oraş. Astfel, M. Manoilescu arăta că, în România satul a fost exploatat întotdeauna de către oraş, întîi prin furnizarea directă de alimente şi produse agricole de la sat la oraş, *fără o contravaloare echivalentă de mărfuri* ... Dar există şi o altă cale de exploatare, care constă în *aceea că exportul românesc — compus în cea mai mare parte din produsele satelor — serveşte, totuşi, numai pentru a plăti în străinătate importul românesc, destinat aproape exclusiv oraşelor*" [36]. Sînt surprinse, astfel, aspecte esenţiale ale exploatării satului de către oraş.

Importanţa pe care o are agricultura în complexul economiei naţionale a fost surprinsă de economiştii neoliberali şi din unghiul de vedere al raportului dintre industrie şi agricultură, al celui existent atunci şi al celui care ar trebui să fie, potrivit exigenţelor unei economii moderne.

Dezvăluind rolul industriei proprii în asigurarea dezvoltării de ansamblu a economiei naţionale şi, deci, şi a agriculturii, I. N. Angelescu sublinia, în anii imediat următori încheierii primului război mondial, că nevoile reducerii organismului economiei distruse de război şi cu deosebire cele ale creşterii producţiei agricole, realizabilă, în primul rînd,

prin mecanizare, în scopul acoperirii consumului intern și asigurării excedentului pentru export, impun o preocupare susținută pentru dezvoltarea industriei naționale. „Producția agricolă, arăta el, este condiționată de producția industrială. În agricultura modernă s-a introdus mașinismul ... o întreagă industrie este de creat numai pentru satisfacerea nevoilor agriculturii". În același timp, el sublinia condițiile extrem de favorabile pe care reîntregirea ființei naționale a poporului român le asigura pentru accelerarea dezvoltării industriei: „Situația se schimbă în România Mare. Avem toate condițiile care se cer unei țări industriale: materiile prime cele mai variate și izvoarele de energie cele mai bogate", într-un cuvînt „Industrializarea României este nu numai posibilă, dar și necesară" [37].

Raportul dintre industrie și agricultură a fost abordat și din unghiul de vedere al lărgirii consumului intern, în special al țărănimii, care constituia majoritatea populației țării. Referindu-se la anii crizei economice din 1929—1933, care a adus o perturbare majoră nu numai în domeniul economic, ci — prin efectele ei — a zguduit întregul edificiu al statului, G. N. Leon aprecia că „nimeni nu poate pretinde ca statele agrare să rămînă veșnic în această stare de inferioară dezvoltare, renunțînd pentru totdeauna la crearea unei industrii naționale" [38]. Tot spre sfîrșitul deceniului patru el sublinia: „O țară numai agricolă nu este însă o țară completă, deoarece ea este totdeauna în directă atîrnare de țările industriale. Acesta este și cazul țării noastre" [39], și adăuga că „nu ne mai lipsește nimic pentru a crea o unitate economică completă" [40]. Totodată, G. N. Leon evidenția că condiția fundamentală de dezvoltare a industriei în România este „ridicarea standardului de viață al țăranului. Acesta reprezintă 80% din populația țării și formează, în consecință, marea masă a consumatorilor" [41]. Scăderea consumului de bunuri industriale pe locuitor, ca urmare a crizei economice, îl conduce pe G. N. Leon la aprecierea că „Starea de inferioritate materială a țăranului român, lipsa de cîștig ... a făcut ca puterea lui de consumație să fie mult inferioară nevoilor sale cele mai elementare" [42]. Abordînd și el problema desfacerii produselor industriale în mediul rural, G. Tașcă scria: „Țăranul bogat și proprietarul consolidat erau de fapt cel mai bun debușeu al unei industrii care lucra numai pentru interior și de loc pentru export" [43]. Cauza principală a stării precare a economiei românești din deceniul trei era considerată de el a fi politica economică defectuoasă, care s-a concentrat cu precădere asupra industriei și a neglijat agricultura. Ca urmare, arăta G. Tașcă, „a fost slăbit elementul țărănesc, fără a putea întări concomitent producția industrială" [44].

O optică similară în abordarea raportului dintre industrie și agricultură întîlnim și la Vasilescu-Karpen, care sublinia că „condițiunea *sine-qua-non* a dezvoltării industriei este mărirea capacității de consumație a populației, recte a sătenilor, cu alte cuvinte putința pentru aceștia de a consuma produsele industriale" [45], iar scăderea veniturilor țărănimii și, deci, a consumului ei, era explicată de el prin micșorarea prețurilor la export a produselor agricole, determinată de „mecanizarea agriculturii în țările de peste ocean" [46]. Posibilitatea depășirii unei asemenea stări de lucruri era văzută de el în dezvoltarea concomitentă a celor două ramuri de bază ale economiei naționale. „Agricultura noastră, evidenția

Vasilescu-Karpen, trebuie să se dezvolte paralel cu industria, sprijinindu-se reciproc şi perfecţionîndu-se repede"[47]. Era subliniată, astfel, necesitatea sporirii preocupărilor pentru asigurarea unui raport corespunzător între industrie şi agricultură, care nu poate fi conceput în afara sprijinului reciproc şi a modernizării lor concomitente.

În legătură cu raportul dintre industrie şi agricultură reţin atenţia şi lucrările lui Şt. Zeletin şi M. Manoilescu, al căror numitor comun îl reprezintă ideea că dezvoltarea industrială constituie o necesitate şi pentru ocuparea surplusului relativ de forţă de muncă apărut la sate. Insistînd asupra consecinţelor pe care dezvoltarea capitalismului le are asupra ţărănimii, între care pe prim plan se situează proletarizarea unei părţi însemnate a acesteia, şi asupra rolului dezvoltării industriei în înlăturarea acestui fenomen, Şt. Zeletin sublinia că „agricultura şi industria formează un tot, a cărui funcţie economică se întregeşte: ceea ce elimineazǎ agricultura de la sate, absoarbe industria la oraşe"[48]. Aceeaşi idee este exprimată, la începutul deceniului cinci, de M. Manoilescu mult mai energic, lucru explicabil, în parte, şi prin faptul că fenomenul proletarizării unei părţi a ţărănimii se agravase de-a lungul perioadei interbelice. „Cu orice preţ — accentua el — trebuie ca o parte a populaţiei săteşti să părăsească agricultura şi să-şi găsească, fie la sate fie la oraş, o întrebuinţare în industrie sau meserii. Aceasta presupune o industrializare masivă a României şi o schimbare totală a actualei structuri economice"[49].

În acelaşi timp, în cadrul amplei argumentări asupra necesităţii dezvoltării industriei fiecărei ţări, M. Manoilescu insista în mod deosebit şi asupra rolului ce-i revine industriei în sporirea venitului naţional şi, implicit, a consumului intern. Pe baza unor date statistice el conchidea: „Cercetînd venitul naţional în diferite ţări, primul lucru care ne izbeşte este micimea venitului ţărilor agricole"[50]. Iar calea sigură pentru accelerarea creşterii venitului naţional şi a consumului o constituie sporirea productivităţii muncii. „O mai mare productivitate a muncii pe cap de muncitor — sublinia M. Manoilescu — indică, în acelaşi timp, posibilitatea unui mai mare consum pe cap de locuitor; ea constituie prin urmare un semn real şi clar al prosperităţii societăţii omeneşti"[51].

Dezvoltarea industriei, inclusiv a celei de prelucrare a produselor agricole, era considerată de el ca singura alternativă a ţărilor agricole pentru a-şi asigura neatîrnarea economică şi relaţiile echitabile cu alte ţări, precum şi soluţionarea unor probleme economico-sociale interne, între care şi cea ţărănească. În acest context, M. Manoilescu aprecia că „prin reforma agrară (de după primul război mondial — n.n.) chestiunea ţărănească nu a fost *rezolvată*, ci numai amînată ..." şi dacă „burghezia nu promovează agricultura prin industrializarea produselor ei", atunci ea „se va găsi curînd în faţa unui *ultimatum* ..."[52]. Fără a omite faptul că şi în acest caz M. Manoilescu vădeşte preocuparea pentru soarta burgheziei româneşti, reţin atenţia ideile lui judicioase despre necesitatea şi oportunitatea dezvoltării industriei proprii în ţările agricole, cum era şi România în acea vreme.

Raportul dintre industrie şi agricultură este studiat din mai multe unghiuri de vedere şi de către N. P. Arcadian, care arăta: „Dar o ţară fără industrie este fără îndoială săracă deoarece nici agricultura ei nu poate

face progrese mari decît paralel cu dezvoltarea industriei; în țările unde agricultura se reazemă pe o industrie viguroasă, ea găsește, pentru cea mai mare parte din produse, consumatori chiar în țară ... În plus, pentru ca agricultura să dea un randament mai mare, ea are nevoie de mașinile și de mijloacele de comunicație moderne, pe care le procură industria; pentru ca fertilitatea solului să nu scadă, agricultura are nevoie de îngrășăminte chimice pe care numai industria le poate produce". Totodată, exprimîndu-și deplinul acord cu opiniile lui M. Manoilescu privitoare la industrializarea țărilor agricole, N. P. Arcadian sublinia că în cazul în care o țară agricolă își asumă riscul promovării exclusive a agriculturii se expune inerent la „condițiunea unui nivel de trai al populațiunii acesteia, unui standard al vieții foarte scăzut" [53]. N. P. Arcadian mai atrăgea atenția și asupra faptului că o economie preponderent și cu atît mai mult exclusiv agricolă este extrem de vulnerabilă la oscilațiile conjuncturale și cu deosebire în cazul unor crize economice. Astfel, el menționa că economiile unor țări în care agricultura și industria se îmbină armonios „ne dau reconfortantul exemplu al unei comportări mlădioase și sigure chiar în timpul unei crize atît de profunde ca cea actuală" [54].

Una dintre problemele care a polarizat atenția economiștilor neoliberali a fost și cea a randamentului și calității producției agricole. Această problemă a fost abordată, în principal, în sensul producției la hectar a cerealelor, care — menționau majoritatea lor — era mică datorită în special reformei agrare, întrucît aceasta, arătau ei, a schimbat structura și regimul proprietății funciare, fără a fi urmată de măsurile economice, organizatorice, politice etc. corespunzătoare. Astfel, G. N. Leon aprecia: „Prin împroprietărirea țăranilor s-a schimbat fundamental structura noastră agrară ... Reforma agrară în România a rezolvat însă o problemă socială, iar nu una economică și chiar pe cea socială, numai provizoriu ... Nu a rezolvat o problemă economică pentru că ea s-a ocupat exclusiv de procesul de repartiție a pămînturilor, fără a fi luat măsurile necesare privitoare la procesul de producție ..." [55]. D. D. Hașiganu arăta că „o cauză a scăderii atît a producțiunei grîului, cît și a calității lui este și schimbarea regimului proprietății", schimbarea acelui regim care asigura producția ridicată și de calitate. El își argumenta astfel susținerea: „pe timpul marii proprietăți agricole erau lanuri întregi de aceiași varietate de grîu, care din cauză că pămîntul era bine lucrat și prin faptul că se întrebuințau semințe selecționate, dădeau reputatul grîu românesc. Astăzi, sub regimul micei proprietăți, din cauza lipsei de sancțiuni severe contra celor cari nu-și cultivă în întregime pămîntul, cu durere trebuie să constatăm superioritatea vechiului regim". În susținerea concluziei sale, D. D. Hașiganu invocă date statistice. Astfel, el arată că producția medie a anilor 1906—1915 a fost de 13,5 hl/ha, media anilor 1920—1927 de 11,3 hl/ha, iar producția anului 1926, cel mai bun an agricol de după război, a fost de 12,3 hl/ha [56]. De menționat că argumentarea lui D. D. Hașiganu nu are semnificația apărării vechiului regim al proprietății funciare, ci pe aceea de a evidenția superioritatea marii exploatări agricole. Abordînd aceeași problemă, M. Constantinescu sublinia: „Reforma agrară din 1918—1922 a fost executată potrivit concepției individualiste a proprietății și exploatării agricole. Marile unități, marile exploatări plugărești ce existau înainte de expropriere au fost divizate în loturi indi-

viduale, prin reforma agrară, şi distribuite sătenilor, îndreptăţiţi la împroprietărire. Astfel, din marea proprietate funciară, reforma agrară a creat mica proprietate şi exploatarea individuală sătească". Şi continua: „Consecinţa directă şi imediată a situaţiei acesteia a fost redusul randament al producţiei pe unitatea de cultură şi calitatea inferioară şi neomogenă a ei" [57]. Iar M. Manoilescu, care ţinea să elogieze rolul burgheziei în înfăptuirea reformei agrare şi în asigurarea creşterii producţiei agricole, arăta: „Cînd înaintea războiului mondial a fost pusă în faţa rezultatelor propriei sale politici, şi-a simţit conştiinţa încărcată (burghezia — n.n.), şi atunci a făcut gestul împroprietăririi. Căci, într-adevăr, n-a fost decît un gest, un gest boieresc, dar care — ca orice manifestare a acestei clase — a rămas pur superficial, mărginindu-se la parcelarea pămîntului ţării, fără transformarea adîncă a vieţii ţărăneşti". Şi continua el: „Pentru burghezia în ansamblul ei reforma agrară n-a însemnat nici o mare vitejie şi nici vreun sacrificiu. Sacrificiul şi osteneala burgheziei trebuiau să înceapă a doua zi după împroprietărirea ţăranilor. A împărţi este uşor, a organiza este greu". Scopul reformei agrare, conchidea M. Manoilescu, ar fi trebuit să fie „sporirea productivităţii noastre agricole, care ne aşează în urma tuturor popoarelor Europei ..." [58]. Preocuparea economiştilor burghezi şi a cercurilor guvernante de atunci era îndreptată, înainte de toate, spre asigurarea întăririi poziţiilor burgheziei săteşti şi nu a gospodăriei ţăranilor muncitori. De altfel, acesta era şi sensul Legii circulaţiei bunurilor rurale, din august 1929 — Legea Mihalache. Promulgarea acestei legi a accelerat procesul de diferenţiere a ţărănimii, existent şi înainte, şi a făcut să apară şi mai pregnant în agricultura noastră surplusul relativ de forţă de muncă, sau, altfel spus, incapacitatea economiei româneşti de atunci de a folosi corespunzător mîna de lucru existentă. De altfel, posibilitatea apariţiei acestui fenomen a fost semnalată imediat după legiferarea reformei agrare. Astfel, I. N. Angelescu aprecia că prin această întocmire legislativă „Clasa muncitorilor agricoli n-a dispărut, iar într-un interval scurt se va mări. Ea se compune din aceia cari n-au putut fi împroprietăriţi şi din cei cari au pămînt mai puţin decît capacitatea lor de muncă. Aceştia vor fi salariaţii noii burghezii săteşti" [59]. Ideea o regăsim şi la M. Constantinescu, care arăta că „problema care se impune epocii ulterioare legilor agrare în România nu poate fi limitată numai la o problemă de organizare a producţiei agricole în mod special şi cu prioritate ea trebuie extinsă la aceea a utilizării efective şi continue a muncitorului agricol rămas fără pămînt" [60].

Economişti ca cei la care ne referim nu absolutizau însă rolul structurii proprietăţii funciare, nu o considerau drept cauză singulară a productivităţii scăzute din agricultura ţării noastre. O altă cauză, mult discutată de-a lungul întregii perioade, era aceea a creditului agricol, privit atît sub aspectul volumului, cît şi sub cel al organizării lui în plan naţional şi în legătură nemijlocită cu politica financiară şovăielnică, oscilantă, între devalorizări, stabilizări şi revalorizări ale monedei naţionale, fapt care ducea la reducerea posibilităţilor ţăranilor de a beneficia de credite convenabile, încurajarea cămătăriei, creşterea datoriilor ţăranilor şi accentuarea exploatării şi, pe această cale, a ţărănimii muncitoare [61].

Referindu-se la problema creditului agricol, V. Slăvescu aprecia că „Agricultorul sătean împroprietărit nu a fost pus de la început în cele mai

bune condiţiuni de a putea practica o agricultură raţională ... a lipsit o bună şi corespunzătoare organizare a creditului agricol, atît de indispensabil, în momentul întocmirii unei noi aşezări agrare"[62]. Iar G. Taşcă făcea constatarea că „Cea mai mare lipsă care se simte în mica cultură este lipsa de credit ... Odată cu trecerea proprietăţii mari în mîna micilor cultivatori, nu s-a făcut şi deplasarea creditului în această direcţie. Nici o bancă nu dă, pentru cultură, micilor producători. Sumele avansate micilor proprietari de băncile populare şi de unele bănci de provincie au fost pentru cumpărarea de pămînt, nu pentru cultură" [63]. În atari condiţii, aprecia M. Manoilescu, către sfîrşitul anului 1928 şi, ca urmare, a abandonării politicii de deflaţie, „burghezia îşi pregătise deja un alt mecanism, tot aşa de eficace, prin care să-şi exercite mai departe exploatarea satelor. Acest mecanism ... era camăta, care a luat proporţii cu totul fantastice şi nu s-a lichidat decît odată cu aplicarea legii definitive a conversiunii din 1934" [64]. Trebuie precizat însă că legea la care se referă M. Manoilescu, Legea pentru lichidarea datoriilor agricole şi urbane, adoptată şi aplicată în 1934, prevedea reducerea datoriilor debitorilor agricoli cu 50—60%, eşalonîndu-se pe o perioadă de 17 ani cu o dobîndă de 3% [65]. Amintita lege a uşurat pe moment situaţia gospodăriilor debitoare, dar a folosit nu numai ţărănimii muncitoare, ci şi chiaburimii şi moşierimii, prin faptul că datoriile acestora au fost preluate de către stat în condiţiile prevăzute de lege pentru toţi debitorii agricoli. De aceea, pentru aprecierea cît mai corectă a rolului pe care legea l-a avut în ameliorarea situaţiei ţărănimii trebuie luat în seamă şi faptul că preluarea de către stat a unei părţi din datorii a însemnat totodată o solicitare mai mare a bugetului lui, ceea ce comporta noi măsuri fiscale care afectau, în primul rînd, masele largi, inclusiv cele ţărăneşti.

Una din cauzele randamentului scăzut al producţiei agricole după reforma agrară era considerată a fi şi lipsa inventarului agricol, ca efect al neadaptării sistemului de credit la noua structură a proprietăţii funciare. La sfîrşitul deceniului trei, G. Strat arăta: „Clasa ţărănească a acestei ţări nu poate continua să lucreze pămîntul, care rămîne marele şi singurul nostru instrument de producţie, cu mijloace aşa de precare şi cu utilaj din cel mai desuet" şi că „Exploataţiile agricole ţărăneşti, aşa cum sînt ele practicate în România la ora actuală, semnifică risipă considerabilă de timp, utilaj şi capital, ceea ce înseamnă mai mult decît un dezastru al economiei naţionale" [66]. G. N. Leon aprecia că „Solul României ... este de o productivitate excepţională. Şi dacă producţia cerealelor nu este la înălţimea la care ar trebui să fie, aceasta nu se datoreşte solului, ci rudimentarelor condiţiuni de exploatare în care se face încă agricultura în genere în ţara noastră" [67]. Iar M. Constantinescu, cercetînd mai amplu starea agriculturii româneşti din perioada dintre cele două războaie mondiale, ajunge la concluzia că situaţia ţăranului în această perioadă era „covîrşitor de grea", datorită unui întreg complex de cauze: „Lipsa de mijloace băneşti — săteanul nefiind un creator de capital, nici măcar în mică măsură; lipsa de credit, pe care se altoia o cămătărie distrugătoare; lipsa instrumentelor de muncă; lipsa de pricepere pentru o plugărie luminată şi mai roditoare; o întîrziată şi primitivă stare intelectuală; un obscurantism conservator şi tradiţionalist, care îngreuia procesul de evoluţie şi progres ...". Ca atare, conchide el, „producţia fiecărui sătean ... purta

pecetea tuturor lipsurilor şi primitivităţii mai sus arătate, deci era de o netăgăduită inferioritate calitativă şi lipsită de omogenitate, în ansamblul său ..."[68]. În argumentarea afirmaţiilor sale, M. Constantinescu apelează şi la datele recensămîntului făcut în 1935 maşinilor şi uneltelor agricole din ţara noastră, pe care le compară cu cele ale recensămintelor similare din perioada 1931—1936 făcute în 20 ţări europene, precum şi la producţiile de grîu obţinute la ha în ţara noastră şi în alte ţări europene. Astfel, România se găsea pe locul patru în Europa, după U.R.S.S., Franţa şi Germania, din punctul de vedere al suprafeţei terenului arabil, şi pe locul opt din cel al înzestrării cu tractoare, iar la dotarea cu pluguri ocupa locul întîi, dispunînd de circa trei ori mai multe pluguri decît ţara care o urma. Cît priveşte producţia de grîu la hectar — cu 9 q, media anilor 1933—1937, ţara noastră ocupa ultimul loc în grupul ţărilor sud-est europene şi nu intra în competiţie cu o serie de ţări ale Europei occidentale, care obţineau cantităţi duble sau triple [69]. De altfel, în ţara noastră creşterea producţiei agricole la principalele cereale în culturi — grîu şi porumb —, a fost practic, extrem de redusă o perioadă relativ îndelungată. G. N. Leon arăta că „producţia mijlocie între anii 1862—1871 a fost la grîu de 8,9 q/ha, iar la porumb de 9,9 q/ha. Peste 70 de ani, adică între 1930—1939, producţia mijlocie la grîu de 9,9 q la ha, iar la porumb 10,7 q. Aşadar, după 70 de ani, o creştere mijlocie de 1 q la ha, atît pentru grîu cît şi pentru porumb" [70].

Pe baza datelor de mai sus, se poate aprecia că randamentul aproape constant la cele două culturi nu poate fi explicat doar prin schimbarea structurii proprietăţii funciare, ci el avea cauze mai adînci şi mai complexe, care îşi aveau izvorul în ansamblul stărilor de lucruri din agricultură şi din întreaga economie a ţării.

O urmare directă, nemijlocită a randamentului scăzut al agriculturii noastre în întreaga perioadă interbelică o constituie rentabilitatea precară a producţiei agricole, la care se adaugă şi gradul scăzut de valorificare, în plan intern şi extern, al produselor agricole, datorat, în principal, politicii agrare promovate de cercurile guvernante, care afecta în mod negativ înainte de toate pe micul producător. Gradul de valorificare al produselor agricole a fost influenţat în mod deosebit de criza economică din anii 1929—1933, fapt recunoscut aproape unanim de către toţi economiştii vremii. Deosebirile de opinii apar doar atunci cînd este vorba de explicarea cauzelor scăderii preţurilor interne şi externe la cereale. Astfel, G. Taşcă aprecia că scăderea preţurilor produselor româneşti se datora măsurilor de încurajare a producţiei de cereale în diferite ţări care, în timp, au coincis cu o politică autohtonă de descurajare a exportului prin sistemul de taxe vamale. „Noi — scrie G. Taşcă — am pus taxe exorbitante asupra grîului, la eşire, tocmai în momentul în care Germania începea să facă o politică de încurajare a culturei grîului pentru ca în vremuri grele ea să nu mai fie vasala celorlalte ţări. Franţa, de asemenea, face o politică de cultură a grîului din ce în ce mai susţinută. Pe de altă parte, Rusia, cu veleităţi de a relua exportul de cereale, ar putea deveni o concurentă foarte serioasă pentru noi" [71]. Acelaşi economist atrăgea atenţia foarte serios şi asupra caracterului neremuneratoriu al preţurilor produselor agricole în raport cu creşterea preţurilor produselor industriale ce intrau în consumul agricultorilor, ca maşini, unelte, îmbrăcăminte, încălţăminte ş.a. El arăta că

„prețul grîului nu a mers în continuă urcare ca prețul celorlalte mărfuri". Prețul grîului exportat, argumenta G. Tașcă, „datorită, desigur, în parte și slabei calități" a atins cifra de 70 000 lei vagonul (la prețurile anului 1926), în timp ce materia primă — grîul de sămînță — se plătea cu 100 000—110 000 lei vagonul; la mijloacele de muncă, prețurile s-au dublat în 1926 față de 1925; astfel, boii de muncă în Moldova se vindeau cu 15 000 lei perechea în 1925, iar în 1926, cu 30 000 lei; prețurile plugurilor s-au ridicat de la 2 500 lei la 4 000 lei. Ca urmare, conchidea el, „întreprinderea devine însă ruinatoare" [72].

Un alt gînditor, Vasilescu-Karpen, aprecia că scăderea prețurilor de export se datorează mecanizării muncilor agricole în țările de peste ocean, care duce la micșorarea cheltuielilor de producție pe unitatea de produs, și creșterii suprafețelor cultivate, ceea ce duce la sporirea ofertei de cereale pe piața europeană și, implicit, la îngustarea posibilităților de vînzare avantajoasă peste graniță a grîului românesc. El scria: „Scăderea aceasta (a prețurilor — n.n.) — în ce privește cerealele — este rezultatul mecanizării în țările de peste ocean și a întinderii terenurilor cultivabile". De menționat, că el lega această stare de fapt de situația de ansamblu a economiei românești, cînd arăta că „sărăcia noastră constituie un pericol național iminent și este pentru noi un imperativ categoric să ieșim repede din starea de inferioritate în care ne pune indigența noastră" [73]. Iar G. N. Leon incrimina calitatea cerealelor ca fiind cauza prețurilor scăzute obținute în plan extern. „Dacă cultura ar fi mai rațională — scria el — valorificarea lui (a grîului — n.n.) ar fi mai bună. Din nenorocire, întreaga cultură a cerealelor din România este inferioară și, din această cauză, prețurile ce se obțin la export sunt foarte scăzute față de prețurile ce se obțin pentru calități superioare, rezultate dintr-o cultură sistematică" [74].

Desigur, surprinderea unor stări de lucruri referitoare la randamentul și valorificarea producției agricole era însoțită și de formularea unor soluții menite să le amelioreze. Una dintre acestea, care întrunea un larg consens, era cooperația, care, considerau liberalii „cooperatori", nu se deosebea esențial de întreprinderile privat-capitaliste, cu excepția problemei repartizării profitului. Astfel, G. Tașcă scria că „societatea cooperatistă, punînd la dispoziția consumatorilor, a muncitorilor ori a producătorilor izolați și slabi, un cadru juridic cu ajutorul căruia ei să se poată folosi de asociațiune, ce s-a dovedit că este pîrghia cea mai puternică pentru dezvoltarea producției, le insuflă tuturor acestora o putere atît de uriașă, încît ei pot rezista oricărei încercări de spoliere, și pot face întreprinderi cari ar fi fost peste puterea unei persoane singure, și pune deci în situațiunea de a primi din masa socială o parte care se apropie foarte mult de împărțirea dreaptă". Ca atare, continua el, „nu suprimarea profitului caracterizează societatea cooperativă, ci chipul cum se distribuie acest profit" [75]. Utopismul unei asemenea susțineri va fi confirmat însă de întreaga evoluție a cooperației românești din perioada interbelică. În documentele P.C.R. se subliniază conținutul social al cooperației sătești din acea perioadă. „În privința cooperației — se arată în documentele Congresului al V-lea — partidul duce lupta de demascare a politicii chiaburimii, care a transformat cooperația într-o armă de înrobire a țărănimii de către capital și într-un mijloc de îmbogățire a sa proprie și chiamă țărănimea să lupte pentru alungarea acestei conduceri din cooperație" [76]. Natura cooperației,

modul de repartizare a avantajelor pe care le oferă această formă de organizare a activităţii economice sînt determinate de relaţiile de producţie dominante, de caracterul orînduirii sociale. Aşa cum arată experienţa ţărilor socialiste, inclusiv experienţa României socialiste, numai în condiţiile socialismului cooperaţia se dovedeşte a fi o formă eficientă de organizare, în interesul ţărănimii muncitoare, a activităţii din agricultură.

O altă soluţie formulată de unii economişti ai vremii a fost înfiinţarea de sindicate profesionale ale ţăranilor, care să fie „conduse" însă de marii proprietari, consideraţi ca fiind singurii cu experienţă în domeniul agriculturii. Astfel, G. Taşcă scria că una din măsurile necesare a fi luate pentru redresarea agriculturii este „Constituirea asociaţiilor rurale ... Statul trebuie să ajute înfiinţarea sindicatelor agricole. Aceste sindicate ori asociaţiuni agricole se vor înfiinţa pe comune. Din ele vor trebui să facă parte toţi cultivatorii din comună, fie ei mici, fie mari proprietari", iar marii proprietari — continua el — „vor trebui să fie în capul mişcării sindicale", pentru că „Sporirea productivităţii însă nu se poate face decît prin unirea agricultorilor şi proprietarul mare trebuie să lucreze pentru formarea acestor asociaţiuni" [77]. Nu este greu de sesizat încercarea de a elogia pretinsul rol al marilor proprietari funciari în redresarea agriculturii din acea vreme. În realitate, asigurarea sporirii producţiei agricole, îmbunătăţirea generală a stărilor din agricultură reclamau profunde transformări în ansamblul acesteia, în structura proprietăţii funciare în primul rînd.

Întîlnim, totodată, şi soluţia prin care problema redresării agriculturii era redusă la asigurarea valorificării produselor agricole, la „Valorificarea optimă a produselor agricole", cum se exprima V. Slăvescu. O asemenea valorificare, arăta acesta, este în funcţie de trei factori : factorul producător, factorul stat şi factorul conjunctură economică şi atunci „Cînd toţi aceşti trei factori concură şi colaborează sincronic, rezultatul este maxim" [78]. Fără îndoială, problema valorificării produselor agricole era o problemă reală, dar numai prin soluţionarea ei, care era condiţionată, desigur, de relaţiile de producţie dominante, nu se putea asigura rezolvarea multiplelor probleme cu care se confrunta agricultura din acea vreme.

Interesante şi cu prelungiri în contemporaneitate sînt însă opiniile acelor economişti care au optat cu preponderenţă pentru dezvoltarea industriei în vederea satisfacerii nevoilor agriculturii, a mecanizării lucrărilor agricole, prelucrării produselor agricole, chimizării etc. Alături de opiniile menţionate mai sus, ale lui I. N. Angelescu, Şt. Zeletin, M. Constantinescu, N. P. Arcadian ş.a., o menţionăm şi pe a lui M. Manoilescu care surprinzînd un aspect fundamental al progresului agriculturii, aprecia, că „agricultura, făcînd progrese tehnice şi economice, ajunge să se apropie în productivitate de industrie" şi că „Acest ultim rezultat caracterizează o mare ţară ajunsă în culmea dezvoltării sale economice" [79].

Una din opiniile care reţin atenţia este şi aceea potrivit căreia dezvoltarea agriculturii nu poate fi lăsată la voia întîmplării, că statului îi revine un rol deosebit în acest sens. Astfel, M. Constantinescu formula ca soluţie : „O directă şi hotărîtă intervenţie a statului, printr-o politică de economie dirijată, aplicată după un plan general colectiv, de îmbunătăţire a producţiei agricole săteşti, pe bază de cultură obligatorie, intensivă, şi ştiinţifică, promovată printr-o continuitate perseverentă" [80].

Din cele prezentate rezultă că economiştii neoliberali au surprins o serie de aspecte esenţiale ale agriculturii româneşti din perioada dintre cele două războaie mondiale, că ei au conceput dezvoltarea economiei noastre ca o economie complexă, în care ramurile ei, în primul rînd industria şi agricultura, să se articuleze armonios. Nu trebuie omis, desigur, faptul că, în pofida demersurilor lor teoretice, în cea mai mare parte judicioase, economia românească din acea vreme, cu toate progresele realizate, n-a cunoscut o asemenea dezvoltare care să asigure depăşirea stării de ţară agricolă cu o industrie slab dezvoltată şi o agricultură înapoiată. Înlăturarea unei asemenea stări de lucruri impunea înfăptuirea unor profunde transformări revoluţionare, care au avut loc în fapt în anii revoluţiei şi construcţiei socialiste. În cadrul acestora, cele două mari revoluţii înfăptuite în agricultură, care au soluţionat mai mult probleme sociale şi economice, au condus la direcţionarea acesteia pe un făgaş nou, în concordanţă cu cerinţele progresului general al ţării. Iar realizarea obiectivelor noii revoluţii agrare va asigura obţinerea de producţii ridicate şi stabile, precum şi creşterea rolului agriculturii ca ramură de bază a economiei naţionale, rol esenţial în dezvoltarea economico-socială a ţării, în ridicarea nivelului de trai material şi spiritual al întregului popor.

NOTE

[1] Vezi : T. Ionescu, *Doctrine economice contemporane*, Universitatea Cluj-Napoca, 1974, p. 311—327 ; *Doctrine economice contemporane*, Edit. didactică şi pedagogică, ed. a III-a, Bucureşti, 1985, p. 131—138 ; M. Todosia, *Doctrine economice contemporane*, Edit. didactică şi pedagogică, Bucureşti, 1985, p. 126—129 ş.a.

[2] Vezi : I. Nicolae-Vâlcanu, *Confruntări în gîndirea economică privind evoluţia economiei româneşti*, în *Progresul economic în România 1877—1977*, Edit. politică, Bucureşti, 1977, p. 197—216.

[3] L. Pătrăşcanu, *Problemele de bază ale României*, Bucureşti, 1944, p. 239 şi 215.

[4] M. Manoilescu, *Neoliberalismul*, în *Doctrinele partidelor politice*, Bucureşti, f.a., p. 144 şi 141.

[5] M. Rusenescu, I. Saizu, *Viaţa politică în România 1922—1928*, Edit. politică, Bucureşti, 1979, p. 55.

[6] I. G. Duca, *Partidul Naţional-Liberal, partid industrial (o nouă legendă)*, în „Democraţia", an XV, 1927, nr. 4, p. 4—6.

[7] *Statutele şi Manifestul-program al Partidului Naţional-Liberal. Votate în Congresul general din Bucureşti în zilele 1, 2, 3 şi 4 mai 1930*, Bucureşti, 1930, p. 30.

[8] *Enciclopedia României*, vol. I, Bucureşti, 1938, p. 584.

[9] Criteriile de împroprietărire le-au constituit participarea la război şi suprafaţa de pămînt avută anterior războiului. Astfel, „Monitorul Oficial" din 2 aprilie 1920, Decret-lege 1 047, art. 37 „... dispune începerea operaţiunilor de parcelare a pămînturilor expropriate şi vînzarea lor cultivatorilor de pămînt pentru a fi împroprietăriţi. Parcelările şi vînzările se vor face astfel ca toţi cultivatorii să poată avea un lot de 5 ha, socotite cu loturile mai mici pe care le au deja. Vînzarea se va face în următoarea ordine de precădere : mobilizaţilor în războiul 1916—1918 ; mobilizaţilor în campania 1913 ; văduvelor de război cu copii ; agricultorilor mici lipsiţi de pămînt ; agricultorilor cu proprietăţi mai mici de 5 ha ; orfanilor de război. Se vor exclude dezertorii şi toţi acei cari de bună voie s-au pus în serviciul duşmanilor spre dauna concetăţenilor".

[10] Dintre lucrările în care este examinată amplu această reformă, menţionăm : Costin Murgescu, *Reforma agrară din 1945*, Edit. Academiei, 1956 ; V. Liveanu (redactor responsabil), M. Rusănescu (secretar ştiinţific), T. Lungu, M. Iosa, I. Kovács, V. Bozga, *Relaţii agrare şi mişcări ţărăneşti în România. 1908—1921*, Edit. politică, Bucureşti, 1967 ; N. Marcu, *Studii privind evoluţia agriculturii şi silviculturii în România în perioada interbelică*, Edit. Academiei, Bucureşti, 1969 ; V. Bozga, *Criza agrară în România dintre cele două războaie mondiale*, Edit. Academiei, Bucureşti, 1975 ; D. Şandru, *Reforma agrară din 1921 în România*, Edit. Academiei,

Bucureşti, 1975; Costin Murgescu, D. Hurezeanu, *Reformele agrare din Europa după războiul mondial*, în „Revista de istorie", nr. 11/1980; Traian Rus, *Reforma agrară din 1921 în Transilvania şi naţionalităţile conlocuitoare*, în „Revista de istorie", nr. 4/1983; M. Muşat, I. Ardeleanu, *România după Marea Unire*, vol. II, partea I, 1918—1933, Edit. ştiinţifică şi enciclopedică, Bucureşti, 1986 ş.a.

[11] M. Muşat, I Ardeleanu, *op. cit.*, p. 367.

[12] *Enciclopedia României*, vol. I, p. 584.

[13] Ibidem, vol. III, Bucureşti, 1939, p. 305.

[14] Grupate pe categorii de exploatări agricole, potrivit recensămîntului din 1930, repartizarea proprietăţilor agricole era următoarea: ţărani săraci (sub 5 ha) 2 460 000 exploatări, adică 74,9% din total exploatări agricole; ţărănimea mijlocaşă (5—20 ha) 740 000 exploatări, adică 22,6%; ţărani înstăriţi (20—50 ha) 55 000 exploatări, adică 1,7%; proprietăţi moşiereşti medii (50—200 ha) 18 000 exploatări, adică 0,6%; proprietăţi moşiereşti mari (peste 200 ha) 7 000 exploatări, adică 0,2% (M. Constantinescu, *Politică economică aplicată*, vol. II, Bucureşti, 1943, p. 341).

[15] Vezi V. Bozga, *op. cit.*, p. 64.

[16] N. Marcu, I. Puia, V. Bozga, A. Cherciu, R. Vasile, *Istoria economică*, Edit. didactică şi pedagogică, Bucureşti, 1979, p. 297.

[17] A. P. Ianculescu, *Statistica mondială a vitelor după război. Concluzii privitoare la România*, Bucureşti, 1926, p. 5—6.

[18] N. Marcu, I. Puia, V. Bozga, A. Cherciu, R. Vasile, *op. cit.*, p. 298.

[19] G. N. Leon, *Organizarea muncei naţionale*, în „Anale economice şi statistice" (în continuare se va cita prin sigla A.E.S.), an XIX, nr. 12, 1936, p. 3.

[20] Şt. Zeletin, *Burghezia română. Originea şi rolul ei istoric*, Bucureşti, 1925, p. 132.

[21] M. Constantinescu, *op. cit.*, p. 350.

[22] V. Slăvescu, *Curs de economie şi politică agrară*, Tipărit sub îngrijirea lui Henri-Sculy-Logotheti, Academia de Înalte Studii Comerciale şi Industriale, litografiat, f.a., p. 19.

[23] I. N. Angelescu, *Politica economică a României Mari*, în A.E.S., an II, nr. 9—10, 1919, p. 2—3.

[24] G. Taşcă, *La situation économique de la Roumanie*, în Idem, *Către o nouă îndrumare economică şi socială*, Bucureşti, 1932, p. 65.

[25] M. Constantinescu, *op. cit.* p. 319.

[26] *Ibidem*, p. 10.

[27] N. P. Arcadian, *Industrializarea României*, ed. aII-a, Bucureşti, 1936, p. 180.

[28] V. Slăvescu, *Curs de economie naţională*, Academia de Înalte Studii Comerciale şi Industriale din Bucureşti, litografiat, 1942, p. 299.

[29] *Ibidem*, p. 300.

[30] *Ibidem*, p. 304.

[31] M. Manoilescu, *Rostul şi destinul burgheziei româneşti*, Bucureşti, 1942, p. 134—135.

[32] Şt. Zeletin, *op. cit.*, p. 118.

[33] *Ibidem*, p. 165.

[34] M. Manoilescu, *op. cit.*, p. 371—372.

[35] *Ibidem*, p. 372.

[36] *Ibidem*, p. 87.

[37] I. N. Angelescu, *op. cit.*, p. 7.

[38] G. N. Leon, *Consideraţiuni critice asupra politicei noastre economice şi financiare*, în A.E.S., an. XII, nr. 11—12, 1939, p. 13.

[39] Idem, *România de mîine*, în A.E.S., an. XXI, nr. 1—3, 1938, p. 9.

[40] *Ibidem*, p. 10.

[41] G. N. Leon, *La Roumanie et ses rapports économiques avec l'étranger*, în A.E.S., an XXII, nr. 4—6, 1939, p. 173.

[42] Idem, *Structura economică a României şi posibilităţile ei viitoare*, în A.E.S., an. XXIV, nr. 8—12, 1941, p. 284.

[43] G. Taşcă, *op. cit.*, p. 92.

[44] *Ibidem*, p. 93.

[45] Vasilescu-Karpen, *Trebuie să rămînă România o ţară eminamente agricolă?*, în A.E.S., an XVI, nr. 10—12, 1933, p. 12.

[46] *Ibidem*, p. 5.

[47] *Ibidem*, p. 16.

[48] Şt. Zeletin, *op. cit.*, p. 210.

[49] M. Manoilescu, *op. cit.*, p. 131.

[50] Idem, *Forțele naționale productive și comerțul exterior. Teoria protecționismului și a schimbului internațional*, Edit. științifică și enciclopedică, București, 1986, p. 150.
[51] *Ibidem*, p. 96.
[52] Idem, *Rostul și destinul burgheziei românești*, p. 128, 130.
[53] N. P. Arcadian, *op. cit.*, p. 17.
[54] *Ibidem*, p. 21.
[55] G. N. Leon, *Structura economică a României și posibilitățile ei viitoare*, p. 270—271.
[56] D. D. Hașiganu, *Producția agricolă a României, 1906—1928. Studiu economic-statistic*, în A.E.S., an XII, nr. 3—4, 1929, p. 93 și 91.
[57] M. Cnstantinescu, *op. cit.*, p. 314.
[58] M. Manoilescu, *Rostul și destinul burgheziei românești*, p. 179.
[59] I. N. Angelescu, *Curente în politica economică actuală*, p. 64.
[60] M. Constantinescu, *L'évolution de la propriété rurale et la réforme agraire en Roumanie*, București, 1925, p. 461.
[61] În legătură cu problema creditului, vezi pe larg : D. Șandru, *Creditul agricol în România (1918—1944)*, Edit. Academiei, București, 1985.
[62] V. Slăvescu, *Curs de economie și politică agrară*, p. 153.
[63] G. Tașcă, *Referatul prezentat la Congresul Agricol ținut la București* în ziua de 4 februarie 1924, în „Probleme economice și financiare", București, 1927, p. 443.
[64] M. Manoilescu, *Rostul și destinul burgheziei românești*, p. 142.
[65] N. Marcu, I. Puia, V. Bozga, A. Cherciu, R. Vasile, *op. cit.*, p. 322—323.
[66] G. Strat, *La situation économique des classes sociales en Roumanie*, în A.E.S., an XIII, nr. 8—9—10, 1930, p. 22.
[67] G. N. Leon, *România de mîine*, p. 8.
[68] M. Constantinescu, *op. cit.*, p. 9.
[69] *Ibidem*, p. 346 și 350.
[70] G. N. Leon, *Structura economică a României și posibilitățile ei viitoare*, p. 280—281.
[71] G. Tașcă, *Sporirea impozitului proprietății clădite și neclădite*, în „Probleme economice și financiare", 1930, p. 504.
[72] *Ibidem*, p. 499.
[73] Vasilescu-Karpen, *op. cit.*, p. 4 și 5.
[74] G. N. Leon, *România de mîine*, p. 9.
[75] G. Tașcă, *Capitalismul român și cooperația*, p. 418 și 419.
[76] *Documente din istoria Partidului Comunist din România*, vol. III, E.S.P.L.P., București, 1956, p. 303.
[77] G. Tașcă, *Raportul prezentat la Congresul agricol ținut la București* în ziua de 4 februarie 1924, p. 440 și 441.
[78] V. Slăvescu, *Curs de economie națională*, p. 329.
[79] M. Manoilescu, *O nouă concepție a protecționismului industrial*, în „Independența economică", an XIII, nr. 2, 1930, p. 115.
[80] M. Constantinescu, *op. cit.*, p. 12.

L'AGRICULTURE ROUMAINE DANS LA PENSÉE SOCIO-ÉCONOMIQUE NÉO-LIBÉRALE

Résumé

L'étude examine une composante essentielle de la doctrine socio-économique du courant néo-libéral — l'un des principaux courants idéologiques bourgeois dans la Roumanie de l'entre-deux-guerres.

Dans la première partie de l'étude, on présente la situation de l'agriculture roumaine à la fin de la première guerre mondiale et les changements que la réforme agraire des années 1918—1921 avaient opérés dans la structure socio-économique du pays ; dans la deuxième partie on analyse les principales opinions des économistes néo-libéraux concernant

notre agriculture, que ceux-ci envisageaient en tant que branche essentielle du complexe économique national.

L'auteur a prêté une attention particulière à la présentation historique des aspects mentionnés, en soulignant les étapes et l'évolution de la pensée socio-économique néo-libérale, le contenu et le sens des changements que toute une série d'idées et de thèses élaborées par ce courant a enregistrés, dans le contexte économique, social et politique de la période envisagée.

Sans prétendre à avoir épuisé la multitude de problèmes qu'il pouvait aborder, l'auteur a essayé de choisir les plus importants et représentatifs aspects de la pensée socio-économique néo-libérale concernant l'état et les perspectives de l'agriculture roumaine de l'entre-deux-guerres.

DIFUZAREA ŞI DIFUZORI AI „IDEILOR FRANCEZE" ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA ÎN PRINCIPATELE ROMÂNE

DAN BERINDEI

Ecourile Revoluţiei franceze s-au înregistrat pe o largă arie. Revoluţia din 1789 n-a fost, evident, un moment exclusiv al istoriei Franţei, ci un moment de cotitură al istoriei umanităţii în ansamblul ei. În „valuri" succesive, influenţa şi ecouri ale ei s-au exercitat firesc şi se mai exercită încă în întreaga lume. Neîndoielnic că nu putem considera evoluţia ţărilor de pretutindeni ca un efect *imediat* al Revoluţiei franceze din 1789. În fiecare ţară, ceea ce a fost *hotărîtor* au fost procesele interne, dar totodată impulsuri şi fenomene de imitaţie s-au concretizat pe un spaţiu uriaş, iar ideile revoluţionare au fost un minunat catalizator al cauzalităţilor interne. Revoluţia din 1789 a inaugurat o nouă eră în evoluţia omenirii şi ea a premers revoluţiilor următoare, care s-au referit toate la ea, au recunoscut-o ca firească precursoare. Oricum, impactul exercitat de Revoluţia din 1789 a fost deosebit de însemnat, cunoaşterea sa reprezentînd una din „cheile de înţelegere" a proceselor istorice din ultimele două veacuri.

Dar trebuie ţinut seama şi de faptul că influenţa ideilor revoluţionare, emanate de Revoluţia din 1789, a fost precedată de răspîndirea „ideilor franceze" ale secolului al XVIII-lea, cu rosturi certe nu numai în inaugurarea procesului revoluţionar francez, dar şi în acţiunea de pregătire, pe toate meridianele, a unor mutaţii decisive. Şi în Ţările Române a avut loc, în veacul al XVIII-lea, un astfel de proces, pe fundalul diversificării impactului cultural, politic şi, implicit, ideologic exercitat de Franţa. În mod paradoxal, o perioadă în care funcţia dominatoare a Imperiului otoman s-a accentuat, odată cu instaurarea domniilor fanariote, tocmai exponenţii noului sistem — menit în gîndurile celor ce-l puseseră în funcţie, a ţine timpurile în loc ! — au reprezentat una din căile de acces ale „ideilor franceze". Nu întîmplător, scria Pompiliu Eliade, că „. . . se poate spune că influenţa Franţei a început să fie exercitată în Principatele dunărene odată cu cel dintîi domnitor fanariot" [1]. Aceşti „factotum ai diplomaţiei turceşti", cum îi considera pe fanarioţi Constantin Stamaty[2], dragomani la Constantinopol sau domni la Bucureşti şi la Iaşi, pătrunzînd în rîndurile clasei dominante din Moldova şi Ţara Românească, au avut un rol deosebit de însemnat în desfăşurarea politicii din afară a Imperiului otoman. Prin aceasta însă ei au fost supuşi totodată influenţelor franceze. Limba franceză s-a impus pe primul plan, înaintea italianei, ca limbă a diplomaţiei ; fanarioţii au învăţat-o şi acei dintre ei care s-au manifestat şi ca oameni de cultură s-au arătat plini de interes faţă de civilizaţia franceză. Bogata bibliotecă a lui Nicolae Mavrocordat cuprindea un număr important de cărţi în limba franceză[3]. Abatele Des Fontaines a dedicat lui Constantin Mavrocordat, în 1744, o traducere a operelor lui Virgiliu [4] şi doi ani mai înainte acelaşi domn publica, în „Mercure de France", „Constituţia" sa [5]. Grigore III Ghica şi Alexandru Ipsilanti au introdus limba franceză în învăţămîntul şcolilor înalte [6]. Ioan Calimachi citea în această limbă,

„Revista de istorie", tom 42, nr. 6, p. 553—563, 1989

iar fii săi Grigore și Alexandru „primiseră o educație franceză"; la rîndul său, Alexandru Moruzi a fost educat de iezuitul francez Marchand [7]. El a și publicat în „Spectateur du Nord" — periodic de limbă franceză al guvernului rus — o poveste. Publicînd textul, redacția preciza că Moruzi fusese „crescut de un francez", că era „prieten al francezilor" și că le vorbea limba „aproape tot atît de lesne" ca ei înșiși [8].

Dar acest impact nu s-a limitat doar la domeniul cultural. Francezii au început să fie chemați în preajma domnilor și, din rîndul lor, aceștia și-au recrutat secretarii, cu deplinul asentiment al Porții, care prefera, neîndoielnic, ca cei mai apropiați colaboratori ai domnilor, în ceea ce privea exercitarea funcțiilor lor „externe", care o interesau în mod direct, să nu fie supuși ai celor două imperii creștine învecinate, ai Austriei ori Rusiei. Aceste recrutări de secretari francezi ai domnilor fanarioți aveau loc și în temeiul tradiționalelor bune relații dintre regatul Franței și Imperiul otoman. „Din vechime — scria Constantin Stamaty în 1795 Comitetului Salvării Publice al Republicii Franceze — guvernul francez și ambasadorii săi la Constantinopol aveau grija de a așeza pe lîngă cei doi domni ... secretari francezi, care, cum a făcut-o timp de 17 ani răposatul domn de La Roche pe lîngă trei domni, îndrumau și spiritul miniștrilor turci și corespondența sa în sensul intereselor și vederilor Cabinetului de la Versailles" [9].

Dar înaintea secretarilor propriu-ziși au pătruns pe lîngă domni, unii dintre ei preluînd și funcții politice, medici francezi, ori găsindu-se sub patronajul Franței, *recomandați* de reprezentanții diplomatici ai acestei țări la Constantinopol, ceea ce confirmă că și ei aveau rosturile unor agenți de informații și, probabil, și acela de a „sfătui" și pe tărîmul politicii pe cei pe care-i îngrijeau. Cel dintîi dintre acești medici a fost Daniel Fonseca, evreu spaniol refugiat în Franța și apoi utilizat timp de decenii de ambasada acestui stat de la Constantinopol. Atașat inițial, încă de la începutul veacului al XVIII-lea, pe lîngă ambasadorul Ferriol ca medic, el a căpătat în 1723 în mod oficial și sarcina de „interpret al regelui la Constantinopol" [10]. De fapt, utilizarea sa ca agent diplomatic și politic a avut loc chiar de la începutul veacului, menținîndu-i-se și „paravanul" profesiunii sale de medic. În 1719 el a ajuns și la București ca medic al curții lui Nicolae Mavrocordat, fără însă ca legătura sa cu ambasada franceză constantinopolitană să fie întreruptă [11]. Mavrocordat l-a utilizat și pentru a învăța pe fiii săi limbile italiană și franceză [12]. Fonseca a fost însă amestecat și în activitatea politică a acestei lumi fanariote în permanentă frămîntare pentru domnie și putere. L-a secundat pe Nicolae Mavrocordat, însă și pe Grigore II Ghica, nepotul de soră al celui dintîi dar și concurentul și adversarul său ! De la amîndoi primea retribuții, în afara celei a ambasadei Franței, care nu s-a întrerupt în timpul misiunii sale în Principate [13]. Deosebit de interesant este însă și faptul că Fonseca era si un „om de litere", care-l cunoscuse pe Voltaire. „Homme savant et délié — l-a descris acesta — , capable d'affaires et le seul philosophe peut-être de sa nation ; sa profession lui procurait des entrées à la Porte ottomane et souvent la confiance des vizirs" [14]. De la Fonseca a primit Voltaire informații pe care le-a introdus în a sa *Histoire de Charles XII* [15]. Cunoscător și admirator al vestitei biblioteci a lui Nicolae Mavrocordat, medicul-cărturar raporta lui Maurepas, ministrul Marinei de care depindea,

că scrisese domnului rugîndu-l să acorde acces la rarele sale manuscrise abaţilor Sevin şi Fourmont, învăţaţi francezi[16]. Fonseca a reprezentat exemplul tipic al unui purtător de „nouă cultură”, dar, totodată, şi a cuiva care s-a implicat direct în evenimentele ce aveau loc. Ca el, într-o măsură mai mare sau mai mică, au făcut şi alţi medici, ca Jean-Baptiste-Marie Desmarets, „médecin et chirurgien de profession”, recomandat de ambasadorul Villeneuve tot lui Nicolae Mavrocordat, ori Exupère-Joseph Bertin, celebru anatomist francez, care, la începutul carierii sale, a fost în serviciul lui Constantin Mavrocordat, în anii 1741—1743[17]. În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, Mazaret, „officier de santé”, se găsca în conflict cu Alexandru Ipsilanti Vodă pentru o sumă de 20 300 piaştri pe care domnul i-o datora[18].

Revenind însă la secretarii domneşti francezi, care neîndoielnic au jucat un rol politic direct, prin înseşi rosturile lor, ei erau „numiţi cu asentimentul şi la propunerea ambasadorului Franţei la Constantinopol”[19]. Aceşti secretari influenţau, evident, pe de o parte, pe domni în sensul intereselor franceze, iar pe de altă parte, erau „minunaţi informatori politici” ai reprezentanţilor diplomatici ai Franţei din Imperiul otoman[20]. Aceasta cu atît mai mult, cu cît unii dintre ei îşi continuau funcţiile sub cîţiva domni de-a rîndul. Printre ei merită să fie amintiţi François-Thomas Linche sau Linchou, Jean Mille sau Millo, Pierre de La Roche, ca şi Jean-Louis Carra şi Alexandre-Maurice Blanc de la-Nautte, conte d'Hauterive.

Fiul unui negustor din Marsilia, dar dintr-o familie de origine mahomedană din nordul Africii, poate chiar cu înaintaşi sclavi de galere, François-Thomas Linchou a urmat pe Constantin Racoviţă, de care era legat şi mai înainte, cînd acesta a ocupat domnia Moldovei[21]. El a deţinut funcţia de secretar domnesc, dar, în acelaşi timp, şi-a adus fraţii şi tatăl în Moldova şi împreună cu ei s-a lansat în operaţii comerciale de anvergură. Amestecat în politica secretă franceză, în evenimentele din Polonia, François-Thomas Linchou a sfîrşit tragic, condamnat şi decapitat în faţa sultanului, în 1760, din cauza intrigilor în care se implicase pentru a redeschide drum domniei lui Constantin Racoviţă, în acea vreme mazilit[22]. Din fratele său Jean-Baptiste, rămas în Principate, a descins familia boierească Lenş din Ţara Românească[23]. Este de reţinut că François-Thomas Linchou el însuşi a căutat să se căsătorească cu o boieroaică şi că unul dintre fraţii săi — probabil tocmai Jean-Baptiste —, după cinci ani de şedere în Moldova, vorbea „la langue du pays”[24].

Jean Millo sau Mille a fost secretarul lui Grigore Ghica, implicat fiind şi el în toată ţesătura intrigilor fanariote şi, ca şi Linchou, integrîndu-se mediului moldovenesc. Dacă Linchou a fost în relaţii apropiate cu Constantin Racoviţă încă înainte ca acesta să ocupe domnia, un Millo, la rîndul său, apare în 1726 în slujba lui Grigore II Ghica, în acea vreme dragoman al Porţii, acesta scriindu-i marchizului de Bonnac, ambasadorul Franţei, că Millo se afla „da tanti anni” în serviciul său[25]. Acest Millo, ca şi părinţii săi, „au binemeritat prin serviciile lor pe lîngă curtea majestăţii sale imperiale (sic) a Franţei”, potrivit atestării lui Ghica[26]. Două decenii mai tîrziu, un Millo, „francez de origine”[27], „frînc şi acesta, însurat în Iaşi”, după un cronicar al vremii[28], era Enăcache Millo şi era tot în slujba lui Grigore II Ghica. Ruggiero Giuseppe Boscovich a notat şi el în 1761 întîlnirea sa cu „domnul Milo, grec prin naştere, dar pretinzînd că este de

origine franceză şi că numele său în această limbă ar fi Mille"[29]. Căsătorit cu Safta Rosetti în 1756[30], el a intrat în rîndurile boierimii moldoveneşti. A fost străbunicul actorului Matei Millo.

Dacă un anume Simian l-a slujit pe Grigore Calimachi[31], iar abaţii Marchand şi Chabert pe Constantin Moruzi[32], cu mult mai important a fost Pierre de La Roche. Sosit în Moldova în 1756, a fost utilizat ca secretar de Ioan Calimachi. Dar indiscreţii ale sale privind cugetările secrete ale domnului şi faptul că vorbea de rău pe „greci" i-au atras destituirea[33]. Bolnav, a plecat în 1763 la Halle şi apoi s-a stabilit la Varşovia[34], în acea vreme unul dintre nodurile diplomatice europene, „în situaţia ... de ambasador fără titlu, fără rang şi fără drept", cum scria Iorga[35]. A fost utilizat la Varşovia de Grigore Calimachi şi apoi de Grigore III Ghica, între 1764—1767[36]. Ambasadorul Saint-Priest l-a impus apoi lui Nicolae Caragea ca secretar (1782—1783), avînd un ajutor, tot francez, Tissandier[37]. La Roche şi-a continuat funcţiile şi sub Mihai I Suţu (1783—1786) în Ţara Românească[38]. După Stamaty a totalizat 17 ani de secretariat în Principate[39].

Cunoscător a opt limbi, prieten cu Diderot, Voltaire şi abatele Raynal, colaborator el însuşi la „Suplimentul Enciclopediei", pentru care a întocmit 800 de termeni, călător prin Elveţia, Germania, Anglia şi Rusia, Jean-Louis Carra l-a cunoscut pe Grigore III Ghica în Rusia şi l-a însoţit în Moldova, după pacea de la Kuciuk-Kainardji, ca preceptor al fiilor săi şi ca secretar[40]. A intrat însă în conflict cu Ghica, care l-a concediat. S-a reîntors în Franţa, trecînd prin Polonia şi Germania. De la Varşovia a trimis lui Vergennes *Observations et réflexions politiques ... relativement à la Question d'Orient*, în care propunea împărţirea Imperiului otoman[41]. Mai importantă a fost însă a sa *Histoire de la Moldavie et de la Valachie, avec une dissertation sur l'état actuel de ces deux provinces*, care a cunoscut trei ediţii (Iaşi, 1777 ; Paris 1778 şi Neufchâtel 1781) şi, de asemenea, o traducere germană (Nürnberg şi Frankfurt 1789). Apariţia celei dintîi ediţii *la Iaşi* ni se pare însă *fictivă*, dată fiind atît plecarea sa din Iaşi mai înainte, cît şi conflictul său cu domnul. De altfel, şi lucrarea în sine a reflectat ostilitatea lui Carra faţă de Ghica, Iorga mai vorbind şi despre „ignoranţa compilatorului"[42]. Tot marele istoric remarca, pe deplin întemeiat, că un cititor şi-ar face „o idee bizară despre istoria românilor luînd ca temei acest pamflet"[43]. În schimb, Carra a fost pozitiv influenţat de aspectul Principatelor, care, deşi „mai puţin impunător ca în Elveţia" este „mai vesel, mai dulce"[44]. Orientul a continuat să-l atragă, ca şi spaţiile româneşti. În 1782 a propus chiar crearea unui consulat al Franţei la Bucureşti ; dar nici acest proiect şi nici numirea sa ca secretar al ambasadorului Choiseul-Gouffier nu i-au reuşit[45]. Implicîndu-se în 1789 în evenimentele revoluţionare, a creat „Les annales patriotiques". Membru al Adunării, avea apoi să voteze moartea regelui şi a reginei. Pentru propunerea de a se îngropa de vii deputaţii care ar sugera o restabilire a monarhiei a fost ales deputat în opt departamente ! Dar, totodată, la rîndul său, capul său a căzut — ca girondin — la 31 octombrie 1793[46].

Ataşat pe lîngă ambasada Franţei la Constantinopol, Alexandret Maurice Blanc de Lanoutte, conte d'Hauterive a fost dat ca secretar lui Alexandru Ioan Mavrocordat de ambasadorul Choiseul-Gouffier. A stat la Iaşi în anii 1785—1787. A scris *La Moldavie en 1785* şi *Tableau de*

quelques usages de la Moldavie et de l'idiome moldave [47], cea mai importantă lucrare rămînînd însă *Mémoire sur l'état ancien et actuel de la Moldavie.* Scris în 1787 și oferit lui Alexandru Ipsilanti, succesorul lui Mavrocordat, a fost tipărit abia în 1902, la București. „Această lucrare— nota Iorga— a lui d'Hauterive este una dintre cele mai bune care s-au scris vreodată despre Principate" [48]. Iorga a redat, între altele, și un citat semnificativ din cartea lui d'Hauterive referitoare la observațiile critice ale străinilor : „. . . toți cei ce s-au plîns de țara aceasta au lăsat aici subiecte de plîngere și le-au dus și aiurea. Acei care zic că lipsesc toate aici nu spun nimic despre ceea ce le-ar lipsi în Franța . . ." ! [49]. D'Hauterive a avut sentimente calde față de români. La Vaslui el a admirat o țărăncuță de 18 ani, scriind : „ . . . ducesele noastre nu ar broda cu o mînă mai frumoasă, cu brațe mai frumoase și cu o ușurință dintre cele mai nobile" [50]. Vorbind despre atitudinea demnă a țăranilor români, tot el însemna : „Mărturisesc că această tradiție a vechii libertăți romane este unul dintre lucrurile la care m-aș fi așteptat cel mai puțin" și adăuga că i-a fost „cel mai dulce (le plus doux)" de a găsi amintita tradiție „la patru sute de leghe de Roma" și „la optsprezece veacuri de Cicero" [51]. D'Hauterive avea să devină consilier de stat în timpul Imperiului, el înlocuind ad-interim ca ministru de externe în mai multe rînduri pe Talleyrand [52].

Urmașul lui d'Hauterive a fost abatele Le Chevalier, un filolog, care mai apoi avea să ajungă conservator la Biblioteca Sainte-Geneviève din Paris [53]. Impus lui Ipsilanti tot de Choiseul-Gouffier („ . . . je l'avais engagé de prendre pour secrétaire . . .", va scrie acesta referindu-se la Ipsilanti) [54], clericul n-a stat decît puțină vreme în capitala Moldovei, în vremurile tulburi ale războiului ruso — austro — turc. Înspăimîntat de pătrunderea în Iași a unor ieniceri răsculați, a fugit în Bucovina, împreună cu Constantin Stamaty [55], care mai apoi, în timpul evenimentelor revoluționare, avea să joace un rol destul de important în cadrul relațiilor Franței cu Orientul. Anunțat de ambasadorul de la Constantinopol de fuga abatelui, ministrul Montmorin avea să-i răspundă că „trebuie recunoscut că haina pe care o poartă face mai scuzabilă lașitatea sa" ! [56].

Proveniți din medii diferite, situați pe poziții deosebite, unii chiar inamici ai noii ideologii, acești secretari francezi au contribuit totuși fără îndoială cu toții la difuzarea în societatea românească a germenilor noii epoci care urma. Chiar și cei mai reacționari veneau din Franța și dintr-un climat intelectual și ideologic înaintat al epocii. Ei citeau și difuzau literatura franceză a secolului al XVIII-lea și, vrînd-nevrînd, fuseseră cuprinși în vasta acțiune de pregătire a spiritelor pentru „noi timpuri". Într-o lume orientalizată, se îmbrăcau „ca la Paris", se comportau ca intelectuali francezi și chiar atunci cînd nu o doreau contribuiau în a deschide, prin felul lor de a fi, prin ceea ce spuneau și propagau, drum mutațiilor în mediul românesc.

Dar nu numai secretarii domnești au contribuit la răspîndirea „ideilor franceze", ci au făcut-o și preceptorii pe care domnii și marii boieri i-au angajat pentru fiii lor. Uneori chiar secretarii domnilor [57] își sporeau substanțial veniturile, asumîndu-și și sarcina de a cultiva pe tinerii sus-amintiți și ei n-o puteau face decît în sensul unei educații franceze. Dar aceasta nu se putea rezuma, în secolul al XVIII-lea și mai ales

în a doua sa jumătate, la învăţarea limbii şi la cunoaşterea literaturii. De fapt, „efectul" secolului Luminilor, spiritul Enciclopediei, acţiona prin intermediul lor asupra unor minţi fragede şi receptive. Pentru a înţelege felul în care chiar unii nobili înţelegeau în pragul Revoluţiei din 1789 problemele contemporaneităţii lor, este destul să răsfoim memoriul din 1787 al lui d'Hauterive, evident deschizător de drum, măcar prin sfaturi şi îndemnuri, spre o nouă epocă.

Influenţa franceză nu s-a exercitat însă numai prin secretari francezi şi preceptori, dar chiar şi pe calea bucătăriei ! În 1762, secretarul domnesc La Roche semnala sosirea la Iaşi a unui bucătar francez, care, scria el unui corespondent, „era ocupat de a organiza bucătăria după ideile sale" [58]. Două decenii mai tîrziu, un Etienne Meynard era în Ţara Românească bucătarul domnului Alexandru Ipsilanti [59]. Într-o culegere de dialoguri din 1770, consemnată într-o bibliotecă din Germania, un boier se adresa servitorului său cerîndu-i „o sticlă de vin franţuzesc" [60]!

Limba franceză îşi făcea drum în rîndul clasei dominante româneşti, deşi un martor străin remarca în 1778 că ea nu putea încă concura pe cea greacă [61]. Dar numai o jumătate de deceniu mai tîrziu, Raicevich remarca că „limba franceză este foarte mult *en vogue* şi sînt multe femei care o vorbesc" [62]. Prinţul de Ligne a rămas surprins cînd, la curtea de la Iaşi a lui Alexandru Mavrocordat Firaris, a auzit vorbindu-se în franţuzeşte [63]. Această limbă era vorbită de majoritatea domnilor, dar şi de unii boieri şi mai ales de cei mai tineri, care avuseseră şi preceptori de la care o învăţaseră. Spre sfîrşitul secolului, în „Spectateur du Nord" se relatează că la curtea din Bucureşti a lui Alexandru Moruzi se vorbea franţuzeşte „aproape ca la Paris" şi că în preajma domnului se găseau o jumătate de duzină de francezi [64].

Repetatele ocupaţii ale armatelor ruse, care au adus atîtea suferinţe populaţiei, au contribuit, în domeniul cultural şi politico-ideologic, la o difuzare dinspre ofiţerimea trupelor de ocupaţie către membrii clasei dominante autohtone a limbii, culturii şi chiar civilizaţiei franceze. După cum remarca Pompiliu Eliade, „dacă fanarioţii au dat primele lecţii de franceză aristocraţiei moldovalahe", „buna pronunţare" şi „politeţea franceză" s-au datorat acestor ofiţeri ai trupelor de ocupaţie, care au staţionat în Principate aproape două decenii în cursul secolului al XVIII-lea [65]. Se mai adăuga faptul important că printre aceşti ofiţeri nu erau numai cititori ai lui Racine şi ai lui Corneille, ci şi cititori ai Enciclopediei, membri ai lojilor francmasonice militare, care se situau pe poziţii de înnoire social-politică. Din această cauză, „Courrier de Moldavie", primul periodic apărut pe teritoriul românesc, tipărit sub auspiciile comandamentului armatelor ţariste, a oglindit prin conţinutul său o situare pe poziţiile unui sistem monarhic constituţional. Influenţe „francizante" au fost exercitate şi dinspre Viena. „Ideile franceze, remarca N. Iorga, au ajuns să găsească către 1780 un centru de difuzare statornic la Viena ..." [66].

Dar „ideile franceze" au fost răspîndite în ţările române cu deosebită eficienţă mai ales prin *lecturi*. Biblioteca lui Nicolae şi Constantin Mavrocordat cuprindea un număr însemnat de cărţi franceze : *Plutarque* a doamnei Dacier, o ediţie a *Fabulelor* lui La Fontaine din 1699, o ediţie franceză a *Decameronului* lui Boccaccio etc., o *Histoire de France* în

nouă volume a lui Méteray, o *Histoire des Turcs* a lui Vanel (1692), *Souverains du monde* (Amsterdam, 1722), *Spectateur ou le Socrate moderne* din 1769, o *Très utile grammaire française, italienne et espagnole* de Antoine Fabre etc.[67]. Cartea franceză era prezentă şi în bibliotecile unor boieri cu aplecare către cultură. În 1792, Ioan Paladi deţinea la Iaşi ediţii franceze din Suetonius şi Erasmus, ca şi o splendidă ediţie publicată la Berlin a *Operelor* lui Racine [68]. Voltaire era citit „cu aviditate" şi, de asemenea, romanele lui Florian, istoria veche a lui Rollin, operele lui Fénelon, Marmontel, Montesquieu şi Mably [69]. Este drept că lectura era uneori „la întîmplare", fără selecţie. Rousseau şi Piron, Condillac şi Dorat, Destouches şi Beaumarchais, Bossuet şi Bourdaloue ! [70]. Sulzer, martor al realităţilor româneşti, semnala prin 1781—1782 lecturile franceze ale boierilor [71] şi o jumătate de deceniu mai tîrziu, Ienăchiţă Văcărescu, unul din cei mai de seamă cărturari ai epocii califica pe Voltaire în prefaţa *Gramaticii* sale din 1787, „un istoric adevărat" [72].

Literatura „revoluţionară" nu era căutată cu prioritate, dar tot atît de adevărat este şi faptul că autorii care, prin scrierile lor au zguduit lumea veacului al XVIII-lea şi au deschis drumul către Revoluţie, nu lipseau. Încă din 1762, secretarul domnesc La Roche intervenea din Iaşi pentru a se trimite domnului *Enciclopedia* [73]. În 1778, episcopul Chesarie al Rîmnicului cerea şi el să i se trimită de la Sibiu sau Viena „o carte ce se numeşte franţozeşte *Dictionnaire Encyclopédique*, adică lexicon, care este despărţit în multe tomuri, unde se cuprinde toate învăţăturile şi de toate ştiinţele cu alfaviton" [74]. La începutul veacului al XIX-lea, Constantin Ipsilanti, la rîndul său, cumpăra *Enciclopedia* [75].

Nu atît *Enciclopedia*, cît numele lui Voltaire stîrneau îngrijorări, nu însă din partea Porţii, indiferentă în această privinţă, cît a înaltelor autorităţi ecleziastice ortodoxe. Patriarhia constantinopolitană ameninţa, la un moment dat, „pe toţi cei ce ar citi cărţi catolice romane şi mai ales cele ale domnului de Voltaire" [76], făcînd o ciudată asociere de termeni între Biserica de la Roma şi scriitorul considerat de ea un denigrator ! Ecoul mai tîrziu al acestei atitudini îl găsim şi la dascălul Ion Dobrescu de la Batişte, care critica chiar pe cei ce învăţau limbile occidentale — el enumerînd pe locul întîi limba franceză — şi care urmau învăţătura lui Voltaire cel „urît de Dumnezeu"[77].

Cărţilor „revoluţionare" li se adăugau jurnalele. Iorga a semnalat că, în afara periodicelor, care erau trimise domnului — dator a fi un informator al Porţii privind evenimentele din Europa creştină —, se constata în Principate „o lectură curentă" a jurnalelor occidentale, ajunse aici — paradoxal, avînd în vedere poziţia retrogradă a Imperiului habsburgic ! — mai ales prin intermediul consulilor austrieci [78]. Aceste jurnale erau citite de boieri dar şi de negustori. „Le Journal de Francfort", „Notizie del Mondo", „Il Redattore italiano", „Le Spectateur du Nord", „Le Journal littéraire", „L'Almanach des Dames", „Le Mercure de France", „Die vereinigte Post und Ofener Zeitung", „La Gazette de Vienne" sînt numai unele dintre periodicele constatate spre sfîrşitul veacului al XVIII-lea ca pătrunzînd în Principate [79]. Ele nu erau decît în parte publicate în Franţa, dar multe dintre ele apăreau în limba franceză şi într-o măsură mai mare sau mai mică cuprindeau „ideile franceze" ale secolului !

Lectura franceză se făcea cu destulă seriozitate. Nu era o răsfoire sau o citire mecanică „la modă", ci notele marginale, care se constată pe unele cărți, echivalentele în limbile română sau greacă a unor cuvinte franceze [80] demonstrau mai mult decît un interes. Trebuie arătat că „ideile franceze" au pătruns în Principate și prin intermediul unor cărți franceze traduse în grecește (mai ales cînd era cazul ca aceste traduceri să preceadă pe cele în limba română). *Aventurile lui Telemac* ale lui Fénelon au fost tipărite în grecește la Veneția la 1742, iar *Memnon ou la sagesse humaine* a lui Voltaire a apărut în limba greacă la Leipzig în 1766, doar șapte ani după ediția originală franceză [81]. Chiar dacă uneori se adăugau traducerilor din Voltaire unele note în care acesta era calificat de „libertin și necredincios" [82], aceasta nu reprezenta decît ... un joc de cuvinte, menit a adormi vigilențele, mai ales ale clerului înalt.

Traducerile în limba română a operelor scriitorilor francezi demonstrează interes, dar și un temei de pregătire corespunzător unei atari operații intelectuale. Chiar cînd astfel de traduceri nu erau tipărite, circulația manuscriselor avea o evidentă însemnătate în difuzarea „ideilor franceze". *Aventurile lui Telemac* au fost traduse în românește în 1774, *Alcidalis și Zélide* în 1783, iar în 1787 au fost traduse la Iași *Les mystères des Franc-maçons* [83]. Între 1770 și 1821 s-au realizat șase traduceri din Voltaire în limba română [84]. Faptul că poetul Costache Conachi a scris versuri în limba franceză înainte de 1800 [85] constituie o certă confirmare a nivelului de pregătire pe care-l atinseseră unii cărturari ai vremii în ceea ce privea însușirea limbii franceze, or limba se însușea odată cu bagajul de idei care avea să stea la temeiul anului 1789.

Cînd în 1789 Revoluția a izbucnit în Franța răsturnînd Vechiul Regim, Țările Române nu erau în afara circuitului „ideilor franceze". Marele comis Alexandru Calfoglu critica vehement franțuzirea tinerilor, referindu-se, desigur, la fiii de boieri. Aceștia, proclamînd că aveau „cărți și romane franțuzești", învățau „de la franci dogmele ateismului", n-aveau „nici credință în cele sfinte, nici respect față de părinți", dar aveau „idei franceze" și „se laudă că sînt elevi ai lui Mirabeau, Rousseau și Voltaire" [86]. Aceste „idei franceze" n-au afectat inițial decît pe unii membri ai clasei boierești, dar „ideile revoluționare" succedînd „ideilor franceze" aveau să cuprindă pături mult mai largi. Entuziastul Hortolan raporta la Paris în 1793 că nu puțini negustori bucureșteni erau „des sans-culottes" și cîțiva ani mai tîrziu un agent consular francez relata din Iași că pentru boierii „cari știu a judeca" (qui savent raisonner) Revoluția franceză nu era lipsită de farmec, ei aprobînd-o chiar „în parte" și admirîndu-i „minunile" (prodiges) [87]. Era, de fapt, doar începutul unui proces istoric care avea să-și găsească un cadru plenar de afirmare în secolul al XIX-lea, în procesul constituirii României moderne. Oricum, „ideile franceze" au avut și la români rolul însemnat de „deschizător de drum", înlesnind receptarea, într-o nouă etapă istorică, a ideologiei revoluționare din 1789, ca și adaptarea ei necesităților societății românești.

NOTE

[1] Pompiliu Eliade, *De l'influence française sur l'esprit public en Roumanie*, Paris, 1898, p. 138.

[2] *Documente Hurmuzaki*, vol. II, supl. I, București, 1885, p. 112.

[3] V. Mihordea, *Biblioteca domnească a Mavrocordaților. Contribuții la istoricul ei*, în „Memoriile Secțiunii Istorice a Academiei Române", seria III, tomul XXII (1939—1940), p. 359—419 ; N. Iorga, *Pilda bunilor domni*, în „Memoriile Secțiunii Istorice a Academiei Române", seria II, tomul XXXVII (1914) ; *Documente Hurmuzaki*, vol. XIV, partea III, București, 1936, p. 145—156. Autoritățile franceze s-au străduit, fără să reușească—atît Nicolae, cît și Constantin Mavrocordat apărîndu-și cu gelozie cărțile — să obțină un catalog complet ; n-au obținut în 1732 decît unul cu 162 titluri (V. Mihordea, *op. cit.*, p. 362).

[4] Pompiliu Eliade, *op. cit.*, p. 156—157.

[5] În iulie 1742.

[6] Vezi Ariadna Camariano-Cioran, *Academiile domnești din București și Iași*, București, 1971.

[7] N. Iorga, *Idées et formes littéraires françaises dans le Sud-Est de l'Europe*, Paris, 1924, p. 21—22, 51.

[8] Pompiliu Eliade, *op. cit.*, p. 263—264.

[9] *Documente Hurmuzaki*, vol. II, supl. I, p. 112.

[10] V. Mihordea, *Un agent politic al țărilor noastre: Daniel Fonseca*, în „Revista Istorică", XXIX (1943), nr. 1—6, p. 98.

[11] *Ibidem*, p. 100—101.

[12] *Ibidem*, p. 102 nota 1.

[13] *Ibidem*, p. 104.

[14] Voltaire, *Oeuvres complètes*, vol. XVI, Paris, 1878, p. 256.

[15] Idem, *Histoire de Charles XII*, tomul II, Berlin, 1776, p. 4, cf. V. Mihordea, *op. cit.*, p. 104, nota 2.

[16] V. Mihordea, *op. cit.*, p. 106. Intervenția n-a dus însă la o reală pășire a învățaților francezi în tainele bibliotecii Mavrocordaților (V. Mihordea, *Biblioteca domnească a Mavrocordaților* ..., p. 362 nota 2, 364—365, 379, 381, 382 etc.

[17] Vezi V. Mihordea, *Un medic francez la curtea lui Constantin Vodă Mavrocordat: doctorul Berlin (1741—1743)*, în „Revista Istorică", XIX (1933), nr. 4—6, p. 139—155.

[18] *Documente Hurmuzaki*, vol. II, supl. I, p. 265.

[19] Germaine Lebel, *La France et les Principautés danubiennes*, Paris, 1955, p. 192.

[20] *Ibidem*.

[21] Pentru cariera sa, vezi V. Mihordea, *Politica orientală franceză și Țările române în secolul al XVIII-lea — 1749—1760*, București, 1937.

[22] *Ibidem*, p. 522.

[23] *Ibidem*, p. 124. S-a căsătorit în 1779 cu Maria Hodivoianu (*Ibidem*).

[24] *Ibidem*, p. 513.

[25] *Documente Hurmuzaki*, vol. VI, București, 1878, p. 395.

[26] *Ibidem*.

[27] *Documente Hurmuzaki*, vol. I, supl. I, București, 1886, p. 592.

[28] Mihail Kogălniceanu, *Cronicele Romîniei*, vol. III, București, 1872, p. 246.

[29] Jos. Boscovich, *Journal d'un voyage de Constantinople en Pologne*, Lausanne, 1762, p. 302.

[30] Mihai Florea, *Matei Millo*, București, 1966, p. 12.

[31] Germaine Lebel, *op. cit.*, p. 194.

[32] *Ibidem* ; N. Iorga, *Histoire des relations entre la France et les Roumains*, Paris, 1918, p. 85.

[33] N. Iorga, *Documentele familiei Callimachi*, vol. II, București, 1903, p. XXXIII.

[34] *Ibidem*, p. XXXIV.

[35] *Ibidem*.

[36] *Ibidem* ; Germaine Lebel, *op. cit.*, p. 194.

[37] Pompiliu Eliade, *op. cit.*, p. 147.

[38] *Ibidem* ; Germaine Lebel, *op. cit.*, p. 194.

[39] *Documente Hurmuzaki*, vol. II, supl. I, p. 112.

[40] V. Mihordea, *Contribuții la biografia lui Jean-Louis Carra*, în „Revista Istorică", XXV (1939), nr. 7—9, p. 229—230 ; Germaine Lebel, *op. cit.*, p. 194—195.

[41] *Ibidem*, p. 196.

[42] N. Iorga, *Histoire des relations* ..., p. 89.

[43] *Ibidem*, p. 90.

[44] Apud *Ibidem*, p. 91.

[45] V. Mihordea, *op. cit.*, p. 232—234 ; Germaine Lebel, *op. cit.*, p. 196.

[46] *Ibidem* ; V. Mihordea, *op. cit.*, p. 234.

[47] Germaine Lebel, *op. cit.*, p. 196—198 ; pentru d'Hauterive : Artaud de Montor, *Histoire de la vie et des travaux du Comte d'Hauterive*, Paris, 1839 ; V. Mihordea, *De Hauterive, secretar domnesc în Moldova (1785)*, în „Revista Istorică", XXI (1935), nr. 1—3, p. 33—39.

[48] N. Iorga, *Idées et formes littéraires* ..., p. 28. Vezi şi M. Munteanu-Breasta, „*Moldova la 1787" în viziunea contelui D'Hauterive* în „Revista de istorie", 41 (1988), nr. 7.
[49] Comitele d'Hauterive, *Memoriu despre starea Moldovei la 1787* ..., Bucureşti, 1902, p. 332.
[50] *Ibidem*, p. 326–327.
[51] *Ibidem*, p. 82.
[52] V. Mihordea, *op. cit.*, p. 33 ; Germaine Lebel, *op. cit.*, p. 196–198.
[53] *Ibidem*, p. 197–198.
[54] *Documente Hurmuzaki*, vol. II, supl. I, p 49.
[55] *Ibidem*, vol. XIX, partea I, p. 362.
[56] *Ibidem*, vol. II, supl. I, p. 53.
[57] A fost cazul lui La Roche (Pompiliu Eliade, *op. cit.*, p. 162).
[58] N. Iorga, *Documentele familiei Callimachi*, vol. II, p. 301.
[59] Germaine Lebel, *op. cit.*, p. 189–190.
[60] N. Iorga, *Idées et formes littéraires* ..., p. 24.
[61] Idem, *Istoria românilor prin călători*, Bucureşti, 1981, p. 379.
[62] *Ibidem*, p. 391.
[63] Prince de Ligne, *Mémoires*, vol. I, p. 213 et suiv., apud Pompiliu Eliade, *op. cit.*, p. 169–170.
[64] N. Iorga, *op. cit.*, p. 396.
[65] Pompiliu Eliade, *op. cit.*, p. 183, 186.
[66] N. Iorga, *Idées et formes littéraires* ..., p. 29.
[67] *Ibidem*, p. 19.
[68] Idem, *Histoire des relations* ..., p. 87.
[69] *Ibidem*, p. 87–88, 122 ; Pompiliu Eliade, *op. cit.*, p. 327–329, 337.
[70] N. Iorga, *op. cit.*, p. 87–88.
[71] Sulzer, *Geschichte des transalpinischen Daciens*, vol. III, Viena, 1782, p. 46–47.
[72] I. Bianu, N. Hodoş, *Bibliografia românească veche*, vol. II, Bucureşti, 1910, p. 320.
[73] N. Iorga, *Documentele familiei Callimachi* ..., vol. II, p. 303.
[74] Ariadna Camariano, *Spiritul revoluţionar francez şi Voltaire în limba greacă şi română*, Bucureşti, 1946, p. 10.
[75] *Ibidem*, p. 12.
[76] Pompiliu Eliade, *op. cit.*, p. 171.
[77] Apud Alexandru Duţu, *L'image de la France dans les Pays Roumains pendant les campagnes napoléoniennes et le Congrès de Vienne*, în *Nouvelles Etudes d'Histoire*, vol. III, Bucureşti, p 227.
[78] N. Iorga, *Idées et formes littéraires* ..., p. 49 ; Germaine Lebel, *op. cit.*, p. 249.
[79] N. Iorga, *op. cit.*, p. 49–50.
[80] *Ibidem*, p. 23 ; Idem, *Histoire des relations* ..., p. 122.
[81] Idem, *Idées et formes littéraires* ..., p. 22 ; Ariadna Camariano, *op. cit.*, p. 13, 77.
[82] *Ibidem*, p. 79.
[83] Germaine Lebel, *op. cit.*, p. 299 ; Pomipiliu Eliade, *op. cit.*, p. 331.
[84] Paul Cornea, *Voltaire et Rousseau en Roumanie*, în volumul *Les Lumières en Hongrie, en Europe centrale et en Europe orientale*, Budapesta, 1981, p. 74.
[85] N. Iorga, *Histoire des relations* ..., p. 141–142.
[86] Idem, *Idées et formes littéraires* ..., p. 60.
[87] *Documente Hurmuzaki*, vol. II, supl. I, p. 93, 183.

DIFFUSION ET DIFFUSEURS DES „IDÉES FRANÇAISES" AU XVIIIe SIÈCLE DANS LES PRINCIPAUTÉS ROUMAINES

Résumé

Les échos de la révolution française de 1789 furent enregistrés sur une aire bien vaste. Ses influence et échos s'exercèrent par poussées successives et s'exercent encore dans le monde entier. Mais l'influence des idées révo-

lutionnaires fut précédée par le rayonnement des „idées françaises" du XVIIIe siècle, qui préparèrent des mutations décisives dans les pays roumains. Bien que la période phanariote reflétât une aggravation de la domination ottomane, les Phanariotes ont facilité, par leur formation et leur intérêt, la pénétration des „idées françaises". Notamment les secrétaires et les médecins des princes, français ou recommandés par les représentants diplomatiques de la France à Constantinople, de même que les précepteurs français ont représenté des facteurs de pénétration de ces idées. Le français s'imposa lui-aussi à la longue, cependant que les moeurs françaises devinrent un acquis en premier lieu de la classe dominante. La diffusion de la littérature française des Lumières et des journaux s'est déroulée sur un front de plus en plus ample. Donc les „idées françaises" ont représenté pour les Roumains un élément novateur important qui a favorisé, dans une nouvelle étape historique, la réception de l'idéologie de la Révolution de 1789, ainsi que l'adaptation de cette idéologie aux nécessités roumaines.

ECOURILE REVOLUȚIEI FRANCEZE ÎN ȚĂRILE ROMÂNE ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA

CONSTANTIN ȘERBAN

Revoluția franceză, unul din cele mai mari evenimente ale istoriei europene de la începutul epocii moderne în timpul căreia au fost definite pentru prima dată drepturile fundamentale ale omului, proclamînd libertatea, egalitatea și frăția dintre oameni ca principii de existență a acestora în orice parte a lumii [1], a cunoscut, de la izbucnirea ei, în primăvara anului 1789, acum două sute de ani, un puternic ecou pe întregul nostru continent, așadar și în țările române aflate atunci într-o stare precară din punctul de vedere al condițiilor juridice internaționale. În acea vreme, pe cînd mulțimea pariziană lua cu asalt Bastilia, simbolul regalității absolute franceze [2], Transilvania se afla de aproape un secol sub stăpînirea Curții din Viena, iar Țara Românească și Moldova, cunoscute în Ocident sub numele de Principatele române sau Principatele dunărene, erau transformate de aproape doi ani într-un vast cîmp de luptă pe care se confruntau în lupte de uzură armatele otomane — austriece și rusești pentru hegemonie în această parte a continentului [3]. Cu toate calamitățile care însoțesc îndeobște războaiele, caracterizate prin distrugeri de bunuri materiale, de pierderi de vieți omenești, de suferințe complite abătute asupra locuitorilor pașnici (bărbați, femei, copii, tineri și bătrîni), în spațiul carpato-dunărean-pontic, unde poporul român dăinuia de milenii, veștile cu privire la înnoirile pe care le cunoaștea societatea franceză în lupta pentru prosperitate și progres *în folosul întregii națiuni* au pătruns la început sub forma unor zvonuri oarecare lipsite de încredere [4], de vreme ce pînă atunci opinia publică din țările române își formase o imagine cu totul alta, plină de respect și admirație, despre Franța, recunoscută ca fiind o țară unde domnea cu multă strălucire un monarh absolut sprijinit de o numeroasă și puternică aristocrație și unde fastul curții regale de la Versailles se împletea armonios cu celebritatea saloanelor pariziene literare și artistice, locul de întîlnire al celor mai înalte valori culturale ale țării [5].

Multitudinea acestor știri a fost răspîndită pe căi cît mai diferite, prin persoane care s-au aflat în iureșul evenimentelor de excepție, care frămîntau atunci societatea franceză [6], dar mai ales prin intermediul presei străine care circula în țările române [7] ele au transformat zvonurile în certitudini, iar interesul unor pături cît mai largi ale populației s-a accentuat pe măsură ce evenimentele se precipitau spre un deznodămînt adesea imprevizibil. În acest sens, în urmă cu patru decenii, un istoric, I. Sabău, a publicat un interesant studiu privind modul cum opinia publică din Transilvania, Bucovina și Banat a cunoscut evenimentele revoluționare din Franța din coloanele unui astfel de ziar străin și anume „A becsi magyar Kurir", care, deși tipărit la Viena, avea o largă circulație în

„Revista de istorie", tom 42, nr. 6, p. 565—580, 1989

provinciile orientale ale Imperiului habsburgic. Aceste știri se refereau la: alegerile de deputați pentru Statele Generale din 1788, la deschiderea festivă a lucrărilor Statelor Generale în mai 1789, în prezența lui Ludovic al XVI-lea, la răscoalele țărănești din Alsacia dar și Elveția sub influența celor din Franța, la îngrădirea prerogativelor monarhului francez, la dărîmarea Bastiliei, la abolirea servituților feudale, la proiectul primei constituții franceze, la aducerea lui Ludovic al XVI-lea, regele Franței, de la Versailles la Paris împotriva voinței acestuia, la hotărîrea Adunării Naționale de a se aniversa dărîmarea Bastiliei printr-o serbare a federaților pe Cîmpul lui Marte etc. [8]. Remarcăm faptul că în numărul său din 22 august 1789 au fost publicate unele fragmente din „Declarația drepturilor omului și cetățeanului", precum și un rezumat al proiectului de constituție alcătuit de conducătorii stării a III-a [9]. Astfel, prin intermediul acestui ziar, cititorii lui aflau pentru prima dată că oamenii se nasc și rămîn liberi în drepturi, că deosebirile sociale dintre ei nu pot fi bazate decît pe utilitate publică, că drepturile naturale și imprescriptibile ale omului erau libertatea, proprietatea și rezistența la opresiune, că națiunea este sursa esențială a principiului oricărei suveranități ș.a.m.d.

Locuitorii din Țările Române au mai aflat știri despre izbucnirea și desfășurarea revoluției burgheze în Franța și prin intermediul ziarelor locale, tipărite în Transilvania și Moldova, care au avut o circulație în tot spațiul carpato-dunărean ca de ex. „Kriegsbote", care din 1792 și-a schimbat titlul în „Siebenbürger Bote", „Siebenbürgische Quartalschrift," „Siebenbürgisches Intelligintblatt", „Magyar Kurir" apărute la Sibiu și „Courier de Moldavie", apărut la Iași. Ziarul „Kriegbote" înființat în 1788 de autoritățile militare austriace pentru a fi difuzate știrile privind operațiile militare de pe cîmpul de luptă din Principatele române împotriva Imperiului otoman, război început în anul precedent, a inclus, pe lîngă decretele imperiale și hotărîrile Dietei Transilvaniei, și vești din Franța aflată în plină revoluție, ca de pildă, despre evenimentele care au însoțit luarea cu asalt a Bastiliei de către parizieni, despre desființarea obligațiilor feudale de către Adunarea Constituantă, despre înființarea gărzilor naționale, despre dezbaterile din Adunarea Națională, incluzînd discursurile lui Mirabeau, La Fayette, Bailly și ale altor conducători ai burgheziei revoluționare, despre confiscarea averilor bisericii romano-catolice, dar și despre răscoale țărănești din diferite regiuni ale Franței, despre fuga nobililor care au luat calea exilului, despre reformele administrative, judecătorești, fiscale [10]. Și în acest ziar, în mai multe numere (din 4 septembrie, 18 septembrie și 17 decembrie 1789), au fost publicate fragmente din „Declarația drepturilor omului și cetățeanului" [11]. La început aceste știri au fost apreciate cu simpatie de către redacția ziarului, dar după detronarea lui Ludovic al XVI-lea, proclamarea republicii în Franța și, mai ales, după judecarea și decapitarea lui Louis Capet atitudinea redacției ziarului a devenit mai moderată, mai rezervată, ajungîndu-se pînă la rărirea publicării știrilor despre evenimentele revoluționare din Franța, mai ales că din toamna anului 1792 Imperiul habsburgic s-a aflat în stare de război cu Republica franceză, moment care face ca poziția ziarului să devină cu totul ostilă acestor evenimente [12].

Cît privește ziarul „Siebenbürgische Quartalschrift", acesta conținea în general știri mai mult de natura literară; totuși în paginile sale

se întîlnesc, cu prilejul prezentării unor scrieri franceze și germane, dezbateri ideologice în jurul proiectului de constituție franceză, al mersului revoluției în Franța, marcat prin căderea Bastiliei, al istoricului instituțiilor politice franceze etc.[13].

Spre deosebire de ziarele apărute în Transilvania scrise în limbile germană și maghiară, cel apărut în Moldova a fost tipărit în limba franceză în condiții cu totul excepționale. E vorba de „Courier de Moldavie", apărut în 1790 din inițiativa comandantului armatei ruse de ocupație, generalul G. A. Potemkin, pe timpul cînd Rusia, aliată cu Austria, se afla în război cu Înalta Poartă. Ca și „Kriegsbote", ziarul „Courier de Moldavie" era destinat autorităților militare ruse, dar acesta era accesibil și unor reprezentanți ai populației locale cu un nivel ridicat intelectual ce cunoștea limba franceză, proveniți din rîndul boierimii cu studii superioare făcute peste hotare. Știrile din acest ziar provin din Paris, din Alsacia, din Corsica, dar și din Bruxelles și Londra și se refereau nu numai la urmările revoluției burgheze din Franța începută în 1789 dar și la ecourile acesteia în unele țări europene (Anglia, Belgia, Germania), precum și peste Ocean, în coloniile franceze și spaniole. Așa, de ex., se afirmă mai întîi că activitatea Adunării Naționale era foarte bogată, că prin decretele acesteia se votase exproprierea proprietăților funciare ale clerului, împotriva căruia protestase episcopatul din Strasbourg, dar și suprimarea dreptului de primogenitură în posedarea privilegiilor feudale. Apoi că Adunarea Națională întreținea în 1790 relații cordiale cu monarhia. Din acest punct de vedere se consideră ziua de 4 februarie 1790 de însemnătate istorică, în sensul că atunci Ludovic al XVI-lea, regele Franței, urmat de miniștrii săi, și-a făcut apariția în localul unde deputații acesteia își țineau ședințele și atunci a pronunțat și un discurs din care reieșea că Franța se afla în ajunul unui mare eveniment — era vorba de proiectul primei constituții ce urma să fie discutat în Adunarea Națională. Cîteva zile mai tîrziu, la 9 februarie, se arăta în ziar că regele Franței a fost recunoscut de Adunarea Națională drept șeful suprem al forțelor armate terestre și maritime ale țării. De altfel, monarhul țării era considerat la 1 februarie 1790 în Corsica, la Bastia, drept „instauratorul libertății în Franța"[14].

Cu lux de amănunte apoi sînt reproduse știrile cu privire la izbucnirea de răscoale țărănești în diferite părți ale Franței, de ex. în Bretania, dar și ale populației din colonii, deopotrivă albi și negri, în numele libertății, ca de pildă în insula Martinica. În fine, se mai dau știri despre tulburările provocate în diferite regiuni din Franța de către briganzii care atacau și jefuiau castelele și cărora Garda națională le făcea cu greu față. De altfel, Garda națională avea în grijă restabilirea ordinii interne, oriunde aceasta era periclitată. Luptele ei cu briganzii se încheiau de cele mai multe ori cu un adevărat măcel de ambele părți.

În privința ecoului Revoluției franceze în exterior, se arăta că în Belgia ea a determinat crearea unui partid al poporului opus aceluia al aristocrației, că la Bruxelles au fost împărțite populației cocarde tricolore revoluționare (25 februarie 1790), că în Anglia se luaseră măsuri cu privire la continuarea comerțului de sclavi stăvilit în acea vreme de revoluționarii din Franța, că în Germania se condamnau decretele Adunării

Naţionale privind exproprierea bunurilor funciare ale bisericii aflate dincolo de Rin sau în zona Rinului[15].

Ştirile obţinute din presa vremii aveau să fie confirmate, comentate şi deseori completate în corespondenţa oficială întreţinută de organele politice centrale reprezentate în Transilvania, Banat şi Bucovina de guvernatorii acestor provincii, de comandanţii lor militari ca şi de funcţionarii superiori din comitate, iar în Principatele române de domnii fanarioţi, aflaţi la conducerea lor din al doilea deceniu al secolului al XVIII-lea, care erau obligaţi de Înalta Poartă, ca vasali ai acesteia, să se informeze despre tot ce se întîmpla pe continentul european pentru a comunica periodic, la rîndul lor la Constantinopol, ştirile de mare importanţă ce priveau interesele puterii suzerane[16]. Dar dacă guvernatorii austrieci din Transilvania, Banat şi Bucovina aveau posibilitatea de a se informa despre ceea ce se petrecea în afara Imperiului habsburgic prin organele centrale de la Viena, domnii Principatelor române în schimb erau obligaţi să întreţină în principalele capitale europene agenţi plătiţi, care le procurau astfel de ştiri, expediate apoi prin ceauşi în capitala Imperiului otoman. În fine, tot domnii fanarioţi mai erau informaţi despre evenimentele europene şi prin capuchehaielele lor acreditate pe lîngă Înalta Poartă, care întreţineau contacte cu ambasadorii marilor puteri europene din Constantinopol[17].

În acest sens menţionăm mai întîi acele dispoziţii ale lui Gh. Banffy, guvernatorul Transilvaniei, cuprinse într-o circulară din 24 septembrie 1790, difuzată în toate comitatele provinciei, pentru semnalarea emigranţilor francezi şi polonezi şi apoi expulzarea lor peste hotare, consideraţi foarte primejdioşi pentru liniştea publică; „cîţiva polonezi şi francezi (nonnulli poloni et galii) travestiţi şi umblînd de colo pînă colo sub diferite pretexte în ţările şi provinciile Europei — se scrie în această circulară — instigă poporul şi aţîţă peste tot la tulburări au pătruns chiar şi în marele principat al Transilvaniei" (populum concitandi atque turbae ubique cinedo animo pervagantes fero etiam in hunc magnam Transilvaniam Principatu penetravi). Considerînd foarte dăunătoare prezenţa lor în ţară, guvernatorul a ordonat comitatelor să depisteze pe aceşti indivizi cu mare grijă pentru a nu da naştere la comentarii din partea locuitorilor şi apoi să-i expulzeze cît mai grabnic[18].

După încordarea relaţiilor politice dintre Franţa şi Austria şi mai ales după izbucnirea războiului între cele două state în primăvara anului 1792 se întîlnesc, în corespondenţa oficială a autorităţilor civile şi militare din Transilvania şi celelalte provincii româneşti ocupate de Habsburgi, numeroase referiri la pregătirile pentru campania armatelor austriace împotriva celor franceze[19] (la recrutarea de voluntari, strîngerea contribuţiilor de război, interzicerea exportului de piei brute şi de cereale spre Trieste şi Genova „în ţările duşmane"[20]). Începînd din 1795 sînt apoi numeroase documente care se referă la prizonierii de război francezi aflaţi în lagărele din diferite localităţi din Banat (Timişoara, Lugoj, Ciacova, Vîrşeţ, Sînnicolau Mare etc.), Transilvania (Alba Iulia, Deva, Mediaş, Făgăraş, Cluj, Braşov), Crişana (Arad, Oradea), Maramureş (Satu Mare), acestea referindu-se la numărul lor, la condiţiile de viaţă din lagăr, la acordarea asistenţei medicale, la soldele primite de ofiţeri şi soldaţi, la eliberarea lor potrivit tratatelor de pace austro-franceze etc.[21].

Prin intermediul aceleiaşi corespondenţe oficiale a autorităţilor din Transilvania, Banat şi Bucovina s-a putut afla la vremea respectivă despre interzicerea răspîndirii gravurilor privind evenimentele din Franţa revoluţionară, printre ele aflîndu-se şi aceea a decapitării lui Ludovic al XVI-lea, regele Franţei [22], despre ordinul Consiliului Aulic de Război din Viena, difuzat unităţilor sale militare, inclusiv cele din Banat, pentru decretarea doliului în armată cu prilejul morţii Mariei Antoaneta, regina Franţei decapitată la Paris de către revoluţionari la 16 octombrie 1793 [23], despre interzicerea în 1798 şi 1799 a traducerii, răspîndirii şi citirii ziarelor apărute în Franţa [24], despre instituirea cenzurii asupra cărţilor venite de peste hotare [25], despre urmărirea dezertorilor din armata austriacă aflată în campania contra Franţei revoluţionare [26]. Ar mai putea fi amintite dispoziţii privind oficierea de Te-deum-uri pentru victoria armatei austriace contra Franţei revoluţionare începînd din 1793 [27].

Dacă pentru Principatele române astfel de ştiri din actele oficiale sînt mai rare [28], în schimb referiri ample privind ecoul Revoluţiei franceze sînt prezente în corespondenţa diplomatică a consulilor unor puteri europene acreditaţi la Bucureşti şi Iaşi în ultimul deceniu al sec. XVIII. După cum se ştie, înfiinţarea consulatelor străine în Principatele române, al Rusiei în 1779—1782, al Austriei în 1783 şi al Franţei în 1795, a sporit posibilitatea de lărgire a orizontului politic al domnilor fanarioţi şi, implicit, al boierimii din Ţara Românească şi Moldova, interesată în emanciparea politică a acestor principate, care după 1774 se aflau sub suzeranitatea Înaltei Porţi şi sub protecţia Rusiei. Aşa de ex., într-un raport diplomatic al consulului rus I. Ravici din Iaşi adresat omologului său din Bucureşti I. Severin se întîlneşte ştirea despre decapitarea lui Ludovic al XVI-lea, regele Franţei : „la 10/21 ianuarie, revoluţionarii francezi au tăiat capul regelui, iar regina şi delfinul au fost expediaţi din Paris în provincie, la închisoare, făcîndu-li-se o pensie pentru unele subzistenţe", relata acesta la mai puţin de o lună de la producerea evenimentului [29]. În alt document din arhiva acestui consulat există ştirea că în 1794 au fost difuzate în Iaşi exemplare ale Constituţiei franceze, probabil din 1793, precum şi un calendar republican [30]. Patru ani mai tîrziu, în 1798, din alt raport consular rus rezultă că la Iaşi erau distribuite cocarde tricolore revoluţionare franceze de către consulul Franţei din capitala Moldovei [31]; tot aşa despre o manifestaţie organizată la Iaşi de emigranţii străini care primiseră de curînd cetăţenia franceză, în cursul căreia s-a strigat : Trăiască libertatea ! [32] şi care, ulterior, au fost înrolaţi în armata franceză comandată de generalul Bonaparte, care lupta în Italia contra austriecilor. Consulul rus făcea cu acest prilej precizarea că noii cetăţeni francezi erau greci, turci, bulgari, poloni şi chiar români [33]. În fine, într-un alt raport consular se reproduce integral jurămîntul depus de noii cetăţeni francezi în faţa consulului Franţei din Bucureşti [34].

În rapoartele consulare austriece se întîlnesc mai ales ştiri privind influenţa revoluţiei franceze în Polonia, unde în 1794 a izbucnit o insurecţie împotriva ocupaţiei străine [35], precum şi despre propaganda revoluţionară desfăşurată la Bucureşti în 1794 de doi negustori francezi, Hortolan şi Pellet, apreciaţi pentru ideile lor drept iacobini [36] care, denunţaţi la Constantinopol, aveau să fie expulzaţi de Înalta Poartă la intervenţia Curţii

din Viena [37]. În fine, se mai relatează despre refugierea în Moldova a revoluţionarilor polonezi după înăbuşirea insurecţiei lor de la Varşovia [38].

Ecoul Revoluţiei franceze s-a resimţit în ţările române şi prin răspîndirea broşurilor şi cărţilor, care conţineau fie ideile filozofice înnoitoare ale lui Voltaire, Montesquieu, Rousseau şi Diderot pentru abolirea regimului feudal din Franţa [39], fie expunerea evenimentelor revoluţionare petrecute în Franţa începînd din primăvara anului 1789, care duseseră la abolirea monarhiei absolute şi la proclamarea republicii în această ţară. În Transilvania, de pildă, ele au fost aduse prin intermediul librarului Martin Hochmeister în tipografia căruia apăruse ziarul „Kriegsbote"; în suplimentul acestui ziar („Beilage") el a publicat periodic lista de cărţi pe care le punea în vînzare, şi anume: *Beschreibung der Bastille welche den 14 Julius 1789 von den Burgen mit Sturm eingenommen und geschleift worden*, Augsburg, 1789; *Beitrage zum neuesten französichen Staatricht*, Strassburg, 1789; *Rede des Hr. Rabaut de Saint Etienne, Abgeordneten bei der Nationalversammlung zur Unterstutzung der Nation, dass man bei Erklärung der Rechte des Menschen auch das Recht auf eine uneingeschrankte Religions freiheit anerkennen musste*, 1790; A. W. Zimmermann, *Briefe eines Einwohners von Paris an seine Freunde in der Schweiz und in England, über die Begebenheiten von Jahr 1789 und 1790 bis zum 4 april 1791*, Berlin, 1795; Christoph Girtanner, *Historische Nachrichten und politische Betrachtungen über die französische Revolution*, Berlin, 1793; *Morter und Mordgeschichte der Königin von Frankreich Marie Antonia*, s.l. a [40].

Şi în Ţara Românească au circulat astfel de publicaţii în ultimul deceniu al secolului XVIII, mai ales că obiceiul negustorilor din Principatele române care făceau comerţ cu Occidentul de a aduce odată cu diferite mărfuri şi cărţi de literatură şi ştiinţă, dicţionare, gazete etc., este atestat chiar *înainte de 1789* [41]. O listă de noutăţi editoriale franceze a fost inclusă într-un raport consular austriac din februarie 1797, cărţi aduse de la Viena la Bucureşti. Din cele 48 de titluri, menţionăm numai pe cele care evocă evenimentele revoluţionare din Franţa: *Histoire de la Convocation et des Elections aux États généraux en 1789*, s.l.a.; *Histoire politique de la Révolution en France*, 2 tom., s.l.a.; Linguet, *Collection des ouvrages relatifs à la Révolution de Brabant*, s.l.a.; *De la souveranité du peuple*, 2 tom, Paris, 1790; *Histoire de la Belgique républicaine*, 3 tom. cu ilustraţii; Mirabeau, *Denonciation de l'agiotage au roi à l'Assemblée des Notables*, s.l.a.; *Essais historique sur la vie de Marie Antoinette d'Autriche*, s.l.a.; *Thermidor*, s.l.a.; Sabatier, *Le tocsin des Politiques*, s.l.a.; *Manuel du Citoyen*, s.l.a.; *Epitre à Milord Baltimore sur la liberté*, s.l.a.; *Lettre du Père Manuel sur la Révolution*, s.l.a. [42]. La vremea respectivă aceste cărţi au fost apreciate de cercuri ostile revoluţiei din Franţa a fi „pline cu cele mai vinovate maxime revoluţionare de modă nouă (viele derselben mit den schuldigsten neumodischen Revolutionmaximen angefullt sind), fapt pentru care domnul ţării de atunci era de părere să nu se permită difuzarea lor de către negustorul care le adusese" [43].

În acea vreme au mai circulat şi alte broşuri şi cărţi tipărite în Franţa şi care cuprindeau expuneri privind evenimentele revoluţionare de după 1789, ca de ex.: Desodoards, *Histoire philosophique de la Révolution de France*, Paris, 1797; *Histoire du Directorat executif de la Révolution française depuis son instalation jusqu'a Dix huit Brumaire*, Paris,

1801; *Histoire générale et impartiel des erreurs, des fautes et des crimes commis pendant la Révolution française*, Paris, 1797, existente la sfîrșitul secolului al XVIII-lea în Biblioteca Academiei de la Sf. Sava, care în 1791 s-a mutat în clădirile bisericii sf. Gheorghe vechi (din București)[44].

La acestea se mai adaugă o broșură intitulată *Manuel revolutionnaire, ou Petit morale sur l'état politique des peuples en révolution*, Paris, 1796. care a fost tradusă în limba română la sfîrşitul secolului al XVIII-lea [45] Un istoric literar care a studiat ani de-a rîndul acest manuscris a apreciat, acum aproape un sfert de secol, că documentul ar fi o scriere polemică revoluționară făcută spre 1800 prin care cetățenii români puteau lua cunoștință de principiile inserate în „Declaration des Droits de l'homme"(?)[46]. Un an mai tîrziu, în 1966, același intitula documentul „Proclamația franceză revoluționară" tradusă în românește la sfîrșitul secolului XVIII[47]; în 1972 același arată că ar fi vorba de o lucrare polemică revoluționară îndreptată contra coaliției în curs de formare la 1792 și tradusă după 1800 de un moldovean[48]. În fine în 1982 autorul revenea la concluziile din 1966[49].

Părerea noastră este că ne aflăm în fața traducerii acestui manual revoluționar inserat într-o listă de cărți importate în Țara Românească sub numele de *Manuel du Citoyen* mai sus menționat. Materialul este prea important pentru a se face în studiul de față considerente de ordin general, ca și asupra anexei sale, discursul lui Lazare Carnot pe Cîmpul lui Marte la 14 iulie 1796[50].

Ecoul Revoluției franceze în țările române avea să cunoască noi aspecte pe măsură ce pe pămîntul țării noastre s-au refugiat emigranți francezi, implicați direct sau indirect în evenimentele care au constituit o adevărată cotitură în viața politică de pe continentul european, în ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea. Acești emigranți, în număr destul de mare, proveneau nu numai din rîndul nobilimii, ci și al burgheziei și clerului, dacă ținem seama de evoluția desfășurării luptei pentru putere în Franța revoluționară, mai ales după proclamarea republicii[51]. Dar dacă aceştia au fost urmăriți și expulzați fără discernămînt de pe teritoriile românești stăpînite de Imperiul habsburgic[52], în schimb în Principatele române ei și-au aflat o a doua patrie, alăturîndu-se altor francezi emigranți stabiliți *înainte* de izbucnirea revoluției[53].

Cum era și firesc, cei mai mulți dintre ei au găsit un adăpost și o slujbă sigură la curtea domnească sau la o casă boierească, angajați ca secretari particulari sau educatori și profesori de limba franceză. Și dacă este necesar să menționăm și cîteva nume ne vom referi la: Gaspar de Belleval, originar din Corsica, fost general în armata franceză pe timpul lui Ludovic al XVI-lea, ajuns secretar domnesc al lui C. Ipsilanti, domnul Moldovei (1799—1800)[54], marchizul de Saint Aulaire, fost ofițer de stat-major în armata de emigranți a prințului de Condé, ajuns educator în casa aceluiași C. Ipsilanti[55], un anume Montesquieu, fost căpitan în armata de emigranți a prințului de Condé, care din Germania s-a refugiat la Constantinopol, iar de acolo în Moldova și stabilit în anturajul lui C. Ipsilanti[56]. Urmează apoi abatele Geiger, emigrant în Moldova în 1794, aflat sub protecția boierului C. Ghica[57], abatele Hommel angajat în casa principesei Callimachi[58], frații Trecourt originari din Strasbourg, emigranți în Moldova în 1794 și stabiliți în casa boierului Săndulache Sturdza[59], Roubalet, originar din Trèves lîngă Strasbourg, ajuns profesor de franceză în casa

boierului C. Balş [60], Bouchet, angajat ca profesor de franceză în casa boierului Roset Roznovanu în 1797 [61]. Cît priveşte pe un anume Cado sau Cadot, originar din Lille, arestat la Viena în 1792 şi emigrat de acolo în Ucraina la curtea unui nobil polon, în anul următor, acesta s-a refugiat în Moldova în 1794, unde s-a stabilit definitiv, devenind ulterior secretar la consulatul francez din Iaşi [62]. Un loc aparte ocupa Jacques Ledoulx, originar din Gasconia, de undeva de pe lîngă Medoc, căruia îi fusese confiscată averea de către jacobini pe timpul Convenţiei Naţionale şi refugiat la Iaşi în 1794; fiul său Joseph avea să ocupe, mai tîrziu, funcţia de secretar la consulatul francez din Bucureşti [63].

Dar în Principatele române au pătruns nu numai emigranţi francezi purtători ai ideilor revoluţionare, care schimbaseră Franţa într-o republică, ci şi emigranţi poloni, care participaseră în 1794 sub conducerea lui Kosciusco la insurecţia declanşată împotriva stăpînirii străine după a doua împărţire a ţării lor între Rusia şi Prusia. În Polonia se ştie că, sub influenţa Revoluţiei franceze, fusese votată în 1791 de către Dietă o constituţie elaborată pe baza principiilor „Declaraţiei drepturilor omului şi cetăţeanului", iar după înăbuşirea insurecţiei, mulţi dintre răsculaţi au luat calea pribegiei în Moldova — cîteva mii —[64], unde au devenit ei înşişi propagandişti activi ai ideilor Revoluţiei franceze [65].

Ideile Revoluţiei franceze difuzate pe astfel de căi au întîlnit în calea lor în Ţările Române un teren oarecum favorabil pentru punerea lor în practică de vreme ce acestea se aflau într-o perioadă de destrămare a relaţiilor feudale şi unde nobilimea şi boierimea erau în căutarea unor căi şi mijloace eficiente pentru modernizarea statului feudal, prin adaptarea acestuia la elementele noii economii capitaliste [66]. Mărturii contemporane au reţinut entuziasmul care a cuprins atunci toate clasele şi păturile sociale din Ţările Române la aflarea schimbărilor spectaculare social-politice petrecute în Franţa [67]. Aşa, de exemplu, în 1793 se relata că în Ţara Românească, la Bucureşti, „localnicii sînt într-un glas pentru revoluţie, că boierii (oamenii de primul rang) se ocupă în mod serios de această problemă" şi cauza revoluţiei „cîştiga zilnic noi prozeliţi ...", că „Declaraţia drepturilor omului a fost tradusă în româneşte şi toţi o ştiu pe de rost" [68]. Acelaşi contemporan relata apoi că „în Transilvania toţi locuitorii s-au declarat făţiş pentru Revoluţia franceză şi că nu le lipseşte decît un suport pentru a acţiona şi ei revoluţionar" [69]. În fine, în acelaşi an poetul Avram Barcsay scria din satul Vaţa (Zarand) că „sînt români, şi aceasta nu e poveste şi nici numai o spaimă a mea, care ştiu Revoluţia franceză fără carte şi încă a explica şi altora" [70].

Ceea ce relatau aceşti contemporani din Ţara Românească şi din Transilvania nu este de mirare de vreme ce ziarul sibian „Siebenburger Bote" cuprindea afirmaţia că „spiritul de libertate al francezilor s-a întins ca o epidemie în multe ţări europene" (Germania, Elveţia, Spania, Prusia Ţările de Jos, Belgia, Anglia, Polonia), că acest spirit de libertate s-a propagat „ca o scînteie electrică la toate popoarele mature de a o primi" [71].

În urmă cu peste trei decenii, istoricul D. Prodan făcea o analiză de natură social-politică asupra populaţiei din Transilvania la sfîrşitul sec. XVIII pentru a stabili gradul de maturitate pe care putea să-l aibă aceasta atunci pentru a fi capabilă să recepteze ideile revoluţionare franceze şi să acţioneze împotriva regimului feudal. În privinţa nobilimii, el afirma

că aceasta „era mai neevoluată" decît în Ungaria unde aceasta acţionase în virtutea noilor idei pentru a obţine o constituţie (feudală) care să le restituie integral vechile aşezăminte „încălcate de absolutism" [72]. Şi totuşi, urmărind unele acţiuni revendicative ale nobilimii româneşti din Transilvania, din comitatul Hunedoara, autorul a constatat că aceasta a încercat să se folosească de ideile revoluţionare franceze în lupta ei pentru emanciparea politică, în sensul că în 1791 nobilii români din vreo 30 de sate au cerut să se aleagă din rîndul ei „oficianţi ai comitatului", iar în 1791—1793 a cerut „să i se recunoască libertatea nobiliară să fie scutită ca atare de grănicerie" şi să participe cu drepturi egale la funcţii în cadrul comitatului şi la adunările comitatului, alături de nobilime [73].

În privinţa burghezici aceasta „era foarte eterogenă naţională"[74]; şi drept urmare trebuia „să secondeze încă puterea nobilimii" [75] de aceea burghezia din Transilvania „se arată şi mai puţin antrenată de noile idei decît cea din Ungaria" [76].

În privinţa ţărănimii acelaşi istoric afirma că „La o mişcare de răzvrătire putea fi receptivă şi ţărănimea română. Doar nu de mult se petrecuse răscoala lui Horea. Se agitase stîrnind teama nobilimii şi în anii 1790—1791" [77]. În legătură cu agitaţiile ţărăneşti în această vreme, deci după răscoala lui Horea, cînd veştile privind Revoluţia franceză circulau cu virulenţă, mai ales aduse de soldaţii întorşi de pe teatrele de luptă din Occident — mulţi din dezertorii refugiaţi în munţi erau urmăriţi de autorităţi [78] — se ştie că printre ţărani a fost difuzat atunci un manifest numit cînd „decretul ţăranilor" („Decretum rusticorum) cînd „Patenta ţărănească", în care se făcea aluzie la noua situaţie creată în Franţa pentru ţărani şi în care se exprima dorinţa ca ţăranii din Transilvania să aibă şi ei aceeaşi nouă situaţie. Prin acest manifest ţăranii erau îndemnaţi să se ridice să distrugă nobilimea şi să nu mai fie robota şi să plătească darea numai împăratului [79]. Istoricul I. Sabău, care a studiat acest aspect al luptei ţărănimii din Transilvania, afirma că în primăvara anului 1790 au izbucnit răscoale ţărăneşti în comitatul Bihor, răsculaţii fiind însufleţiţi de programul expus în „Decretul ţăranilor" [80], dar şi în Munţii Apuseni, spre deosebire pe domeniul fiscal Zlatna [81]. Şi totuşi cercetările efectuate în urmă cu peste trei decenii de istoricul I. Kovács privind agitaţiile ţărăneşti din Munţii Apuseni după răscoala lui Horea în ultimul deceniu al secolului al XVIII-lea dezvăluiau noi aspecte ale răspîndirii ştirilor privind Revoluţia franceză în mediul sătesc, din Transilvania şi, mai ales, efectul pe care l-au avut acestea în lupta ţărănimii româneşti împotriva nobilimii feudale. În privinţa propagării ideilor revoluţionare franceze în Transilvania, autorul arată că adepţii acestora erau socotiţi atunci de autorităţi „cei mai mari duşmani ai ţării, ei putînd ridica masele nemulţumite şi să provoace o revoluţiune" [82]. Şi pentru a ilustra însufleţirea care cuprinsese pe ţărani la apropierea armatei franceze de hotarele Transilvaniei se relatează cazul unui fost militar, Gheorghe Csavasi, condamnat la închisoare pe viaţă în 1796—1799 de tribunalul Scaunului de Arieş pentru „că răspîndise svonuri despre războiul cu francezii, despre nimicirea stărilor domneşti, că rostise ameninţări sîngeroase şi răzvrătind pe alţii". Ce spusese acesta? „că n-o să-mi vină mie de hac aceşti blestemaţi şi ticăloşi de păgîni, deoarece se apropie franţozul de ţara noastră şi să vină căci îmi voi muia cizmele cu grăsimea domnilor ... sabia aceasta a mea va fi

împlîntată de mine însumi în pieptul guvernatorului ... dar va veni şi franţuzul la Cluj ca să bea din vinul cel nou, el a şi luat 13 ţări de ale împăratului — mai spunea acesta — împăratul a fugit din faţa lui, a coborît de la Viena la Buda, iar voi ţăranii să n-aveţi teama căci franţozul este om bun, ostaş bun, el va sosi foarte curînd şi cu bine la Viena, iar de acolo va veni în Ardeal, aceasta însă nu va fi rău pentru noi ţăranii deoarece nu vom mai sluji domnilor *ci unul va fi ca celălalt* ..."[83]. De reţinut ultimele cuvinte subliniate de noi care ilustrează ideea de egalitate socială, economică, politică şi juridică ce-şi făcuse loc în gîndirea oamenilor de rînd. Dorinţa ca armatele franceze să vină mai curînd în Transilvania pentru a elibera poporul de asuprirea feudală a fost exprimată şi în predica unui preot ortodox, Gligor, din comitatul Bihor în 1798, care ar fi spus: „e de acum lumea franceză, de-ar aduce numai Dumnezeu şi în aceste părţi pe francezi" [84]. Cîţiva ani mai tîrziu, în 1800, comitele de Zarand se adresa comiţilor de Hunedoara, Arad, Bihor şi Turda, anunţîndu-le că „nu de mult a început să umble printre noi o veste rea, potrivit căreia norodul nostru ţărănesc ne-ar ameninţa cu o nouă răscoală generală; acesta dospit cu aluatul stricat al catanelor reîntoarse cu ordin de lăsare la vatră, norodul doreşte sosirea francezilor în ţara noastră şi a hotărît să dezlănţuie o nouă răscoală generală şi mai primejdioasă decît cea din vremurile lui Horea" [85]. După cîte se ştie atunci nobilimea şi-a luat măsuri preventive (a întărit paza la hotare, a interzis vînzarea prafului de puşcă, ca şi deplasarea ţăranilor dintr-un loc în altul, a trimis trupe prin sate, în special în Zarand, a arestat pe agitatorii din sate pe care i-a judecat şi condamnat la pedepse corporale) pentru ca plănuita răscoală generală să nu mai aibă loc [86].

Care au fost urmările difuzării ştirilor despre revoluţia franceză în Principatele Române şi de ce aici aceste idei revoluţionare nu au provocat o revoluţie de felul celei izbucnite în Franţa? Deşi unele mărturii contemporane afirmă că boierii „se ocupau în mod serios de această problemă" (a revoluţiei), această atitudine a clasei dominante trebuie înţeleasă în sensul că acesteia „îi plăcea să li se vorbească de ea" în linii mari, dar dacă aceasta ar fi izbucnit prin cine ştie ce miracol ei n-ar fi ştiut cum s-o împiedice [87]. Cît priveşte atitudinea „democratică" a spătarului Enache Văcărescu, rudă cu Alex. Moruzi, domnul Ţării Româneşti, care în 1793 a primit în audienţă fără prea mare protocol pe un negustor francez Hortolan, trebuie înţeleasă ca o formă protocolară *nouă* adoptată de un simpatizant al noilor idei revoluţionare [88].

În contextul acestor evenimente, poziţia marii boierimi din Principatele române nu este greu de precizat în sensul că ea căuta să se folosească de aceste idei pentru a limita prerogativele de care se bucura domnul ţării, fanariot în acea vreme, mai ales cînd acesta exagera prin servilismul lui faţă de Înalta Poartă, exprimat prin impunerea exorbitantă fiscală a populaţiei ţării. Aşa, de exemplu, pe timpul lui Alexandru Callimach, domnul Moldovei (1795—1799), curtea domnească din Iaşi a fost locul unde s-au adunat numeroase jalbe — probabil la îndemnul marii boierimi — împotriva impozitelor în natură ordonate de domnie [89]. Marea boierime a mai căutat să se folosească de ideile revoluţiei franceze şi pentru elaborarea unui proiect de constituţie, de reformare a statului, prin transformarea regimului monarhic într-un regim republican. Proiectul de republică „aristo-democraticească" elaborat în 1802 (dar proiectat cu mult înainte)

spune prin titlul său destul pentru a înţelege că marea boierime căuta să concentreze în mîna ei întreaga putere din stat pe această cale [90]. Aceeaşi semnificaţie are şi memoriul înaintat la 10 mai 1791 de către boierii din Ţara Românească, prin I. Cantacuzino, diplomaţilor austrieci, care negociau încheierea păcii cu Imperiul otoman, în sensul că ei propuneau pe viitor ca alegerea domnului să se facă de către o *Adunare Naţională* alcătuită din reprezentanţi ai celor trei stări (boieri, cler, orăşeni), aşa cum de fapt fusese preconizat în Franţa în proiectul de Constituţie pentru monarhia constituţională [91].

Şi totuşi boierimea în totalitatea ei n-a manifestat această poziţie; faptul că boierimea de rangul II şi III, cea mijlocie şi mică, nu dispunea de privilegii egale cu ale marii boierimi a fost un motiv pentru care aceste categorii ale clasei dominante au adoptat poziţii diferite faţă de ideile proclamate de Revoluţia franceză în sensul că a încercat să aplice teoriile egalitare ale revoluţiei. O acţiune a acestei boierimi s-a concretizat în 1798, pe timpul domniei lui Alexandru Callimach în Moldova, cînd a fost distribuit un manifest adresat mitropolitului prin care se demasca sistemul de jaf practicat în administraţia ţării de către domn şi marii săi dregători. Autorii manifestului se adresau în numele unei organizaţii secrete care lupta pentru *drepturile poporului* [92]. Un an mai tîrziu un alt memoriu denunţa multitudinea dărilor care sărăciseră poporul. Autorii lui ameninţau domnia că va da socoteala la „strajnicul giudeţ", arătînd că recurseseră la acest procedeu din deznădejde: „alt chip nu ne-a mai rămas, altă soluţie nu este"; prin manifeste poporul din Iaşi a fost chemat atunci să se răscoale; urmarea a fost că domnul a fost mazilit în momentul cînd Înalta Poartă a aflat de nemulţumirea populară [93].

Cît priveşte burghezia aflată atunci în faza de formare, aceasta nu era suficient de dezvoltată pentru a poseda capacitatea de a-şi însuşi ideile revoluţionare franceze şi să organizeze lupta făţişă împotriva clasei dominante, boierimea, pentru a împinge societatea pe calea progresului. Pe măsura posibilităţilor ei, aceasta a recurs numai la acţiuni de demascare prin pamflete şi satire distribuite în capitala ţării prin care acuzau domnia şi pe cei din anturajul ei „că a făcut mult rău ţării împreună cu marii săi boieri din divan" cum au fost cele din 1795 pe timpul lui Mihai Suţu, domnul Moldovei (1793—1795) [94]. Un an mai tîrziu elemente ale burgheziei, avînd alături pe unii boieri, au alcătuit un memoriu prin care cereau mitropolitului Moldovei să intervină pentru a pune capăt abuzurilor practicate de marea boierime [95]. În fine, în primăvara anului 1799 ţăranii liberi răzeşi asociaţi cu orăşenii au alcătuit un memoriu adresat tot mitropolitului ţării şi marii boierimi, cerîndu-li-se să schimbe modul de administrare al ţării, care contribuise la decăderea acesteia în urma colaborării cu fanarioţii; în caz de refuz autorii memoriului ameninţau cu răscoala [96].

Reflectînd mai mult asupra materialului documentar care stă la baza acestui studiu ne-am întrebat adesea dacă la sfîrşitul secolului al XVIII-lea s-a format în ţările române un curent de opinie care să însufleţească masele din mediul rural şi urban şi să le împingă la confruntare făţişă cu clasa dominantă privilegiată pe calea unei revoluţii de tipul celei din Franţa din 1789. Acest curent de opinie a existat format prin intermediul ştirilor apărute în presa occidentală şi locală, dar el a durat atîta timp cît clasa dominantă s-a servit de el pentru interesele sale proprii,

în raport cu puterea centrală. Clasa dominată, lipsită de privilegii, din care făceau parte ţăranii, orăşenii, clerul şi o mică parte din boierime şi nobilime, a încercat să submineze poziţiile clasei dominante pe calea unor reforme cerute în memorii, pamflete şi satire, şi să denunţe inegalitatea socială şi politică. Obiectivele majore ale acestei opoziţii subţiri constituite împotriva clasei privilegiate se rezumau la atenuarea apăsării fiscale în natură ; ele însă n-au atins cu nimic fundamentul societăţii feudale care se menţinea încă la conducerea Principatelor române. Şi totuşi clericii şi orăşenii au reuşit să transmită mesajul lor de demascare a sistemului social-economic aflat în plină destrămare pe calea unor consemnări inserate în cîteva cronici interne şi un manual de geografie care cuprindeau schiţarea unor evenimente petrecute în Franţa în timpul revoluţiei de la sfîrşitul secolului al XVIII-lea. Astfel, în 1795 un prelat din Moldova care traducea *Geografia universală* a lui Cl. Buffier n-a rezistat tentaţiei de a insera în capitolul privind Franţa cuvintele : „se pretinde că de doi ani (adică din 1793) poporul din Franţa s-ar fi răsculat cerînd libertatea şi nemaipermiţînd regelui să conducă ţara, el mai adaugă apoi faptul că monarhul ar fi fost detronat"[97]. Cît priveşte alt prelat, ecleziarhul Dionisie, acesta aminteşte într-o cronică de „marea turburare" care ar fi avut loc în Franţa unde regele intenţiona să impună pe contribuabili la noi dări pentru a purta războaie contra vecinilor săi, dar pînă la urmă nobili din această ţară însoţiţi cu alţii au tăiat capul regelui lor, ca unuia care căutase „să strice obiceiurile şi stăpînirile Franţei" ; se mai arăta că însăşi regina Franţei a suferit aceeaşi pedeapsă, iar ulterior conducerea ţării a fost încredinţată unui „sfat de obşte" alcătuit din 12 judecători (este vorba de Comitetul Salvării Publice) care de acum cîrmuia Franţa. În relatarea sa, cronicarul sublinia faptul că în Franţa se proclama libertatea pentru toţi locuitorii, inclusiv ţăranii aserviţi pînă atunci [98]. Astfel de relatări se mai întîlnesc şi în alte două cronici — una aparţinînd lui Ioan Fănuţă (Zilot Românul), care afirma despre personalitatea lui Napoleon Bonaparte că acesta se urcase pe tronul Franţei „după căderea vechiului monarh în timpul Revoluţiei" care izbucnise în această ţară [99]. Celălalt cronicar şi ultimul este Naum Rîmniceanu — şi acesta tot prelat, — care, emoţionat de moartea violentă a lui Ludovic al XVI-lea, a inserat în cronica sa faptul că pe timpul lui Alexandru Moruzi, domnul Ţării Româneşti (1793—1796), a fost decapitat regele Franţei, „la 21 ianuarie la ora 10 dimineaţa de blestemaţi francesi revoluţionari". Tot el releva faptul că atunci Franţa a fost teatrul unui război civil, luptele dintre regalişti şi revoluţionari, care au pustiit ţara [100].

Desigur că oricare cititor se întreabă la capătul acestui studiu ce loc au ocupat Ţările Române la sfîrşitul secolului al XVIII-lea în rîndul ţărilor europene în privinţa prezenţei lor în difuzarea ideilor revoluţionare franceze. Ca şi în alte cazuri precedente şi care s-au produs în secolul următor, cert este faptul că opinia publică din Ţările Române a fost bine informată de tot ceea ce se petrecea pe continentul european, că ideile noi au fost receptate dintotdeauna, mai ales cele privind dezvoltarea societăţii pe calea progresului şi civilizaţiei.

NOTE

[1] G. Lefevre, *La place de la Révolution Française dans l'histoire du monde*, în „Annales (E.S.P.)", 1948, p. 257—266.

[2] P. Chauvet, *1789, l'Insurrection parisienne et la prise de la Bastille*, Paris, 1946. După dărimarea Bastiliei, pe acel loc s-a aşezat o placă cu inscripţia „Aici se dansează", iar grenadierii au făcut din piatra luată din zidurile fortăreţei un joc de domino pe care l-au prezentat delfinului cu următoarele cuvinte: „Pietrele acestor ziduri, care au ţinut închise nenumărate victime ale arbitrariului, au fost prefăcute în acest joc ce ţi se oferă ca un omagiu al dragostei poporului, pentru ca să cunoşti cît este de mare puterea sa". (Vezi I. Mandinescu, *Elemente de istorie universală*, vol. 3, *Istoria modernă*, Botoşani, 1891, p. 203—204 nota din subsol; H. Lemoine, *La place de la Bastille, son histoire de 1789 à nos jours*, Paris, 1930).

[3] N. Iorga, *Istoria românilor*, vol. VIII, Bucureşti, 1938, p. 42—71; *Istoria României*, vol. 3, Bucureşti, 1964, p. 597—602.

[4] P. Eliade, *De l'influence française sur l'ésprit public en Roumanie*, Paris, 1898, p. 194.

[5] G. Duby, *Histoire de France*, vol. 2, *Dynasties et révolutions de 1348 à 1852*, Paris, 1971, p. 249—256; P. Chaunu, *La civilisation des lumières*, Paris, 1971; I. Levron, *La vie quotidienne à Versailles au XVII et XVIII-e siècles*, Paris, 1965.

[6] *Istoria literaturii române*, vol. 2, Bucureşti, 1968, p. 103; G. Antonescu, istoric literar, afirmă că Paul Iorgovici, care în 1790—1793 s-ar fi aflat la Paris în timpul revoluţiei, ar fi asistat chiar la decapitarea lui Ludovic al XVI-lea, regele Franţei; vezi şi N. Iorga, *Istoria românilor*, vol. VIII, p. 101—102; autorul afirmă că în 1793 Paul Iorgovici ar fi prezentat Convenţiei Naţionale un memoriu în numele naţiunilor oprimate din Imperiul habsburgic care doreau să fie eliberat prin revoluţie; vezi şi Tr. Topliceanu, *Paul Iorgovici, viaţa şi opera lui 1764—1802*, în „Analele Banatului", 2—4/1931, fasc. 1; V. Ardelean, *Paul Iorgovici schiţă biografică şi cîteva probleme nerezolvate*, în „Orient", 4/1964.

[7] În privinţa presei străine care circula în ţările române menţionăm „Wiener Zeitung", „Pressburger Zeitung", „Gazeta Warszawska", le „*Moniteur universel*", „*Gazeta de Leyda*", „*Gazeta de Ratisbona*", vezi *Documente Hurmuzaki*, XIX partea 1, p. 84; *Documente Hurmuzaki*, serie nouă, I, p. 611—612; A. F. Platon, *Imaginea Franţei în Principatele române, modalităţi de difuzare sec. XVIII—XIX*, în „Anuarul Institutului de istorie şi arheologie «A. D.Xenopol»", Iaşi, 1981, p. 203, nota 2.

[8] I. Sabău, *Problema influenţei revoluţiei burgheze din Franţa asupra agitaţiilor ţărăneşti din Transilvania din anul 1790*, în „Anuarul Institutului de istorie şi arheologie", Cluj, 1—2/1958—1959, p. 163—178.

[9] *Ibidem*, p. 169.

[10] A. Ciurdariu, T. Pavel, *Cronica revoluţiei franceze într-un ziar contemporan din Transilvania 1789—1794*, în „Studii", 1/1970, p. 91—101.

[11] *Ibidem*, p. 94.

[12] *Ibidem*, p. 98; de remarcat că ziarul „Kriegsbote" avea un supliment — „Beilage zum Kriegsbote".

[13] I. Wolf, *Începuturile presei cultural-ştiinţifice din Transilvania „Siebenbürgische Quartalschrift", 1790—1801*, în „Acta Musei Napocensis", 1978, p. 437.

[14] Dan Simonescu, *Primul ziar tipărit pe pămîntul ţării noastre*, în „Studii şi materiale de istorie medie", 1/1956, p. 348.

[15] *Ibidem*, p. 343—351; vezi mai succint I. Pervain, „*Courier de Moldavie*", *primul ziar apărut la noi*, în „Steaua", VI, 1955, p. 110—114.

[16] *Istoria României*, vol. III, p. 395.

[17] Vezi A. Camariano-Cioran, *Reprezentanţa diplomatică a Moldovei la Constantinopol — 30 august 1741—1742 decembrie*, Bucureşti, 1985, p. 307; A. Oţetea, *Înfiinţarea consulatelor franceze în ţările româneşti* în „Revista istorică", 10—12/1932, p. 330—349.

[18] Arhivele Statului Cluj, fond Comitatul Alba de Sus şi Comitatul Scaunul Arieş; cf. I. Sabău, *Problema influenţei revoluţiei burgheze din Franţa asupra agitaţiilor ţărăneşti din Transilvania din anul 1790*, în „Anuarul Institutului de istorie şi arheologie", Cluj, 1—2/1958—1959, p. 163; 175 şi nota 81.

[19] Arh. St. Timiş, Arhiva militară, LXI—25, f. 162—181 (1792); LVIII—11 (1793), Arh. St. Cluj, fond Comitatul Satu Mare, 117/1796, 137/1796.

[20] Arh. St. Bihor, fond Episcopia romano-catolică, acte ecleziastice, 113/1795—1800; Arh. St. Cluj, fond Comitatul Satu Mare, 1339/1796, 1815/1796; Arh. St. Timiş, Arhiva militară, LX—4, f. 17—18 (1793), LXI—21, f. 91—94 (1794), LXI—49, f. 233—236 (1794), LXI—57 (1794), LXI—74, f. 379—384 (1794), LXI—112, f. 610—613 (1794).

[21] Arh. St. Timiş, Arhiva militară, LXIII—4, f. 17—20 (1795), LXIII—6, f. 25—28 (1795), LXIII—7, f. 29—32 (1795), LXIII—8, f. 33—36 (1795), LXIII—9, f. 37—40 (1795),

LXIII—10, f. 41—47 (1795), LXIII—11, f. 43—47 (1795), LXIII—12, f. 47—53 (1795), LXIII—13, f. 54—57 (1795), LXIII—14, f. 58—65 (1795), LXIII—15, f. 66—71 (1795), LXIII—16, f. 72—75 (1795), LXIII—17, f. 76—79 (1795), LXIII—18, f. 80—83 (1795), LXIII—19, f. 84—85 (1795), LXIII—21, f. 90—95 (1795), LXIII—22, f. 96—101 (1795), LXIV—16, f. 93—96 (1795), LXV—2, f. 5—14 (1796), LXXVII—91, f. 666—669 (1799). Vezi şi I. Georgescu, *Les prisonniers français dans les camps du sud-est de l'Europe au temps des guerres de l'Autriche avec la France 1792—1815*, în „Revue roumaine d'histoire", 3/1976, p. 509—531.

[22] A. Marki, *Arad megye es Arad szab. Kiraly varos monographiaja*, Arad, 1895, vol. 2, partea 2, p. 497—498 ; I. Kovács, *Agitaţii ţărăneşti din Munţii Apuseni după răscoala lui Horea oglindită în documentele arhivei Comitatului Turda*, în „Studii şi cercetări ştiinţiifice", Cluj, 3—4/1954, p. 582.

[23] Arh. St. Timiş, Arhiva militară, LVIII—39, f. 205—208 (1793).

[24] I. Kovács, *op. cit.*, p. 182.

[25] Arh. St. Cluj, fond Comitatul Satu Mare, 68/1793, 1471/1793.

[26] Arh. St. Cluj, fond Comitatul Turda, 957/1800, o foaie volantă cuprinzînd numele mai multor soldaţi însoţită de semnalmentele lor, urmăriţi de autorităţile austriece pentru dezertare. Trei din ei par a fi români : Simion Dobrican din Dăbîca, Iosif Berca din Alba de Sus şi Constantin Maracavela din Alba de Sus, iar altul sas — Mihail Ghira din Sighişoara. vezi şi Biblioteca Academiei R. S. România, Foi volante, 691, 692, 693.

[27] Arh. St. Timiş, Arhiva militară, LX—4, f. 17—18 (1793); Arh. St. Bihor, fond Episcopia romano-catolică, acte ecleziastice, 182/1793—1800, 184/1793—1800.

[28] De ex., într-un raport consular austriac din Iaşi din 1794 se relatează despre interesul manifestat de Mihail Suţu, domnul Moldovei, şi simpatia sa pentru evenimentele revoluţionare din Franţa (*Documente Hurmuzaki*, XIX, partea 1, p. 724 ; V. A. Urechia, *Istoria românilor*, vol. 5, Bucureşti, 1893, p. 525—526).

[29] *Documente Hurmuzaki*, serie nouă, I, p. 516.

[30] *Ibidem*, p. 611—612.

[31] *Ibidem*, IV, p. 129, 144.

[32] *Ibidem*, p. 133.

[33] *Ibidem*, p. 146.

[34] *Ibidem*, p. 149.

[35] *Ibidem*, vol. XIX, partea 1, p. 700, 703, 717.

[36] *Ibidem*, p. 710 ; în concepţia consulului austriac, jacobinii nu erau revoluţionari francezi cu vederi radicale în privinţa organizării statului francez ci ... o sectă (*Ibidem*, p. 680 ; G. Lebel, *La France et les Principautés danubiennes (des XVI-e siècle à la chute de Napoléon I*, Paris, 1955, p. 69—70).

[37] *Documente Hurmuzaki*, vol. XIX, partea 1, p. 739.

[38] *Ibidem*, p. 721, 742.

[39] P. Eliade, *op. cit.*, p. 198 ; N. Iorga, *Istoria literaturii româneşti. Introducere sintetică*, Bucureşti, 1929, p. 116—177 ; Ariadna Camariano, *Spiritul revoluţionar francez şi Voltaire în limba greacă şi română*, Bucureşti, 1946, p. 9—10.

[40] A. Ciurdariu, T. Pavel, *op. cit.*, p. 98—99 din „Beillage zur Kriegsbote", 28/1790, 73/1790, 95/1791, 48/1793, 2/1794.

[41] N. Iorga, *Istoria comerţului românesc*, vol. 2, Bucureşti, 1925, p. 93 ;V. A. Urechia, *Istoria românilor*, vol. V, Bucureşti, 1893, p. 421 ; A. Camariano, *op. cit.*, p. 10.

[42] *Documente Hurmuzaki*, vol. XIX, partea 1, p. 814—816.

[43] N. Iorga, *Istoria literaturii române*, vol. 3, Bucureşti, 1933, p. 40—41.

[44] P. Oprescu, *Înfiinţarea şi dezvoltarea bibliotecilor publice româneşti în epoca Regulamentului organic*, în „Studii şi cercetări de bibliologie", I, 1955, p. 48.

[45] „Le Moniteur universel", Paris, 31 iulie 1796.

[46] Al. Duţu, *L'image de la France dans les pays roumains pendant les campagnes napoleoniennes et le congrès de Vienne*, în „Nouvelle études d'Histoire", vol. 3, Bucureşti, 1965, p. 230. Autorul semnalează şi comentează manuscrisul 573 din Bibl. Acad. R. S. România.

[47] Al. Duţu publică fragmente din ms. 573 mai sus menţionat în „Studii" 5/1966, p. 926—928.

[48] Al. Duţu, *Cărţile de înţelepciune în cultura română*, Bucureşti, 1972, p. 149.

[49] P. Eliade, *Influenţa franceză asupra spiritului public în România, originile*, Bucureşti, 1982, p. 419.

[50] I. Bianu, R. Caracaş, *Catalogul manuscriselor româneşti*, vol. II, Bucureşti, 1913, p. 327 ; Gh. Ştrempel, *Catalogul manuscriselor româneşti*, 1—1600, Bucureşti, 1978, p. 143 ; ms. 573, sec. XVIII (sfîrşit), 147 f., 22 X 16,5 cm. ; Miscelaneu, f. 32—49 (Principii atingătoare de revoluţia franceză), cuprinse în 63 paragrafe (primele două lipsesc), f. 49, v—51 („Cuvînt

de deşteptare ce au spus cetăţeanul Carnot, fruntaşul franţozesc pe Cîmpu Marsului în zioa 14 iulie, a 4-le an republicilor, adecă (1) 796").

51 Despre emigranţi, vezi Ghislain de Diesbach, *Histoire de l'emigration 1789—1848*, Paris, 1984, ; deşi autorul urmăreşte prezenţa emigranţilor francezi in diferite părţi ale lumii (Ţările de Jos, Anglia, Germania, Rusia, Elveţia, Italia, Austria, Spania, Portugalia, Statele Unite), totuşi el nu se ocupă de cei refugiaţi în Imperiul otoman şi în ţările române.

52 Vezi nota 18.

53 P. Eliade, *op. cit.*, p. 137—192 ; N. Iorga, *Histoire des relations entre la France et les roumains*, Jassy, 1917, p. 55—84.

54 *Documente Hurmuzaki*, serie nouă, IV, p. 253, 255.

55 *Ibidem*, p. 628.

56 *Ibidem*, p. 255.

57 *Ibidem*, p. 615.

58 *Ibidem*.

59 *Ibidem*, p. 541.

60 *Ibidem*, p. 169.

61 *Ibidem*, p. 77, 134.

62 *Ibidem*, supl. I, vol. 2, p. 561.

63 *Ibidem*, serie nouă, IV, p. 168.

64 *Ibidem*, vol. I, p. 536, 538, 541, 544, 547, 551, 552, 553.

65 *Istoria României*, vol. III, p. 603.

66 *Ibidem*, p. 725.

67 O mărturie că ştirile despre Revoluţia franceză au pătruns şi în rîndul ţărănimii o constituie memoriul din 26 aprilie 1795 al lui Alex. Leopold, palatinul Ungariei, adresat lui Francisc II, împăratul Austriei, cu privire la ziarul „A becsi magyar Kurir", care a reprodus ştiri despre evenimentele din Franţa, discursurile ameninţătoare rostite acolo : „care ţăranilor le plac şi-şi însuşesc acele idei — scria acesta — şi, prin urmare, au urmări periculoase pentru ordinea în stat" (vezi I. Sabău, *op. cit.*, p. 171) ; se ştie că aceste ştiri erau difuzate în rîndul ţăranilor de către ştiutorii de carte : notari, dascăli, preoţi.

68 *Documente Hurmuzaki*, supl. I, vol. 2, p. 94.

69 Vezi şi Arh. St. Sibiu, Fond Magistrat oraş şi Scaunul Sibiu 756/1793.

70 D. Prodan, *Supples Libellus Velachorum*, Bucureşti, 1967, p. 403.

71 A. Ciurdariu, T. Pavel, *op. cit.*, p. 99—100.

72 D. Prodan, *op. cit.*, p. 397 vezi şi p. 355.

73 *Ibidem*, p. 417.

74 *Ibidem*, p. 398.

75 *Ibidem*, p. 399.

76 *Ibidem*, p. 402.

77 D. Prodan, *op. cit.*, p. 403.

78 Vezi pentru aceasta I. Sabău, *Din lupta ţărănimii transilvănene împotriva sarcinilor militare în timpul războaielor duse de Imperiul habsburgic împotriva revoluţiei franceze 1792—1797*, în „Studii", 2/1960, p. 221—232.

79 Idem, *Problema influenţei revoluţiei burgheze* ..., p. 171—172.

80 *Ibidem*, p. 173.

81 Idem, *Frămîntări sociale şi politice în munţii Apuseni în 1790*, în „Revista arhivelor", 1/1959, p. 236—251.

82 I. Kovács, *Agitaţii ţărăneşti din Munţii Apuseni după răscoala lui Horea oglindite în documentele arhivei comitatului Turda*, în „Studii şi cercetări ştiinţifice", Cluj, 3—4/1954, p. 580.

83 *Ibidem*, p. 581.

84 D. Prodan, *op. cit.*, p. 403.

85 I. Kovács, *op. cit.*, p. 584.

86 *Ibidem*, p. 584—592 ; vezi şi *Izvoarele răscoalei lui Horea seria B. Izvoare narative II, 1786—1860*, Bucureşti, 1983, p. 295.

87 *Documente Hurmuzaki*, supl. I, vol. 3, p. 520.

88 *Ibidem*, supl. I, vol. 2, p. 93.

89 A. Vianu, *Manifestări antifanariote în Moldova la sfîrşitul sec. XVIII*, în „Studii" 4/1962, p. 919—926.

90 E. Vîrtosu, *Napoleon Bonaparte şi proiectul unei republici „aristodemoraticeşti" în Moldova la 1802*, Bucureşti, 1946 ; vezi şi *Istoria României*, III, p. 604.

91 N. Iorga, *Istoria românilor*, VIII, p. 69 ; Vezi şi V. Şotropa, *Proiectele de constituţie, programele de reforme şi petiţiile de drepturi din Ţările române, în secolul al XVIII-lea şi prima jumătate a secolului al XIX-iea*, Bucureşti, 1986, p. 603—604.

[92] Al. Vianu, *op. cit.*, p. 921–922.
[93] *Ibidem*, p. 923–925.
[94] V. A. Urechia, *Istoria românilor*, vol. V, Bucureşti, 1893, p. 534 ; *Documente Hurmuzaki*, serie nouă, I, p. 666.
[95] *Ibidem*, p. 767–768.
[96] Al. Vianu, *op. cit.*, p. 924–925.
[97] Amfilohie Hotiniul, *De obşte gheografia pe limba moldovenească*. Iaşi, 1795, p. 101. Textul este parafrazat.
[98] Dionisie Eclesiarhul, *Hronograf, 1764–1815*, Bucureşti, 1987, p. 94.
[99] Zilot Romanul, *Ultima cronică românească din epoca fanarioţilor*, Bucureşti, 1881, p. 83.
[100] C. Erbiceanu, *Cronicari greci care au scris despre români în epoca fanariotă*, Bucureşti, 1888, p. 262.

LES ÉCHOS DE LA RÉVOLUTION FRANÇAISE DANS LES PAYS ROUMAINS AU XVIIIe SIÈCLE

Résumé

Puisant dans les archives et les ouvrages moins connus, l'auteur analyse la modalité de diffusion des nouvelles concernant le déclenchement et le déroulement de la Révolution française de 1789 par la presse occidentale qui a circulé dans notre pays, par la presse de Transylvanie et de Moldavie, qui a circulé dans tout l'espace carpato-danubien, de même que par la correspondance officielle administrative et politique du gouverneur de Transylvanie et des Comitats des territoires roumains se trouvant sous l'autorité des Habsbourg. Il découvre ainsi les livres et les brochures imprimés en Occident et arrivés dans les pays roumains à la fin du XVIIIe siècle (dont l'une fut même traduite en roumain).

Dans la deuxième partie de son article, l'auteur entreprend une analyse de la position adoptée par les classes et les catégories sociales des pays roumains vis-à-vis des événements révolutionnaires de la France des années 1789–1790 et de l'idéologie révolutionnaire, pour aboutir à la conclusion que les boyards et la noblesse, en général, ont essayé d'utiliser cette idéologie pour limiter le pouvoir central et pour multiplier leurs privilèges, alors que la petite noblesse voulait obtenir — au nom de la même idéologie — les mêmes privilèges que ceux de la classe dominante.

Quant à la bourgeoisie en cours de formation, elle a agi par des mémoires, des pamphlets et des satires à l'adresse du pouvoir central pour démasquer les abus des dirigeants et s'est constitué en une opposition politique qui néanmoins n'est pas parvenue à gêner, dans les Principautés roumaines, les autorités. On peut affirmer qu'une opinion publique existait déjà à cette époque, mais qu'elle n'était pas assez puissante pour soulever les masses (la paysannerie, les citadins et la petite noblesse) et les déterminer à renverser le régime féodal, encore puissant à cette époque-là. La mention des événements révolutionnaires de France dans plusieurs chroniques intérieures à la fin du XVIIIe siècle a pu constituer un message pour les générations qui allaient lutter pour l'émancipation sociale, économique et politique.

PERMANENȚA ELEMENTULUI AUTOHTON ÎN DACIA ROMANĂ DUPĂ MOMENTUL 106 E.N.

DESPINA MINCU-GEORGESCU

Istoriografia română modernă a relevat de multă vreme importanța elementului etnic autohton în alcătuirea romanității orientale carpato-danubiene [1]. A fost, de asemenea, subliniat rolul de constituent fundamental deținut de această romanitate în etnogeneza românilor [2]. Sînt, în egală măsură, cunoscute netemeinicia și implicațiile naționalist-șovine, cu caracter politic, ale așa-numitei „teorii imigraționiste", susținute de istoricul austriac Roesler și de adepții acestuia [3], care, prin interpretarea forțată, tendențioasă și fără criterii științifice a unor știri tardive ale antichității, a mers pînă la negarea originii și continuității daco-romane a poporului român, a autohtoniei românilor în ținuturile din nordul Dunării și din interiorul arcului carpatic [4], punînd prin aceasta sub semnul incertitudinii însăși etnogeneza celei mai viguroase ramuri actuale a romanității, poporul român.

Dintru început, absurditatea teoriilor de acest gen a fost combătută cu argumente și dovezi irefutabile [5]. Literatura de specialitate consacrată problemei este imensă [6], iar luările de poziție ale istoricilor români au demonstrat, fără putință de tăgadă, justețea teoriei autohtoniei românilor bazată pe continuitatea neîntreruptă a populației din spațiul carpato-danubian de la geto-daci la daco-romani și, prin aceștia, la etnogeneza din secolele VII–VIII e.n.

Reluarea recentă a unor teze și teorii derivînd direct din tradiția roesleriană sau neo-roesleriană (A. Alföldi, P. Hunfalvi), străine oricărei logici istorice și evidenței, a demonstrat însă, o dată în plus, că problema rămîne încă actuală [7].

Nu poate, desigur, decît să surprindă susținerea, în zilele noastre, a unora dintre absurdele și șubredele argumente ale așa-zisei „teze a discontinuității", cum ar fi, printre altele, ipoteza exterminării dacilor sau cea despre apariția unui „vid" *(desertum)* demografic și, implicit, etnic, după retragerea aureliană din Dacia, între anii 273–275 e.n.

Prezenta cercetare nu este consacrată probemei continuității și nici nu se constituie într-o replică dată adversarilor autohtoniei; își propune doar urmărirea izvoarelor relative la daci existente în literatura istorico-narativă greco-latină privind secolele II–IIIe.n. [8], în scopul relevării unor aspecte probante pentru persistența elementului autohton după momentul 106, din perspectiva continuității și integrării acestuia prin romanizare în spațiul social-etnic al provinciei Dacia între anii 106–275.

În relația element autohton-continuitate-etnogeneză, premisă esențială a apariției popoarelor romanice actuale, numai în cazul provinciei Dacia existența primului termen a fost violent contestată prin teoria exterminării dacilor, transmisă de tradiția roesleriană. Istorici români și străini s-au pronunțat categoric împotriva acestor opinii. Istoriografia română din secolul al XIX-lea, începînd cu A. D. Xenopol, D. Onciul, a folosit

„Revista de istorie", tom 42, nr. 6, p. 581–591, 1989

argumente de ordin logic (imposibilitatea exterminării dacilor de către romanii cuceritori sau cea a evacuării totale a populației civile din provincia abandonată după 273—275 e.n. etc.), cărora cercetarea interdisciplinară modernă (V. Pârvan, C. Daicoviciu, R. Vulpe, M. Macrea, D. Tudor, I. I. Russu, D. Protase și alții[9] le-a adăugat rezultatele investigațiilor științifice concrete din ultimele decenii. S-a întreprins astfel o reevaluare atentă a tuturor surselor documentare existente (izvoare narative arheologice, reprezentări epigrafice și numismatice[10]) care a demonstrat în mod peremptoriu continuitatea elementului dacic autohton pe întreg teritoriul provinciei și în zonele limitrofe, pentru întreaga perioadă cuprinsă între anii 106—275 e.n.

Părerea că nu se poate, sub nici o formă, susține ideea dispariției dacilor ca popor și că aceștia, în pofida grelelor pierderi umane și materiale suferite, au participat activ și într-o covîrșitoare majoritate la viața provinciei romane Dacia[11], a devenit deja, de multă vreme, una din axiomele cercetării istorice românești legate de problema continuității.

Vom încerca, în cele ce urmează, să conturăm cîteva aspecte ale persistenței elementului autohton dacic după momentul 106, pe baza informațiilor existente în sursele literare ale antichității.

Se impune dintru început observația că nici unul din textele antice nu menționează, nici măcar aluziv, exterminarea dacilor. Acestea asociază, de obicei, trei puncte de referință : înfrîngerea/subjugarea dacilor triumful lui Traian și transformarea teritoriului dacic în provincie romană[12]

De-a lungul timpului, în argumentarea tezei extincției dacilor ca popor, informațiile furnizate numai de două texte antice, ambele tardive ce par a susține acest punct de vedere, au fost folosite în chip tendențios fără nici un suport științific :

1. știrea transmisă de Eutropius privind dispariția bărbaților daci în războaiele dacice „[...] căci Dacia fusese secătuită de bărbați în urma îndelungului război al lui Decebal : *Dacia enim diuturno bello Decibali uiris fuerat exhausta (BREUIARIUM*, VIII, 6, 2 = *FHDR*, II, p. 36) ;

2. afirmația atribuită de împăratul Iulianus (sec. IV e.n.) personajului Traian, într-o operă cu caracter literar specific, referitoare la ceea ce s-a interpretat drept „nimicirea", „distrugerea" celor învinși în anul 106 e.n. : „[...] am nimicit[13] neamul geților [...]" : *tò Getòn èthnos exeìlon (Kaisares*, 22 = *FHDR*, II, p. 30).

În cazul ambelor texte, după cum s-a remarcat în literatura de specialitate[14], numai o analiză superficială sau răuvoitoare putea conduce la un asemenea fals raționament istoric[15]. În privința pasajului din Eutropius, înainte de a-i discuta conținutul, considerăm necesare cîteva precizări asupra contextului din care face parte enunțul[16]. Din punct de vedere al structurii comunicării, nu avem de-a face cu transmiterea unei informații printr-o propoziție principală, independentă. Nuanța explicativă a formulării reiese din însăși structura ei ; inserarea adeverbului *enim* după numele propriu *Dacia* — primul cuvînt al propoziției în cauză, servește la motivarea unei afirmații anterioare, făcută printr-o propoziție cauzală introdusă prin *propterea quod* : ... *propterea quod Traianus... transtulerat* (deoarece Traian adusese ...). Aceasta susține, la rîndul ei, o subordonată finală : ... *ne multi ciues Romani barbaris traderentur* nu cumva să fie dați pe mîna barbarilor o mulțime de cetățeni romani...

cerută de propoziția principală a enunțului : *Idem de Dacia facere conatum (Hadrianus)* (A încercat să facă același lucru și în Dacia ...)

Credem că nu întîmplător autorul i-a destinat acestui pasaj rolul de a încheia anunțul și deci argumentarea. Printr-o interesantă inversiune de logică, în acest caz, cauza (depopularea Daciei) este subsecventă efectului (colonizarea teritoriului cucerit). Considerăm, de asemenea, esențial și un alt amănunt : asertiunea lui Eutropius încheie o argumentare menită să sancționeze intenția lui Hadrian de a părăsi provincia, întemeiată de marele său înaintaș subliniindu-se astfel, prin contrast, importanța întreprinderii lui Traian. Prin urmare, autorul nu face o referire specială de populația civilă a Daciei din momentul 106, ci la alte trei ipostaze din istoria provinciei, net diferențiate cronologic și teritorial: *Dacia uicta* — regatul cucerit al lui Decebal, *Dacia prouincia Romana* — organizată și colonizată de Traian cu populație latinofonă și *Dacia* lui Hadrian, care a suportat deja două reorganizări teritoriale și ai cărei cetățeni romani sînt amenințați de pericolul potențial de a fi lăsați pradă barbarilor

Așadar, prin *Dacia exhausta uiris* Eutropius înțelege pierderile suferite de populația dacică participantă *direct* la acțiunile militare: morți, răniți, prizonieri etc., după cum și explică, de altfel, prin completarea cauzal-temporală resimțită ca necesară pentru fluența comunicării : *diuturno bello Decibali*.

S-a remarcat deja faptul că folosirea termenului *uiri* (bărbați) nu implică sub nici o formă, dispariția femeilor [17], parte importantă din populația civilă a Daciei. Prin urmare, numai acordînd în traducere termenului *viris* sensul complementar „bărbați-apți combatanți / în stare să poarte armele" [18], enunțul dobîndește claritatea dorită, constituindu-se drept reflex al unei realități social-istorice. Expresia *Dacia exhausta uiris* nu desemnează deci, în accepțiunea conferită de Eutropius *un vid demografic absolut*, ci doar *un teritoriu cucerit*, în care depopularea parțială în urma unui război necruțător necesită și justifică implantarea masivă de coloniști aduși *ex toto orbe Romano ad agros et urbes colendas*, pentru ca exploatarea bogățiilor noii provincii să confirme eforturile imense întreprinse de Imperiu pentru a o cuceri.

Desigur, asertiunea lui Eutropius nu consemnează altceva decît una din consecințele firești ale războaielor daco-romane : reducerea apreciabilă a populației dacice (care îngloba cam o jumătate de milion de locuitori [19]) prin pierderi umane considerabile, a căror cifră ar fi putut atinge, după unele estimări, pînă la 26% din efectivele ei militare [20]. Aceste pierderi trebuie să fi fost într-adevăr impresionante, din moment ce apar menționate și de alte surse ale antichității [21].

S-a relevat și faptul că pentru înțelegerea pasajului din Eutropius este necesar apelul la alte texte antice [22], în special la notațiile conservate fragmentar din *Getica* lui Criton [23]. Autorul, medic și prieten intim al împăratului Traian, pe care l-a însoțit în războaiele dacice, transmite cîteva informații interesante asupra evenimentelor cărora le-a fost martor ocular. Reține în mod deosebit atenția textul în care Criton pare să afirme, la prima vedere, exterminarea daco-geților : „Geții, un popor barbar și viguros, care ridicîndu-se împotriva romanilor și umilindu-i pînă într-atît încît să-i constrîngă la plata unui tribut, mai tîrziu, în timpul regelui

Decebal, au fost distruşi de Traian în aşa măsură, încît întreg neamul lor a fost redus la patruzeci de bărbaţi, precum povesteşte Criton în *Getica*".

Trecînd peste valoarea simbolică a cifrei de „patruzeci" de supravieţuitori, probabil nobili, *tarabostes*, considerăm că textul este departe de a nota extincţia dacilor ca popor. Acordînd termenului *àndras* din textul grecesc accepţiunea „bărbaţi luptători/apţi combatanţi", ca şi lui *uiris* din pasajul din Eutropius discutat mai sus, este evident că textul devine ilustrativ pentru marile pierderi de efective militare înregistrate de daci în războaiele dintre 101 şi 106 e.n. Că aşa stau lucrurile şi nu altfel, o dovedeşte şi faptul că nici unul dintre cei doi autori citaţi nu foloseşte termeni al căror sens ar desemna *totalitatea* populaţiei dacice. Atît Eutropius, cît şi Criton se referă, în primul rînd, la anihilarea puterii militare a dacilor, circumscrisă sferei de înţeles a termenilor folosiţi : *uiri/àndres*, şi în nici un caz la extincţia întregului neam getic. Pentru consemnarea unei asemenea situaţii ar fi fost oricum necesară utilizarea unor termeni cu un grad maxim de generalizare, cum ar fi de pildă *homines/ànthropoi*.

De altfel, şi un alt pasaj critonian, conservat la Ioannes Lydus, menţionînd încorporarea forţată în armata romană [25], imediat după cucerire a unui mare număr de bărbaţi daci,, [...] luptători dintre cei mai viteji [...] cu armele lor cu tot [...]" (*De magistratibus*, II, 28 = — *FHDR*, II, p. 492) demonstrează şi el această denotaţie a termenului. Utilizarea lui în acest pasaj cu conotaţia „prizonieri de război" este relevantă pentru elucidarea aserţiunii lui Eutropius, confirmînd astfel faptul că se referea doar la bărbaţii daci „apţi-combatanţi"/„capabili să poarte armele", deci „luptători", a căror captivitate sau moarte făcuse la un moment dat ca Dacia să pară *exhausta uiris*.

Un al treilea pasaj atribuit lui Criton [26], conservat *adèspoton* în Lexiconul Suda, ar putea la rîndul lui să fie considerat o mărturie foarte importantă în favoarea persistenţei elementului autohton după anul 106 [27]. Pasajul conţine, ca multe altele reproduse în acest lexicon, informaţii referitoare la geţi : „Şi-au luat obligaţia şi au acceptat. Mulţi dintre geţi s-au strămutat şi trei mii au fost aduşi mai în jos. Avînd de gînd să fie binevoitori cu conducătorii, şi-au luat obligaţia să asculte şi de poruncile lor" [28]. (SUDA, LEXICON, IV, 647 = *FHDR*, II, p. 703)

Considerăm că pasajul semnalează două realităţi specifice politicii romane la Dunărea de Jos : pe de-o parte, dislocările strategice de populaţie civilă [29], pe de altă parte supunerea parţială a luptătorilor geţi, incluzînd încorporarea lor în armata romană. În ipoteza că informaţia ar putea fi raportată la evenimentele din Dacia din anii 105—106 e.n. [30] şi nu la cele din Moesia din secolul I e.n. [31], pasajul ar dobîndi o deosebită valoare documentară pentru atestarea existenţei unei numeroase populaţii getice *după* încheierea ostilităţilor *(polloì dè tòn Getòn)*, dar şi pentru acceptarea unei anumite cooperări cu autorităţile romane.

Secvenţa din text referitoare la strămutarea unei importante părţi a populaţiei civile şi-ar putea găsi justificarea în dislocările strategice impuse în Dacia imediat după cucerire [32]. De altfel, încetarea oricăror urme de locuire a unor zone din centrul Daciei carpatice după 106, constatată arheologic, şi două dintre reliefurile Columnei Traiane — scenele CLIV şi CLV [33] — ar putea să reflecte aceeaşi realitate istorică [34]. Inter-

pretarea dată de H. Daicoviciu [35] acestor scene, pe care le consideră ilustrative pentru evacuarea băştinaşilor din regiunea munţilor Orăştiei către alte zone ale Daciei romane, mai uşor de supravegheat, ar susţine, la rîndul ei, raportarea pasajului la evenimentele din 105–106 e.n.

În cazul celor trei mii de geţi care „au fost aduşi mai jos" este posibil să fi fost vorba chiar de o formaţie militară. De altfel, textul însuşi sugerează diferenţierea dintre strămutarea unei părţi importante a populaţiei civile *(polloì ... methìstanto)* şi deplasarea unui număr mai restrîns de geţi (trei mii) *(trischìlioi kathekomìsthesan)*, cuprinşi probabil într-o formaţie de luptă care „se prind"/„acceptă" să slujească în armata romană *(eùnoi te èsesthai hypedèhonto kaì hypakoúein toìs epitàgmasin)*. Nu este exclus ca aceştia să fi fost trimişi să apere părţile sudice ale limesului danubian, probabil în Scythia Minor, regiuni expuse atacurilor barbare. În momentul 106 folosirea în scopuri de apărare a unor luptători angajaţi cu soldă devenise deja de multă vreme o practică frecventă în Imperiu, constituind, probabil, şi în această situaţie, alături de dislocările de populaţie, o modalitate obişnuită în strategia defensivă a timpului [36].

Prin urmare, chiar acceptînd ipoteza unui număr destul de însemnat de prizonieri daci capturaţi de romani, alături de bogatele prăzi de război [37], care au redresat considerabil starea finanţelor Imperiului [38], credem că nu se poate vorbi despre o „exterminare" a dacilor, ci doar despre acceptarea deliberată de către cei învinşi, atît nobili — *tarabostes* , *pileati* —, cît şi oameni de rînd — *comati* — a statutului de populaţie supusă Imperiului. S-a remarcat de multă vreme şi faptul că în reliefurile Columnei Traiane sînt numeroase scenele care înfăţişează daci făcînd act de supunere [39] — *deditio* — în faţa împăratului Traian. Aceştia aparţin, în egală măsură, pileaţilor (scenele LXI, LXIV, XC, CXVIII, CXLI) cît şi categoriei oamenilor de rînd (scenele XXXIX, CXXX), care se predau împreună cu femeile şi copiii lor. Lipsa scenelor de masacru ar putea, într-adevăr, sugera faptul că în reliefurile Columnei accentul cade pe acordarea generoasă a clemenţei de către *Optimus Princeps* tuturor acelora care o cereau [40].

Tot în sensul procesului de supunere a populaţiei dacice poate fi interpretat şi un alt pasaj, din păcate corupt, al istoriografului Sextus Aurelius Victor: „Într-adevăr, el <Traianus> primul sau chiar singurul a extins stăpînirea romană dincolo de Dunăre, supunînd, prin înfiinţarea unei provincii romane, pe dacii care purtau „pileus" precum şi + numeroase neamuri pe vremea regelui Decebal, ca şi pe sardoni [...]" (*De caesaribus*, 13,3 = *FHDR*, II, p. 23). Prin urmare, şi acest text consemnează supunerea dacilor şi nu exterminarea acestora.

O singură mărturie antică pare să susţină fără echivoc exterminarea dacilor, şi anume pasajul amintit mai sus din opera împăratului filosof Iulianus, care îi atribuie lui Traian afirmaţia: „Am nimicit neamul geţilor": *tò Getòn èthnos exeìlon* (*Kaìsares*, 22 = *FHDR*, II, p. 30).

S-au remarcat, în general, conotaţia anecdotică şi nuanţa de exagerare conţinute de această formulare, evident retorică [41]. Şi în acest caz considerăm necesare cîteva precizări în privinţa sensului formei de aorist 2 a verbului *exairèo* [42]. În afară de traducerea „am distrus"/„am nimicit", consacrată în discuţia problemei continuităţii, această formă mai poate căpăta şi altă semnificaţie: „am jefuit (luînd în stăpînire)/„am subjugat prin forţă", aserţiunea împăratului-filosof putînd fi înţeleasă şi în sensul:

„am jefuit (cucerind)/am supus prin forță neamul geților". În această variantă, enunțul ar consemna doar *consecințele* acțiunii de cucerire a lui Traian, respectiv răsfrîngerea lor asupra populației dacice și în nici un caz exterminarea celor învinși.

Pe de altă parte, se cuvine subliniat și faptul că nu avem de-a face cu un enunț clar, categoric dintr-o lucrare istorică, ci numai cu replica unui personaj dintr-o operă literară, cu caracter aparte, îndeaproape înrudită ca gen cu *Dialogurile morților*, aparținînd prozatorului grec Lukian (secolul II e.n.), a căror accentuată coloratură cinică este mai mult decît evidentă [43]. Tendința generală de satirizare, de persiflare a valorilor pe care le reprezintă personajul Traian este sugerată de însuși cadrul acțiunii, cu manifest caracter dramatic. Scena se petrece în „Empireu", în adunarea zeilor și a eroilor glorificați *post-mortem*, antrenați într-un *agòn sui-generis*, arbitrat de un alt personaj consacrat de tradiția comică a antichității, bătrînul Silen.[44] Asemenea unui personaj predilect al dramelor satirice grecești, poltronul Herakles, împăratul Traian își face apariția „în scenă" purtînd pe umeri trofeele getice și partice; el încearcă să-și susțină alocuțiunea într-un mod comic, „mai mult strigînd, decît vorbind", dar este permanent apostrofat de Silen, de-a dreptul ireverențios, spre hazul general al adunării. Într-o astfel de atmosferă, tentativa personajului de a-și susține meritele de „cuceritor de popoare", exagerîndu-și bombastic întreprinderile războinice, chiar în competiție cu Alexandru cel Mare, nu este deloc surprinzătoare. În acest context plasează autorul afirmația referitoare la presupusa exterminare a geților, după ce personajul își arogase meritul de a fi fost „singurul care am cutezat să atac neamurile de dincolo de Istru" : *mònos hypèr tòn Istron etòlmesa prosbàllein èthne.*

Paralelismul cu enunțul lui S. Aurelius Victor, menționat mai sus *(De caesaribus*, 13, 3) este evident : *primus aut solus ... trans Istrum ... propagauit uires Romanas — mònos hypèr tòn Istron etòlmesa prosbàllein ...* și a fost remarcat ca atare [45].

Considerăm însă că apropierea dintre cele două texte nu se reduce numai la aspectul strict formal semnalat, ci poate fi extinsă și asupra unei probleme de fond. În consecință, credem că aici s-ar putea vorbi despre o încercare de tratare în registru comic, grotesc, a unor subiecte consacrate de tradiția istoriografiei imperiale oficiale, pe care o reprezintă Sextus Aurelius Victor. Totodată, o tendință similară de demitizare a valorilor „eroice" este specifică și orientărilor filosofice la care a aderat împăratul Iulianus. Notăm în sprijinul acestei afirmații nu numai coincidența de titlu a operelor celor doi autori contemporani : *Liber de caesaribus/ Caesares—Sympòsion/Krònia/Kaìsares*, ceea ce implică aceeași tematică, dar mai ales reluarea, cu evidență intenție satirică, a formulărilor oficiale privind *gesta* dacică a lui Traian, de tipul *primus aut solus — mònos.*

În această referire la războaiele dacice și consecințele acestora, făcută de împăratul-filosof, nu putem discerne, în nici un caz, tendința de glorificare a cuceritorului regatului lui Decebal, cum s-a crezut uneori [46], ci mai degrabă, tocmai contrariul ei. Pe de altă parte, nu este imposibil ca filiația ușor de observat a aserțiunii împăratului Iulianus cu pasajul critonian discutat mai sus Criton, *Getica*, 2 (p. 931) — *FHD*, I, p. 506) să se datoreze și unei contaminări tîrzii a celor două surse [47].

Prin urmare, textul luat în discuție nu poate fi interpretat, în nici un caz, din punct de vedere istoric în sensul exterminării populației din Dacia [48], deoarece în literatura istorică antică se întîlnesc frecvent formulări categorice cu privire la distrugerea /extirparea/ extincția unor populații cu care romanii au venit în contact. Intențiile propagandistice, de glorificare a armatelor sau împăraților romani sînt comune tuturor acestor mărturii lipsite de confirmare istorică. Așa, de pildă, Dio Cassius notează o afirmație similară a împăratului Domițian în legătură cu tribul nasamonilor din Africa [49], populație care înregistrează totuși o perfectă continuitate pînă în epoca bizantină [50]. Alte știri asemănătoare se referă chiar la zona carpato-dunăreană. Un panegirist anonim menționează nimicirea aproape integrală a populației sarmatice *(illa gens prope extincta est)*[51] de către împăratul Maximianus Galerius în anul 292 e.n., dar pînă în secolul al IV-lea se întreprind și alte expediții punitive împotriva sarmaților. În același context mai poate fi amintită și înfrîngerea populației carpice în anul 297 e.n. de către același împărat Galerius, înregistrată de istoricul S. Aurelius Victor ca o extirpare integrală a acestora din spațiul provinciei : *Carporum natio translata omnis in nostrum solum* [52]. Totuși, Zosimos plasează în aceleași locuri pe carpo-dacii învinși de împăratul Theodosius în anul 381 e.n. [53]. Și în aceste cazuri sîntem de părere că termenii *gens*, respectiv *natio* desemnează *doar* puterea militară a sarmaților și carpilor, anihilată prin intervenția armatei romane și nu exterminarea fizică a întregii populații.

De altfel, știrile referitoare la cucerirea Daciei de către Traian menționează constant și în aceiași termeni doar trei momente : victoria asupra dacilor, triumful lui Traian și crearea provinciei, fără a le pune nici cum în relație cu exterminarea populației dacice, atît în timpul cît și după ocuparea teritoriului [54]. Iată care sînt textele, clare în conținut și expresie, propuse pentru susținerea afirmației :

„Dio Cassius (sec. al II-lea e.n.) ; „Traian, după lungi și grele strădanii, i-a biruit pe daci [. . .]" (LXVIII, 14, 1 — *FHD*, I, p. 694)
— „În felul acesta, Dacia ajunse sub stăpînirea romană și Traian a colonizat mai multe orașe. " (LXVIII, 14,3, — *FHD*, I, p. 694)
Eutropius (sec. al IV-lea e.n.) ; „Traian a supus Dacia după ce l-a învins pe Decebal [. . .] transformînd [55] în provincie ținuturile de dincolo de Dunăre." (*Breuiarium*, VIII, 2, 2 — *FHDR*, II, p. 37)
Rufius Festus (sec. al IV-lea e.n.) ; „Traian i-a învins pe daci în timpul regelui Decebal și a transformat în provincie Dacia (aflată) dincolo de Dunăre, în ținutul barbarilor [56])" *(Breuiarium*, VIII — *FHDR* II, p. 43).

Alți trei autori tîrzii : Eusebios (sec. IV), Cassiodorus (sec. V) și Iordanes (sec. VI) formulează aproape același enunț : „Traianus a triumfat asupra dacilor și sciților." [57], oglindind aceeași realitate istorică. Aluzii la consecințele războaielor daco-romane asupra teritoriilor nord-dunărene și, implicit, asupra populației autohtone se regăsesc aproape în întreaga literatură narativă greco-latină, indiferent de plasarea cronologică a surselor față de evenimente. Dar un interes deosebit prezintă informațiile cîtorva autori aproape contemporani cu războaiele dacice. De pildă, Lucius Ampelius (mijlocul sec. al II-lea) pomenește numele împăratului Traian însoțit de cognomenul *dacicus* [58], care-i fusese acordat după triumful din 102 e.n. :"

Cei care au învins neamuri (întregi) pentru romani [...] împăratul (Traian) Dacicul [...]" *(Liber memorialis*, XXIII = *FHD*, I, p. 530). Un alt autor din secolul al II-lea, M. Cornelius Fronto, vorbind despre *gesta* orientală a lui Traian, face aluzie la violenţa luptelor cu dacii, care îi căliseră în aşa măsură pe soldaţii romani, încît „[...] nu le mai păsa de loviturile de săgeţi (ale parţilor) după grozavele răni ce le-au fost pricinuite de coasele dacilor [...]" (*Principia historiae*, II, p. 204 = *FHD*, I, p. 532). La Pausanias (a doua jum. a sec. al II-lea) este menţionată în treacăt extinderea hotarelor imperiului prin supunerea „geţilor care locuiesc dincolo de Tracia" (*Periegesis*, V, 12,6 = *FHD*, I, p. 620) într-o formulare ce s-ar părea că o anticipează pe cea a lui Sexus Aurelius Victor (sec. al IV-lea), amintită mai sus.

Un alt istoriograf tîrziu, Paulus Orosius, aminteşte doar că „(Traianus) a supus multe neamuri dincolo de Dunăre" (*Aduersum paganos*, VII, 12, 3 = *FHDR*, II, p. 194).

Inscripţiile şi emisiunile monetare înregistrează şi ele, aproape în aceiaşi termeni ca şi textele istorico-narative, doar biruinţa romanilor asupra dacilor şi nu exterminarea acestora. Faptul demonstrează perfecta concordanţă a surselor documentare care, în afara celor puse în discuţie, nu conţin nici un indiciu asupra extincţiei dacilor ca popor.

În concluzie, informaţiile existente în texte nu confirmă teza dispariţiei dacilor. Afirmaţia abreviatorului tîrziu Eutropius : *Dacia exhausta uiris (BREU.*, VIII, 6, 2) consemnează doar consecinţele fireşti ale depopulării masive a Daciei în urma îndelungatelor războaie în care şi-au pierdut viaţa sau au fost luaţi prizonieri nenumăraţi luptători daci. Asertiunii împăratului Iulianus (*Kaisares*, 22) nu i se poate acorda decît valoarea unei exagerări retorice, explicabile într-o operă literară cu un specific aparte. Informaţiile relative la daci existente în textele antice probează clar menţinerea şi persistenţa populaţiei autohtone dacice în ţinuturile nord-dunărene atît în timpul, cît şi după încetarea războaielor daco-romane.

N O T E

[1] A. D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, vol. I, Edit. ştiinţifică şi enciclopedică, 1985, p. 159—166 ; C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'antiquité*, Bucarest, 1945, p. 104—120 ; M. Macrea, *Viaţa în Dacia romană*, Edit. ştiinţifică, Bucureşti, 1969, p. 251—278 ; D. Protase, *Autohtoni în Dacia*, vol. I, *Dacia romană*, Edit. ştiinţifică şi enciclopedică, Bucureşti, 1980, p. 266—270 ; D. Tudor, *Oltenia romană*, Edit. Academici, Bucureşti, 1978, p. 131—152.

[2] Vezi C. Daicoviciu, Em. Petrovici, Gh. Ştefan, *Formarea limbii şi poporului român*, Bucureşti, 1963, p. 775—808 ; I. I. Russu, *Etnogeneza românilor. Fondul autohton traco-dacic şi componenta latino-romanică*, Edit. ştiinţifică şi enciclopedică, Bucureşti, 1981, p. 168—188 ; Al. Rosetti, *Istoria limbii române*, Edit. ştiinţifică şi enciclopedică, Bucureşti, 1986, p. 78—88 ; Al. Graur, Gh. Ştefan, *Formarea limbii şi poporului român*, în *Dicţionar de istorie veche a României*, Edit. ştiinţifică şi enciclopedică, Bucureşti, 1976, p. 277—284.

[3] Vezi A. D. Xenopol, *op. cit.*, p. 159 ; I. I. Russu, *op. cit.*, p. 160 ; pentru istoricul problemei şi trecerea în revistă a diverselor opinii pro- şi contra continuităţii, vezi N. Stoicescu, *Continuitatea românilor. Privire istoriografică. Istoricul problemei, dovezile continuităţii*, Edit. ştiinţifică şi enciclopedică, Bucureşti, 1980, p. 33—86.

[4] D. Protase, *op. cit.*, p. 9.

[5] Vezi supra n. 1.

[6] Vezi bibliografia pînă în 1979 la N. Stoicescu, *op. cit.*, p. 33—86.

[7] Vezi discuţiile privind *Istoria Ungarici*, Budapesta, 1986, în articolele apărute în „Revista de istorie", nr. 4, 5, 6, 7/1987.

[8] Textele care formează obiectul cercetării sînt doar cele cuprinse în *Izvoare privind istoria României*, I. *De la Hesiod la itinerariul lui Antoninus*, Edit. Academiei, Bucureşti, 1964; *Izvoarele istoriei României*. II. *De la anul 300 pînă la anul 1000*, Edit. Academiei, Bucureşti, 1970.

[9] Vezi supra n. 1 şi 2.

[10] Vezi D. Protase, *op. cit.*, p. 8.

[11] C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 104; M. Macrea, *op. cit.*, p. 258.

[12] Vezi infra nr. 9.

[13] Această traducere este consacrată discuţiei problemei continuităţii.

[14] E. Cizek, *Epoca lui Traian. Împrejurări istorice şi probleme ideologice*, Edit. ştiinţifică şi enciclopedică, Bucureşti, 1980, p. 8.

[15] Vezi prezentarea şi discutarea acestora la I. I. Russu, *op. cit.*, p. 170—174.

[16] Eutropius, BREU., VIII, 6, 2: „(Hadrian) a încercat să facă acelaşi lucru şi în Dacia, dar l-au oprit de la aceasta prietenii săi, ca nu cumva să fie daţi pe mîna barbarilor o mulţime de cetăţeni romani; deoarece Traian, după cucerirea Daciei, adusese o mulţime foarte mare de oameni din toate colţurile lumii romane pentru popularea oraşelor şi cultivarea ogoarelor, căci Dacia fusese secătuită de bărbaţi în urma lungului război al lui Decebal" (trad. Vl. Iliescu, în *Izvoare privind istoria României*, II, p. 37).

[17] I. I. Russu, *op. cit.*, p. 172; E. Cizek, *op. cit.*, p. 9.

[18] Vezi C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 116; I. I. Russu, *op. cit.*, p. 172.

[19] E. Cizek, *op. cit.*, p. 312.

[20] *Ibidem*, p. 313, nota 188.

[21] Ioannes Lydus, *De magistratibus*, II, 28 (*Izvoare privind istoria României*, I, p. 492) apreciază, după Criton, 500 000 numărul prizonierilor luaţi de Traian în Dacia şi „duşi cu urme cu tot", la Roma. Cifra este, desigur, exagerată; cercetarea modernă (J. Carcopino) o reduce la 50 000, oricum mai apropiată de adevăr (apud D. Protase, *op. cit.*, p. 16, nota 16; cf. C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 116, nota 1).

[22] E. Cizek, *op. cit*, p. 9.

[23] Identificate, în general, după menţiunea „cum spune Criton în *Getica*", aceste fragmente sînt reproduse în *Izvoare privind istoria României*, I, p. 506—509). Vezi analiza acestor fragmente şi a altora presupuse ca aparţinînd aceluiaşi autor *(adèspota)* semnalate de I. I. Russu, *Getica lui Statilius Crito*, în „Studii clasice", 14, 1972, p. 117—128.

[24] Vezi I. I. Russu, *op. cit.*, p. 117 (frg. 1 din *Getica*).

[25] I. I. Russu, *Daco-geţii în Imperiul roman*, Edit. Academiei, Bucureşti, 1980, p. 23.

[26] Semnalat şi analizat de I. I. Russu, *Getica lui Statilius Crito*, p. 127 (frg. 18 din *Getica*);

[27] E. Cizek, *op. cit.*, p. 314.

[28] Traducerea din *Izvoare privind istoria României*, II, p. 703 aparţine lui H. Mihăescu. În interpretarea lui I. I. Russu, *op. cit.*, p. 127 traducerea fragmentului 18 — Criton sună astfel: „Se angajară" şi „se angajau"; iar mulţi geţi se deplasară (din locurilor lor) şi trei mii reveniră acasă. Întîlnind pe comandanţii (romani), se angajară să fie leali şi să execute poruncile lor" (E. Cizek oferă, pe baza acestei traduceri, o interesantă interpretare a conţinutului acestui fragment (vezi E. Cizek, *op. cit.*, p. 314, nota 190; idem, în *Romano-Dacica*, Bucureşti, 1986, p. 10).

[29] Asemenea dislocări strategice sînt menţionate de sursele literare ale antichităţii (Strabon VII, 3, 10) şi pentru secolul I e.n.; cf. C. Daicoviciu, *Apariţia şi formarea relaţiilor sclavagiste în Dacia*, în *Istoria României*, vol. I, Edit. Academiei, Bucureşti, 1960, p. 290—292; D. M. Pippidi, *Contribuţii la istoria veche a României*, Bucureşti, 1967, p. 287—328; R. Vulpe, *La Valachie et la basse Moldavie sous les Romains*, în *Studia Thracologica*, Edit. Academiei, Bucureşti, 1976, p. 136—140, 152.

[30] E. Cizek, *Introducere. Sinteza daco-romană*, în *Romano-dacica*, Bucureşti, 1986, p. 10 pledează în acest sens; vezi şi I. I. Russu, *Getica lui Statilius Crito*, p. 127.

[31] C. Daicoviciu, în *Istoria României*, p. 292.

[32] *Ibidem*. p. 314; M. Macrea, în *Izvoare privind istoria României*, p. 389.

[33] Vezi comentariul scenelor de pe Columna traiană la D. Protase, *op. cit.*, p. 17 24; I. I. Russu, *Etnogeneza românilor ...*, p. 175 178.

[34] D. Protase, *op. cit.*, p. 21.

[35] H. Daicoviciu, *Dacii*, Edit. pentru literatură, Bucureşti, 1968, p. 265—266; E. Cizek, *Epoca lui Traian ...*, p. 300.

[36] Cf. J. Klose, *Roms Klientel — Randstaaten an Rhein und an der Donau*, Bresslau, 1934.

[37] Ioannes Lydus, *De magistr.*, II, 28 (*Izvoare privind istoria României*, II p. 492); Aulus Gellius, *Noctes Atticae*, 25 (24), 1 (*Ibidem*, I, p. 630).

[38] E. Cizek, *Epoca lui Traian* ..., p. 328—329, 332.

[39] I. I. Russu, *op. cit.*, p. 178; E. Cizek, *Introducere* ..., p. 11.

[40] M. Macrea, *op. cit.*, p. 389.

[41] Cf. sensurile acestui verb în *Dictionnaire grec-français,* M. A. Bailly, Paris, p. 694.

[42] I. I. Russu, *op. cit.*, p. 176—178.

[43] Vezi A. Piatkowski, M. Marinescu-Himu, *Istoria literaturii eline*, Edit. științifică, București, 1972, p. 616—621 și în special 619.

[44] Cf. evoluția personajului în dramele satirice ale sec. V—IV î.e.n.: Sofocle.*Copo i,* Yuripide, *Ciclopul.*

[45] I. I. Russu, *Etnogeneza* ..., p. 171 și 174. Termenul „singur" în sens de „primul" este curent întrebuințat de poeții latini din epoca augustană pentru a-și asigura întîietatea în intrdducerea unei noi specii literare cît și de Augustus însuși, în redactarea Testamentului tău (*Res Gestae*).

[46] E. Cizek, *Introducere* ..., p. 13.

[47] Vezi n. 24, p. 615 în *Izvoare privind istoria României*, I.

[48] Vezi D. Protase, *op. cit.*, p. 14; I. I. Russu, *Etnogeneza* ..., p. 171 — 172.

[49] Dio Cassius, *Istoria romană*, XLVII, 4, 6.

[50] D. Protase, *op. cit.*, p. 13, nota 4; I. I. Russu, *op. cit.*, p. 171.

[51] Panegyrici Latini, *Incerti*, V, 1 (*Izvoare privind istoria României*, II. p. 24(; Iordanes, *Romana*, 299 (*Ibidem*, II, p. 408).

[52] S. Aur. Victor *De Caesaribus*, 39, 43 (*Ibidem*, II, p. 24): Iordanes, *Romana*, 299 (*Ibidem*, II, p. 408).

[53] Zosimos, *Istoria nea*, IV, 34 (*Ibidem*, II, p. 312).

[54] I. I. Russu, *op. cit.*, p. 173.

[55] În traducerea lui Vl. Iliescu din *Izvoare privind istoria României*, II, 37: „a trasformat".

[56] În traducerea lui Vl. Iliescu din *Ibidem*, II, p. 43, lipsește localizarea „în ținutul barbarilor": *in solo Barbarico*, existentă în textul latin și introdusă în traducerea noastră.

[57] *Chronicon*, 194, a, 4. Helm (an 101) *Izvoare privind istoria României*, II p. 496; *Romana*. 267 (Ibidem II, p. 403).

[58] Vezi cu privire la acordarea titlului și purtătorii acestuia — *Real Enzyklopädie der klassischen Altertums wissenschaft*, IV, 1901, col. 1976—1977.

LA PERMANENCE DE L'ÉLÉMENT AUTOCHTONE DANS LA DACIE ROMAINE APRÈS 106 N. ÈRE

Résumé

Cette recherche, basée sur le témoignage des sources littéraires de l'antiquité, présente une nouvelle interprétation sur les dates offertes par ces sources à l'égard de la continuité de l'élément autochtone géto-dace après la fin des guerres daces (106) dans la province nouvellement créee Dacia. Les textes examinés ne contiennent aucune allusion à l'"extermination des daces par les romains. Et pourtant des informations fournies par deux textes tardifs, Eutropius, *Breuiarium* VIII, 6.2 et Iulianus, *Kaisares*, 22, délibérément tronqués et privés de leur contexte, ont été employées avec astuce et malveillance comme arguments de la thèse de l'extinction de la population romanisée de la province Dacia.

L'interprétation donnée par nous à l'assertion d'Eutrope *Dacia exhausta uiris* nous conduit vers la conclusion que l'historien n'a pas désigné par ces mots un vide démographique, mais tout simplement un territoire dépopulé de *guerriers*, conséquence des longues années de luttes. Si on accorde au terme *uiri* le sens complémentaire de „combattant", „guerrier", équivalent du mot grec *andres*, qu'on trouve avec la même connotation dans deux fragments de Criton (médecin de l'empereur Trajan, historien des guerres daces) cités dans les *Scholia ad Lucianum*, p. 104, 19 et par Joannes Lydus, *De magistratibus*. II, 28 on pourrait

mettre en évidence le fait qu'Eutrope envisageait en premier lieu l'anéantissement du pouvoir militaire des Daces, vaincus par Trajan.

D'autre part, un autre passage des *Mémoires* de Criton (Lex. Souda, IV, 647) qui mentionne les dislocations stratégiques de la population géto-dace après 106 en même temps que l'existence d'une formation militaire gète, incorporée de bon grè dans les unitées auxiliaires de l'armée romaine chargée de la surveillance des frontières, infirme l'assertion exagérée d'Eutrope.

En ce qui concerne l'aoriste grec *exeilon* du texte de Julien, *(Kaisares*, 22) attribué à Trajan travesti dans un personnage burlesque, plein de fanfaronnade, avec la signification „j'ai détruit «les daces»" c'est bien probable que Julien lui a attribué le sens secondaire de „j'ai pillé «les daces»", si on tient compte des immenses quantités d'or portées à Rome par le vainqueur.

Isolés de leur contexte, traduits avec un sens qui permet une interprétation erronée en faveur des théories absurdes qui soutiennent le vide démographique dans la Dacie Romaine, les syntagmes et les prédicats utilisés dans ce but regagnent la valeur sémiologique qui leur est propre s'ils sont correctement remis dans le cadre narratif auquel ils appartiennent.

MAREA REVOLUȚIE FRANCEZĂ. IMPACT ÎN RĂSĂRITUL EUROPEI

MARIAN STROIA

Revoluția franceză de la finele veacului XVIII a fost un asemenea eveniment care, prin implicațiile sale, a depășit granițele țării unde s-a produs. Explozia sa în conștiințe, minți și inimi nu este numai europeană, ea capătă un caracter internațional. Oricum, în Lumea Veche impactul său cuprinde o vastă arie, atît teritorială cît și cronologică. Urmările nu se sting odată cu, să zicem, prăbușirea dictaturii iacobine, moment care după A. Mathiez marchează încheierea revoluției, ci se prelungesc în timp și spațiu, de la Atlantic la Urali, chiar și după 1794, avînd numeroase consecințe și în secolul care urmează.

Deși situat, geograficește, mai departe de Franța decît celelalte zone ale continentului, răsăritul nu este nici el cruțat. Mai puternic în unele zone, mai slab în altele ecoul revoluției reverberează, determină reacții de toate tipurile : politice, spirituale, diplomatice, sociale.

Din acest punct de vedere Imperiul rus, Rusia ca atare, reprezintă unul din aspectele cele mai complexe ale acestui subiect. Acesta se leagă, în primul rînd, de stadiul în care se află societatea rusă spre finele secolului XVIII, cînd ea este confruntată cu impactul revoluției din Franța.

Sub raport politic, avem de-a face cu o societate guvernată de puternicul mecanism al autocrației imperiale, sistem care, în condițiile domniei Ecaterinei a II-a (1762–1796) înregistrează o anumită tendință, limitată ce-i drept, spre trăsăturile despotismului luminat. Socio-economic privind creșterea potențialului industriei manufacturiere (de la 700 unități în 1762 la cca 2 000 în 1796 [1]) și de diversificare a domeniilor în care acestea își desfășoară activitatea atrag după sine lărgirea circulației de marfă în imperiu. Înmulțirea orașelor, ca și sporul general al populației contribuie incontestabil la progresul de ansamblu al acestei societăți aflate la sfîrșit de veac. Deși adeptă, așa cum arătam anterior, a principiilor despotismului luminat — în Europa acestei vremi — care cîștigă teren — Ecaterina a II-a nu are totuși nici cea mai mică intenție de a schimba structura orînduirii în care își desfășoară domnia. R. Dzedzula, B. Kafengauz și alți cercetători au sesizat cu justețe faptul că acum are loc „lărgirea pe mai departe a sistemului feudalo-iobăgist, intensificarea exploatării feudale și ruinarea generală a maselor largi ale țărănimii" [2]. Tot acum discriminarea și diferențierea socială sînt favorizate de structura tentaculară a aparatului administrativ birocratic și opresiv al Rusiei ecateriniene ; membrii acestuia se recrutează cu prioritate din păturile mijlocii și mici ale nobilimii autohtone [3].

„Revista de istorie", tom 42, nr. 6, p. 593–607, 1989

Războiul țărănesc condus de E. Pugaciov, ca și războaiele cu turcii și suedezii subminează puternic potențialul militar al Rusiei și contribuie la deteriorarea sistemului financiar al regimului ecaterinian, care se confruntă cu o puternică criză spre finele deceniului 9. Dar nu acesta va fi factorul determinant, căci în sistemul totalitar al țarismului rus esențială este reacția autorității supreme, influențată într-o direcție sau alta de grupurile de presiune de la curte (Panin sau Bezborodko, Osterman sau Potemkin). Aici lucrurile sînt relativ limpezi, iar enumerarea lor faptică o ilustrează cu destulă claritate.

Sfera în care însă impactul și ecoul revoluției franceze nu a putut fi ținut sub control și nici impiedicat este cea spirituală; la acest capitol mărturiile epocii nu ne lipsesc. Pe de altă parte, și în cazul Rusiei mai ales, atitudinea față de evenimentele din Franța nu poate fi urmărită separat sau detașată de celelalte probleme externe ale Imperiului, și vom asista de aceea la o inevitabilă interferare și, într-un sens mai larg, o intercondiționare, a deciziilor. În pofida structurii feudalo-absolutiste a Rusiei acestei epoci ultima treime a secolului este martora unor puternice prefaceri de ordin suprastructural.

Deși concentrate doar în cîteva mari orașe, puternice instituții de cultură și știință îmbogățesc peisajul spiritual rus: Academia de științe, Academia de arte frumoase, Universitatea din Moscova ș.a. Este epoca în care apar noi și numeroase așezăminte culturale, în care opinia publică se îndreaptă cu nesaț spre cititul cărților, al ziarelor, se preocupă de teatru, e interesată de muzică. Cînd, în 1779 cunoscutul iluminist N. I. Novikov devine editorul gazetei Universității din Moscova „Moskovskie vedomosti", el promite cititorilor că: „tabloul evenimentelor politice petrecute îl vom alterna cu știri despre noi descoperiri în științe și artă despre cărțile nou tipărite nu numai în Rusia, dar și în ținuturi străine"[4]. Și aici se manifestă, ca de altfel și în restul continentului, puternice influențe externe asupra acestei culturi în formare; în chip firesc predominanța culturală din exterior este mai ales cea franceză, și cercetările recente de istoria culturii o evidențiază din plin. Cererea de carte franceză în Petersburg la mijlocul secolului XVIII crește spectacular — 274 lucrări vîndute în 1731, 807 în 1738, pentru a ajunge la 851 în 1750[5]. Penetrația literară și ideologică franceză este așadar constatabilă și cifric, nu numai teoretic, și ea se amplifică pe măsură ce ne apropiem de sfîrșitul perioadei. În ajunul revoluției franceze, din patru cititori de literatură străină din Rusia, trei preferă cartea franceză[6], iar majoritatea, nu numai a aristocrației, dar și a intelectualității și unei părți a burgheziei în formare, vorbește și scrie în această limbă. Este, așadar, o societate puternic permeabilă la contactul cu cea mai avansată spiritualitate a epocii și pe care, în chip firesc, evenimentele care se vor produce începînd cu 1789 în Franța nu o vor lăsa indiferentă. Și, ajungînd la acest subiect se ridică în primul rînd întrebarea: cum se propagă știrile, veștile despre evenimentele revoluționare care se petrec în Franța, în această societate atît de orientală prin structura ei și totuși atît de permeabilă?

Desigur, mai întîi sînt zvonurile. Indiscreții scăpate de anturajul Curții, noutăți de ultimă oră ajung foarte repede să circule în stradă, în opinia publică atît de mozaicală și de pestriță a celor două mari metropole: Petersburgul și Moscova, de unde apoi se redifuzează în restul

teritoriului Imperiului. Sînt, în al doilea rînd, negustorii și călătorii, fie ei ruși sau străini care, traversînd spaţiile vaste ale continentului, colportează nu numai marfă de toate soiurile ci și vești despre ,,cazul francez''. Tineri, nobili sau nu, aflaţi la studii în apus, martori ai evenimentelor sau oricum aflaţi mult mai aproape de ele, se întorc în patrie și le reintroduc în circuitul știrilor de ultimă oră.

Şi, în sfîrşit, dar deloc mai puţin important, un alt izvor de comunicare este presa vremii. Mensualul ,,Politiceskii Jurnal'', ,,Moskovskie Vedomosti'' sau ,,Sanktpetersburgskie vedomosti'' (ultimul cu apariţie bisăptămînală) își informează cu destulă exactitate cititorii, în condiţiile unei cenzuri relativ îngăduitoare, despre episoadele mai importante ale revoluţiei. Ziarele devin, din această cauză, foarte căutate, editorii sînt nevoiţi, fără a-și disimula satisfacţia, să sporească tirajul: de obicei cifrat la 2 000 de exemplare, el ajunge acum la 3 000 și chiar la dublul cifrei iniţiale. Ultimul dintre ziarele amintite publică în întregime *Declaraţia Drepturilor Omului și Cetăţeanului*, celelalte organe de presă inserează pînă şi decrete ale Adunării Naţionale, fragmente din cuvîntările liderilor revoluţiei (mai ales ale celor iacobini), iar în librării cererea de literatură franceză, în special pentru operele clasice ale promotorilor iluminismului, sporește enorm.

Cu toate acestea, la fel ca și în cazul aristocraţiei ruse — cum vom arăta ulterior — în atitudinea presei ce apare în imperiul ţarilor se constată o anumită schimbare în timp a opticii faţă de revoluţie, schimbare ce reflecta în fond și anume mutaţii ce se produc pe măsura radicalizării curentului și acţiunilor din Franţa — în opinia publică rusă. Cazul lui ,,Politiceskii jurnal'' este din acest punct de vedere concludent: ,,În anul 1789 întreaga lume a fost zguduită atît de puternic, încît pretutindeni s-au ivit mișcări neobișnuite și în Europa a avut loc începutul unei epoci noi a neamului omenesc. Duhul libertăţii a devenit atotstăpînitor la sfîrşitul veacului optsprezece, la fel cum se înstăpînise cel al religiei la sfîrşitul celui de al unsprezecelea (veac). Atunci mîna înarmată a cuprins sfîntul pămînt, acum sfînta libertate [...]. Prin toate aceste mișcări populare tulburătoare s-a petrecut — cum s-a observat mai sus — începutul unei epoci noi a neamului omenesc — epoca conducerii soartei așa-numitelor existenţe mărunte, înlăturarea puterii samavolnice, limitarea despotismului guvernamental și ministerial, a răsturnării tronurilor aristocraţilor și magnaţilor! Acest rău s-a transformat în bine'' — notează tziarul în editorialul său din numărul dublu din martie — aprilie 1790.

Modificarea radicală de ton și atitudine, rezultat fără îndoială și al intervenţiei curţii, care este interesată în crearea unei coaliţii europene antirevoluţionare, este mai mult decît evidentă un an și jumătate mai tîrziu: ,,Suveranii europeni trebuie să se ridice în ajutorul lui Ludovic al XVI-lea, dacă nu vor să se ciocnească de mari pericole; ei trebuie să nimicească acest sistem al anarhiei dacă nu vor ca molima să se răspîndească în întreaag Europă'' [7] — scrie același ziar la sfîrșitul verii lui 1791.

Care este însă reacţia străzii, a omului de rînd, a meșteșugarului, tîrgoveţului, a celor ce constituie stratul de jos, dar cel mai dens și mai productiv al angrenajului social? Mărturiile care ne parvin de la contemporani ai acelor zile sînt însă fără echivoc, în această privinţă. Deși ar putea părea subiectivă, opinia francezului Philippe Ségur, care trăiește

în societatea rusă a vremii, ne dezvăluie o semnificativă reacţie a mentalului colectiv la vestea începerii revoluţiei şi a căderii, la 14 iulie 1789, a Bastiliei : „Deşi Bastilia nu îngrozea pe niciunul din locuitorii Petersburgului, este greu de descris acel entuziasm care l-a avut printre negustori, micii tîrgoveţi, burghezie şi o parte a societăţii instruite prăbuşirea acestei temniţe de stat şi acest prim triumf al libertăţii. Francezi, ruşi, danezi, nemţi, englezi, olandezi — toţi se felicitau pe străzi unul pe altul, prăznuind de parcă ei ar fi fost cei izbăviţi de lanţul atît de greu care atîrna asupra lor" [8].

Şi este firesc ca prima şi cea mai puternică reacţie la declanşarea Revoluţiei franceze să aibă loc în oraşe, şi în primul rînd în Pertersburg. Capitala nordică a imperiului concentra, — în acea epocă, elementele instruite şi progresiste din toate păturile societăţii ruse. Aici era, de asemenea, locul unde, mai bine şi *mai repede* decît în oricare loc al Imperiului ajungea informaţia despre caracterul şi mersul evenimentelor din Franţa ; tot aici sînt rezidenţi numeroşi francezi sau alţi supuşi străini care devin înfocaţi suporteri şi propagatori ai ideilor revoluţionare [9]. Dar aria aceasta nu se restrînge numai la oraşe : ea cuprinde, deşi desigur în proporţii evident mai reduse, şi satele şi cătunele. Nu este întîmplător aşadar că, la 1790, un modest diac sătesc din gubernia Poltava declară ţăranilor din satul său : „În Franţa toţi sînt liberi, ceea ce curînd se va întîmpla şi la noi" [10].

Mai putem adăuga aici şi faptul că nu sînt exceptate nici zonele mai îndepărtate şi izolate ale Rusiei. Edificatoare în acest sens este opinia unui contemporan al evenimentelor, micul nobil V. N. Karazin, care aprecia că influenţa şi „ecoul revoluţiei au atins chiar ţinuturile cele mai îndepărtate ale Siberiei" [11]. Aşadar, o difuziune largă, deocamdată în plan teritorial. Dar aprecierea rămîne valabilă şi dacă urmărim clivajul social al epocii amintite.

Nu întîmplător, credem, perioada Revoluţiei franceze coincide — pentru Rusia — cu un interval de puternică radicalizare a luptei de clasă a celor oprimaţi. Fără a fi în chip nemijlocit inspirate de aceasta, o serie de mişcări sociale ce au loc *acum*, atît la sate cît şi la oraşe, capătă un caracter mult mai acut, revendicările sînt mult mai tranşante, iar caracterul antifeudal şi antiţarist este vizibil accentuat. Aşa este cazul ridicărilor ţărăneşti din Turbaia (gub. Ecaterinoslav) şi de pe domeniile nobililor Andreev şi Apraxin (din gub. Orlovsk) [12]. În amîndouă cazurile răsculaţii, înarmaţi cu coase, furci şi topoare, au atacat reşedinţele judecătorilor şi moşierilor locali, au incendiat cîteva conacuri şi — fapt semnificativ — şi-au împărţit bunurile şi avutul nobiliar realizate prin exploatare şi samavolnicie. Similitudinea cu caracterul acţiunilor ţărănimii franceze din epoca aşa numită „La Grand peur" (Teama cea mare) este de-a dreptul frapantă. Amintitele mişcări au fost, cum era de aşteptat, de altfel, înăbuşite fără cruţare de aparatul de represiune ţarist, dar semnificaţia lor socială şi paralelismul cu acţiunile similare ale ţărănimii franceze sînt în afară de orice discuţie.

Aceeaşi perioadă înregistrează, în acelaşi timp, şi o recrudescenţă a acţiunilor revendicative ale lucrătorilor din manufacturi, desfăşurate de obicei în centrele urbane mai importante. Sînt de consemnat aici, printre altele, tulburările din 1796 de la marea fabrică de postav Osokin din

Kazan, din 1797 de la o mare manufactură de textile din Moscova şi cea de la fabrica de pînză şi hîrtie a familei Iacovlev din Iaroslav [13]. Înăbuşite sîngeros de unităţi ale armatei şi poliţiei ţariste, aceste grave şi acţiuni de protest relevau gradul de continuă maturizare revoluţionară a proletariatului rus în formare.

Cu mult mai izbitor şi cu consecinţe mult mai durabile se manifestă impactul revoluţionar francez asupra intelectualităţii ruse a epocii Ecaterinei. Într-o perioadă în care o mare parte a literaţilor, artiştilor sau filozofilor sînt preocupaţi să-şi direcţioneze opera în vederea promovării cultului imperial (vezi cazurile lui Derjavin, Sumarokov ş.a.), aripa mai radicală a acestei „intelligentsia" se orientează spre dezvăluirea curajoasă a gradului de înapoiere al Rusiei feudale, a racilelor sistemului feudalo-absolutist, condamnarea fermă a tarelor sociale şi a autocratismului imperial.

În această perspectivă, exemplul cel mai concludent îl constituie cel al lui Alexandr Radişcev. Născut în 1749 la Penza, vlăstar al unei familii din nobilimea mijloacie, el a făcut parte din grupurile de tineri nobili trimise la studii peste hotare (Leipzig şi Berlin). Rezultat al unei penetrante investigaţii sociale, Radişcev termină la finele anului 1788 opera sa fundamentală *Călătorie de la Petersburg la Moscova*, operă de ascuţită critică a stărilor de lucruri din epoca Ecaterinei, care apare în librăriile capitalei ruse în mai 1790. Parcurgerea traseului dintre cele două mari oraşe ale Rusiei îi oferă autorului posibilitatea dezvăluirii necruţătoare a situaţiei apăsătoare a ţărănimii, a spolierii nemiloase la care aceasta este supusă de către nobilime şi autocraţie : „Soarta ţăranului — notează Radişcev — este soarta omului cu lanţuri de mîini şi de picioare, soarta celui închis în temniţa infectă, este soarta boului în jug" [14]. Pasajul amintit ca şi altele asemănătoare relevau o atitudine critică fără precedent în literatura rusă de pînă atunci. Dar în *Călătorie* ... critica nobilimii se împleteşte organic cu atacul incisiv, ce demonstra curajul civic al autorului, la adresa autorităţii imperiale. Portretul satiric al „despotului în purpură" din capitolul „Spasskaia Polesti", avînd o semnificaţie simbolică — vizînd-o de fapt pe împărăteasa însăşi — reprezenta cea mai curajoasă demascare a autocraţiei din cîte cunoscuse pînă atunci cultura rusă. Dar poziţia iluministului revoluţionar nu era numai contemplativă ; în opera sa demascarea acestei stări de lucruri se împleteşte cu mesajul şi îndemnul adresat ţărănimii iobage de a răsturna regimul ţarist [15].

Dar cazul lui Radişcev — deşi cel mai evident — nu este singular : el se încadrează într-un curent mai larg al intelectualităţii militante antiţariste. În această categorie mai pot fi amintiţi publiciştii şi scriitorii P. I. Celişcev, N. I. Novikov, F. V. Krecetov. Cel dintîi — de altfel prieten personal al lui Radişcev — realizează şi el o lucrare similară de critică socială, *Călătorie în Nordul Rusiei*, ceva mai reţinută însă în aprecierile la adresa ţarismului [16]. Nu este lipsit de interes să amintim aici că, în 1790, el a fost de altfel bănuit de Ecaterina a II-a, existînd şi anume premise în acest sens, că ar fi fost coautor cu Radişcev la cartea acestuia din urmă.

În perioada revoluţiei — şi foarte probabil ca urmare a ecourilor acesteia — îşi activizează atitudinea şi umanistul şi democratul N. I. Novikov (1743—1820), editor al cunoscutelor ziare satirice „Truteni" (Trîntorul), „Pustomelia" şi Jivopisetz" (Pictorul) [17]. Adversar al sama-

volniciei, despotismului şi exploatării iobagilor, Novikov, fără a fi fost un revoluţionar propriu-zis nu a ezitat totuşi să ia o atitudine accentuat critică în gazetele editate de el, împotriva racilelor regimului ecaterinian. La rîndul său F. V. Krecetov a fost adeptul politicii de culturalizare a maselor largi, de ridicare a acestora din ignoranţe şi obedienţa servilă; se manifestă prin acţiuni concrete : el constituie în 1793 „Societatea populară liberă", ce grupează partizani ai redresării sociale a Rusiei, a unor prefaceri de substanţă privind regimul socio-politic.

Reacţia autorităţii imperiale şi corespunzător a aparatului opresiv al ţarismului nu s-a lăsat însă prea mult aşteptată, caracterizîndu-se prin măsuri dure adoptate împotriva exponenţilor curentului de gîndire antiţarist şi antiiobăgist. Radişcev însuşi este arestat şi anchetat în faţa secţiei de investigaţii secrete a Senatului şi este în pericol chiar de a-şi pierde viaţa; numai o comutare de ultimă oră a sentinţei capitale îl salvează, fiind trimis într-un îndepărtat exil la Ilimsk în Siberia. În situaţii similare se vor afla şi celelalte elemente liberale : Celişcev este deţinut pînă în primăvara lui 1791, Novikov — şi el încarcerat pe patru ani în fortărcaţa Schlüsselburg (aprilie 1792 — noiembrie 1796), Krecetov tot acolo, dar pe o durată de şapte ani. Operele le sînt socotite „dăunătoare societăţii", iar persoana fizică supusă — cum am văzut — unor constrîngeri umilitoare şi privări de libertate pe diferite termene; episodul în sine relevă totuşi teama atavică a vîrfurilor aristocraţiei, în frunte cu însăşi împărăteasa, de influenţa periculoasă pe care operele şi activitatea lor o pot avea asupra conştiinţei sociale, a mentalităţii populare într-o epocă în care „molima iacobină" face ravagii nu numai la marginea continentului, dar şi foarte aproape de graniţele Imperiului, în Polonia.

Dar revoluţia din Franţa stîrneşte, în primele sale momente, interes şi preocupare, uneori chiar aprobare şi în rîndurile unei mari părţi a nobilimii ruse. Atitudinea aceasta, la prima vedere surprinzătoare, n-ar putea fi înţeleasă dacă nu ne raportăm la condiţia politico-socială *reală* a membrilor aristocraţiei ruse, al căror statut privilegiat nu îi fereşte de dizgraţia, exilul sau chiar pedeapsa capitală care pot surveni din partea suveranului atotputernic.

În această lumină trebuie privit, de pildă, un extras din raportul reprezentantului Franţei în capitala rusă, Ed. Gênet. În raportul său din 8 noiembrie 1791 către ministerul său de externe, diplomatul amintit sublinia printre altele că „Primirea călduroasă arătată revoluţiei franceze de *toate* (subl. ns. — M.S.) păturile societăţii ruse este o mărturie a faptului că în Rusia au fost răspîndite seminţele adevăratei democraţii" [18].

Atracţia produsă de Revoluţia franceză în rîndurile nobilimii a fost suficient de puternică pentru a cuprinde multe elemente, în special tinere, din aripa de orientare liberal-radicală a acesteia. În acest sens este edificator cazul tinerilor cnezi Goliţîn, care au luat parte, alături de masele populare din Paris, la asaltul Bastiliei. Alt exponent al nobilimii ruse, tînărul conte Stroganov, a fost, în epocă, membru al clubului iacobin din Paris şi s-a remarcat printr-o asiduă participare la activitatea acestuia [19]. Dar această atitudine nu se întîlneşte numai la nobilii ruşi aflaţi în ţară. O mărturie de epocă, extrem de semnificativă după părerea noastră, evidenţiază cazul nobilului de ţară, moşierul Semion Poznanski din gu-

bernia Kievului, acuzat că răspîndea în rîndul populației locale asemenea idei care „pe de-a-ntregul" țineau partea iacobinilor" [20].

Treptat însă această atitudine — de interes și entuziasm — ce caracterizează cu precădere anii 1789—1790, este înlocuită cu una de reținere și teamă, iar din 1793 — cu o reacție fățișă de ostilitate și tendință de lichidare a focarului revoluționar. În 1791, Semion Voronțov, pe atunci ambasador al Rusiei la Londra, scria în acest sens fratelui său, A. Voronțov : „Ți-am mai spus deja că această luptă nu este pe viață, ci pe moarte, între clasele avute și cei care nu au nimic. Și cum primii sînt mult mai puțini, în cele din urmă vor fi învinși. Poziția noastră îndepărtată ne va apăra pentru un timp : noi vom fi, desigur, ultimii, dar, și noi vom cădea jertfele acestei epidemii" [21]. Trei ani mai tîrziu, reacția marii majorități a nobilimii ruse putea fi excelent sintetizată în scrisoarea din 10 iulie 1794 a contelui A. Kociubei (viitorul ambasador și ministru al țarului Alexandru I) adresată aceluiași S. Voronțov : „[...] Eu acum îi detest pe revoluționarii francezi mai mult ca oricînd. Dacă în trecut am simpatizat revoluția, acum sînt partizanul așadar hotărît al contrarevoluției"[22]. Care poate fi explicația acestei modificări atît de totale de ton și atitudine ?

Această treptată și, oarecum neașteptată, schimbare de mentalitate trebuie pusă, credem, în legătură în primul rînd cu radicalizarea progresivă a evenimentelor din Franța. Emigrarea masivă a nobilimii peste hotare, procesul public și execuția lui Ludovic al XVI-lea (ianuarie 1793), instaurarea terorii revoluționare de către iacobini au fost episoade privite cu neliniște crescîndă de aristocrația rusă, care vedea în „cazul francez" un periculos exemplu ce putea fi urmat de masele asuprite ale țărănimii și orășenimii ruse. „Rătăcirea minților în Rusia — ia pentru clasele avute un caracter amenințător" [23] — nota în martie 1794 S. Rostopcin, exprimînd în această frază expresia unei stări de spirit quasi — generalizate în rîndurile potentaților vremii.

La nivelul cel mai înalt al ierarhiei sociale, al împărătesei însăși și anturajului Curții, veștile despre evenimentele din Franța au fost întîmpinate, în chip firesc, cu elemente de dezorientare și, ulterior, de o justificată teamă. Educatorul francez F. Masson, care trăise la curtea Ecaterinei și cunoștea bine ambianța acestui mediu, nota la finele lui 1789 că „spiritul revoluției, care se răspîndește în întreaga lume, nu a stîrnit nicăieri atîta groază ca la Curtea rusă" [24].

La rîndul ei, asemeni și altor suverani europeni, împărăteasa însăși urmărea evenimentele din Franța cu sentimente destul de amestecate : ura și disprețul față de răsculații parizieni, față de revoluție în general, se împleteau cu iritarea și dezaprobarea față de slăbiciunea și lipsa de energie a regelui. „Este o veritabilă anarhie — se exprima ea într-o convorbire din 16/27 septembrie 1789. Ei (francezii—n.n.) sînt capabili să-și spînzure regele de o lanternă, este ceva îngrozitor" [25]. Aceste afirmații reflectau ostilitatea fermă, netă față de revoluție, cît și spiritul de solidaritate monarhică, care o caracteriza pe suverana rusă, explicabil prin poziția sa de clasă.

Franța era, însă, la capătul continentului, iar la finele deceniului 9 pentru Ecaterina însăși, pentru politica externă a Imperiului, două lucruri ceva mai stringente stau în centrul preocupărilor : încheierea războiului cu Imperiul otoman (în care avea ca aliată pe Austria) și, mai ales, chiar

la frontiera sa apuseană — problema Poloniei. Dar în acțiunile sale externe ulterioare cele două probleme — Revoluția și Polonia — se vor împleti într-un ghem inextricabil.

În ultima treime a secolului XVIII situația internă și externă a statului polon era dintre cele mai complexe. Rezultat al confruntărilor de interese dintre marile puteri vecine (Rusia, Austria, Prusia), ca si al amestecului treptat al acestora în treburile ei interne, în 1772 a avut loc prima dezmembrare a Poloniei, episod care a constituit un adevărat șoc pentru întreaga ţară, dar mai ales pentru elementele progresiste din rîndul nobilimii, intelectualității și burgheziei. Acestea deveneau conștiente de pericolul extern care se ridica pentru statul polonez în acel moment istoric, dar şi de necesitatea efectuării unui proces de reformă atotcuprinzătoare a acestuia [26]. „O mare națiune poate decădea, dar numai o națiune fără valoare poate fi distrusă" își exprima opiniile pline de speranţă în viitorul naţiunii poloneze filozoful şi politologul Stanislav Staszic.

Sub aspectul însă al dezvoltării economico-sociale, după 1772 societatea poloneză înregistrează un real progres în direcţia dezvoltării relaţiilor capitaliste, a modernizării structurii sale economice. Acum se înfiinţează noi manufacturi (de postav şi de faianţă), are loc o sensibilă înviorare a comerţului, direcţionat acum (deoarece Prusia îi blocase gurile Vistulei) spre Marea Neagră. Un acord comercial în acest sens este încheiat în martie 1775 cu Rusia, iar şapte ani mai tîrziu Seimul creează „Compania comerţului din Marea Neagră". Considerabile mutații se produc şi în agricultură, unde se introduc noi culturi şi se aplică noi tehnologii de prelucrare a pămîntului [27].

Acest proces înnoitor este însoțit în chip firesc de un notabil spor demografic : rămasă la data primei amputări (1772), cu o populație de 7,5 milioane locuitori, în decurs de două decenii ea atinge 9 milioane, dintre care 6,5 milioane (cca 72 %) o reprezenta ţărănimea [28].

Progresele înregistrate în planul economic își vor găsi reflectarea și în terenul suprastructurii spirituale și politice : semnificativă este, în acest sens, crearea în 1773 a primului minister al Instrucţiunii Publice și Laice (denumit Comisia Educaţiei Naţionale). Dar evenimentul care a dus la o reală impulsionare a vieții societății poloneze în ansamblul ei a fost activitatea Seimului de 4 ani, între 1788 și 1792. Într-un asemenea context, încă de la declanşarea ei, Revoluţia franceză a înregistrat aici un ecou deosebit, terenul fiind, după cum am arătat, foarte fertil ideilor novatoare ale iluminismului. „Fiecare în inima sa este convins de faptul că libertatea este o însuşire naturală a omului, că drepturile sale sînt sfinte, că cel care cade trebuie susţinut, iar cel slab întărit şi că, pe asemenea bază, trebuie construit marele aşezămînt al unei conduceri libere și veşnice [...]" se sublinia, de pildă, în memoriul adresat regelui la 18 decembrie (s.v.) 1789 de către oraşele Coroanei şi ale marelui cnezat al Lituaniei [29]. Inspiraţia de factură iluministă e aici mai mult decît evidentă.

Ziarele din Varşovia publică cu regularitate ştiri despre situația din Franţa, iar în capitală şi în celelalte orașe mari iau ființă cluburi de orientare patriotică şi democratică [30]. Nu este de aceea întîmplător că tocmai

într-un asemenea context prielnic intern și internațional păturile liberale ale societății poloneze au impus la 3 mai 1791 adoptarea unei Constituții profund progresiste în esența ei. Potrivit prevederilor acesteia, elementele provenite din rîndul burgheziei puteau opta pentru orice carieră în administrație, justiție, armata, și cler și puteau poseda proprietăți rurale. În vederea antrenării nobilimii în comerț, industria, tranzacții bancare, i se facilitau acesteia o serie de avantaje. Era anulat dreptul de „Liberum veto", ca și alegerea monarhului, urmînd ca după moartea lui Stanislas-August Poniatowski, tronul să devină ereditar, dintre membrii casei de Saxonia. Orașele aveau dreptul să-și trimită reprezentanți în Seim și li se recunoștea vechea autonomie administrativă și judecătorească. Țărănimea, la rîndu ei, era pusă sub protecția statului care garanta raporturile dintre aceștia și proprietarii domeniilor ; cu toate acestea persista o puternică neîmplinire întru cît, legislativ vorbind, șerbia nu era desființată. „Inspirată din tendințele Revoluției franceze — evidenția cu justețe istoricul O. Halecki — și asemenea ei, Dieta a reușit totuși, evitînd aspectele violente, să traseze direcțiile evoluției istorice a Poloniei" [31].

Reacția puterilor vecine la această acțiune nu este unitară : Prusia (cu care încheiase un tratat de alianță în martie 1790) nu manifestă o ostilitate fățișă, iar Austria, deși indirect alarmată, nu ia poziție directă. Cea mai afectată este însă Rusia. Actul de la 3 mai 1791, pe lîngă că-i îngrădește acesteia posibilitățile de acțiune în țara vecină, creează și un periculos precedent : duhul „iacobinismului" se află acum nu în îndepărtata Franța, ci chiar la granițele Imperiului. Iar urmările nu pot fi cîtuși de puțin previzibile. Pentru Ecaterina II-a însăși actul de la 3 mai era în fondul lui — o *revoluție*, iar instaurarea absolutismului regal în această țară, efectuată cu mijloace *revoluționare* : „Nu trebuie neapărat să ai diavolul în corp de la cap pînă la picioare pentru a-i împărtăși primul principiu — îi scria ea indignată în aceeași lună baronului Melchior de Grimm, el însuși fervent adversar al principiilor iluministe. A fost suficient ca regele să le spună că vecinii aveau din nou să împartă Polonia și de îndată toată lumea a consimțit să-i încredințeze puterea arbitrară" [32].

Deși deocamdată cu mîinile legate din cauza derulării în continuare a războiului ruso-austro-turc, suverana rusă nu scapă cu toate acestea din vedere și pericolul revoluționar de la celălalt capăt al continentului. Poziția sa în această problemă, poziție care o împărtășește aproape în totalitate și Consiliul Imperial, este conturată în instrucțiunile trimise ambasadorului rus la Stockholm la 22 mai/2 iunie 1791. Concentrînd o parte din obiectivele de politică externă ale Rusiei *Instrucțiunile* reprezintă totodată și prima exprimare concretă a concepției împărătesei privind atitudinea care trebuie adoptată față de revoluția din Franța. În document se stipulează mai întîi ideea, devenită ulterior o axiomă de bază a ideologiei antirevoluționare, potrivit căreia problemele Franței privesc *toate* capetele încoronate ale Europei. Al doilea postulat care îi urmează îl continuă în chip logic pe primul : toate puterile europene trebuie așadar să încheie o alianță care să-l repună pe Ludovic al XVI-lea în drepturile și privilegiile acestuia. Această acțiune urmărea, totodată, și diminuarea sensibilă a rolului Franței în balanța de putere pe continentul european. În acest context rolul Suediei — și ambasadorul avea misiunea să o convingă în acest sens — era de a oferi subsidii pentru întreținerea unui corp

militar de 10 000 de oameni, pînă cînd aceștia aveau să invadeze Franța, costul acestei operații urmînd a fi suportat ulterior de monarhul francez [33].

Rezultatul concret al acestor demersuri avea să fie materializat abia în toamna aceluiași an; prin convenția secretă din 7/18 octombrie, Rusia accepta să-l sprijine pe regele suedez Gustav al III-lea în cruciada împotriva Franței revoluționare cu 8 000 de soldați și cu nave de război sau, în cazul cînd sprijinul militar nu putea fi acordat (din indiferent ce motive), urma să fie înlocuit cu o subvenție de 300 000 de ruble anual acordată timp de 8 ani [34].

Pe lîngă acțiunea diplomatică și convenția cu Suedia, evantaiul acțiunilor antirevoluționare desfășurate de curtea rusă, așa cum ni-l înfățișează mărturiile de epocă, este mult mai larg : Prusia și Austria sînt ațîțate împotriva Franței revoluționare, sînt promise subsidii prinților germani dacă se alătură cruciadei antiiacobine, iar o jumătate de milion de ruble sînt trimise printr-un emisar fraților regelui aflați în Germania. Întreg acest cortegiu de acțiuni maschează de fapt adevărata fațetă a obiectivelor *reale* ale autocrației ruse — rezolvarea cu orice preț a problemei poloneze : „Mi-am sfărîmat capul — îi declară Ecaterina a II-a la 14/25 noiembrie 1791 secretarului Hrapovițki — încercînd să implic curțile de la Viena și Berlin în afacerile Franței. Prusienii ar merge înainte, dar — din păcate — Austria îi trage îndărăt. Sînt motive pe care *nu pot să le spun* (subl. ns. — M.S.) : vreau să-i antrenez în aceste chestiuni pentru a avea mîinile complet libere. Am multe afaceri încă neîncheiate și este extrem de important ca ei să fie ocupați și în afara drumului meu [35].

Că nu Revoluția franceză, ci rezolvarea chestiunii poloneze constituia de fapt grija principală a Ecaterinei și principalilor săi consilieri în frunte cu A. A. Bezborodko o relevă și mesajul trimis de împărăteasă favoritului său, cunoscutul comandant militar, prințul G. A. Potemkin, la 18 iulie (s.n.) 1791. Ecaterina a II-a aprecia că promulgarea Constituției din 3 mai „nu este deloc folositoare pentru vecini (ai Poloniei — n.n.)". Grija pentru „bunăstarea noastră și pentru liniștea imperiului" — susținea ea în continuare — cerea adoptarea unor „măsuri folositoare pentru îndepărtarea pericolului care amenință statul rus : pentru succesul pe care îl sperăm — se arăta în continuare în rescript — trebuie să avem mîinile dezlegate prin încheierea războiului cu turcii și nădăjduim că dvs. veți reuși să împingeți pe dușmanul nostru la încheierea păcii în condițiile propuse de noi ; iar atunci vom avea deplina posibilitate, folosindu-ne de faptul că o mare parte din oastea noastră se întoarce prin Polonia, să-i sprijinim pe cei nemulțumiți [36] de recenta constituție și, în acest chip să îndeplinim planul schițat de dvs.". În vederile Ecaterinei polonezii erau considerați vinovați de a fi refuzat protecția oferită de Rusia vechiului sistem de guvernare, de a fi îngreunat desfășurarea războiului cu turcii, mai mult, de a fi căutat să încheie o alianță cu dușmanii întregii creștinătăți (respectiv turcii). Este evidentă aici atitudinea ostilă pe care o adopta țarismul rus față de schimbările progresiste produse în regatul polon, pe care le considera periculoase prin ecoul pe care puteau să-l aibă pe propriul teritoriu.

În ultima parte a mesajului se aveau în vedere reacțiile în context internațional posibile pe care le puteau suscita operația plănuită : „Noi (împărăteasa și consiliul — n.n.) chibzuim că dacă vecinii, și în special

regele Prusiei, manifestă dorinţa de a efectua o nouă împărţire pe seama Poloniei, aşa cum am arătat mai sus în rescriptul către dvs. nu ne rămîne alt mijloc pentru înlăturarea tulburărilor şi grijilor ulterioare; această împrejurare trebuie însă păstrată în cel mai nepătruns secret faţă de toţi polonezii" [37].

Mersul ulterior al evenimentelor au arătat consecvenţa cu care ţarismul rus şi-a urmărit îndeplinirea obiectivelor stipulate mai sus.

Anul 1792 avea să aducă de aceea rezolvarea unor probleme şi crearea astfel a premiselor pentru tranşarea celor rămase. În ianuarie 1792, datorită abilităţii diplomatice a cancelarului Bezborodko ca şi a situaţiei deloc comode în care se afla Imperiul otoman, se încheia pacea de la Iaşi, care punea capăt definitiv ostilităţilor. Deşi condiţiile nu erau chiar atît de avantajoase cum le dorise, Rusia era cel puţin scăpată de presiunea turcească în sud, avînd acum potenţial militar disponibil pentru alte spaţii de manevră.

Concomitent, este urmărit cu atenţie mersul evenimentelor din Franţa. Răsturnarea regalităţii (la 10 august 1792), urmată de invazia directă a forţelor austro-prusiene pe teritoriul francez fac ca tensiunea relaţiilor internaţionale să atingă cote dintre cele mai înalte. Ca o primă reacţie la evenimentele din Franţa şi la adîncirea caracterului revoluţiei, curtea rusă — în frunte cu Ecaterina — decide expulzarea trimisului francez Edouard Gênet [38]; momentul rupturii definitive nu este nici el prea departe. Între timp victoria Franţei revoluţionare la Valmy (9/20 septembrie 1792) este urmată, la mai puţin de două luni, în decembrie, de cunoscuta *Declaraţie* a Adunării Naţionale, care oferea sprijinul Franţei tuturor popoarelor doritoare să se elibereze prin forţe proprii de guvernările absolutiste, şi că în teritoriile ocupate de armatele franceze formele existente de guvernămînt aveau să fie răsturnate şi înlocuite cu suveranitatea poporului.

Pentru mişcările de eliberare naţională ale popoarelor europene era o veste într-adevăr îmbucurătoare; dar pentru coaliţia reacţionară a monarhilor europeni ea capătă un caracter de-a dreptul alarmant. Pentru Ecaterina a II-a intervenţia militară — cu forţele altora bineînţeles — trebuia acum amplificată şi, mai ales accelerată. Singura mare putere care era dispusă să continue lupta rămînea Prusia, dar pentru aceasta se cereau ferm compensaţii teritoriale pe seama Poloniei pentru a i se recompensa eforturile de pînă atunci şi a trece la o nouă campanie. Şi astfel se ajunse, în 12/23 ianuarie 1793 la convenţia ruso-prusiană de la Petersburg care reglementa — de fapt — a doua împărţire a Poloniei între marile puteri [39].

În luna martie a aceluiaşi an diferitele manifeste care anunţau împărţirea au fost publicate în Polonia. Forţele politice interne erau foarte dezbinate : o parte din magnaţi, grupaţi în confederaţia de la Targowica şi care erau susţinători ai vechilor privilegii, — înclinau spre acceptarea situaţiei *de facto* şi spre protecţia rusă. În aceste condiţii Seimul din 22 iulie/2 august 1793, invocînd situaţia de forţă majoră, este nevoit, după dezbateri foarte aprinse, să accepte tratatul de partaj.

Dacă cauza poloneză pierde tot mai mult teren, în Franţa în schimb mersul revoluţiei este irezistibil. La 21 ianuarie 1793, în urma unui îndelung proces, este executat Ludovic al XVI-lea ; ştirea ajunge la Petersburg, la 9 februarie, şi provoacă reacţii foarte vehemente din partea Rusiei. Şocată de vestea primită, Ecaterina a II-a, după o prealabilă consultare a Consiliului, decide ruptura totală cu Franţa revoluţionară. Relaţiile diplomatice sînt considerate rupte, tratatul comercial dintre cele două ţări din 1787 este anulat, orice comerţ interzis, supuşii ruşi stabiliţi în Franţa erau rechemaţi în patrie, iar cetăţenii francezi stabiliţi în Rusia erau expulzaţi dacă nu depuneau jurămîntul de supunere suveranului lor. Era de asemenea prohibit importul oricăror ziare sau cărţi franceze. În vederea aplicării prevederilor tratatului, o escadră de 24 de vase ruseşti de război fu concentrată în Marea Baltică, atît pentru a respecta şi întări prohibiţia asupra comerţului cu Franţa, cît şi pentru a sprijini acţiunile navale ale Angliei în blocarea coastelor franceze. Unele proteste care au survenit ulterior din partea Suediei şi Danemarcei au fost respinse de Rusia şi motivaţia refuzului este interesant de urmărit întrucît ea reflecta expresia ideologică a poziţiei marelui stat nordic. Campania împotriva Franţei — susţinea diplomaţia rusă — nu putea fi încadrată în procedeele obişnuite de purtare a războiului, întrucît francezii erau *rebeli* (împotriva regelui lor, fireşte) ; aceasta în optica Rusiei justifica reţinerea navelor neutre, confiscarea bunurilor franceze sau chiar a produselor realizate în Franţa însăşi.

În anul următor, problema poloneză atinge punctul de incandescenţă cel mai ridicat. Profund nemulţumiţi de a doua împărţire, ca şi de perspectiva ocupării întregii ţări, patrioţii polonezi sub conducerea cunoscutului luptător pentru libertate naţională Tadeus Kosciuszko[40], au declanşat în martie 1794 insurecţia de eliberare naţională. Varşovia s-a răsculat şi garnizoana rusă, care supraveghea capitala anihilată ; Kosciuszko însuşi în fruntea unei armate de cca. 6 000 de luptători a intrat în Cracovia şi a repurtat o strălucită victorie asupra forţelor ruso-prusiene la Raclawice (aprilie 1794). Concomitent, polonezii au depus serioase eforturi pentru a obţine sprijin extern : au fost trimişi emisari în acest scop atît în Imperiul otoman cît şi în Franţa. Din păcate, Poarta, deşi i-a sprijinit indirect prin diferite mijloace pe polonezi, nu a putut să intervină direct, temîndu-se de riscurile unui nou război cu Rusia[41]. În ceea ce priveşte guvernul revoluţionar francez, deşi entuziasmat de acţiunea poloneză care putea îngreuna sarcina coaliţiei antifranceze, nu a putut nici el acorda nici un sprijin efectiv insurgenţilor. Deşi Kosciuszko însuşi a promis iobagilor eliberarea din şerbie, această decizie nu a putut înclina balanţa, avînd în vedere zdrobitoarea superioritate de forţe a ruşilor şi prusienilor. O puternică armată rusă de cca. 80 000 de oameni, condusă de generalul Suvorov, a invadat Polonia ; după o scurtă, dar eroică rezistenţă, capitala a căzut. Ultima rezistenţă încercată de Kosciuszko a eşuat, el fiind înfrînt în lupta de la Maciejowice (august 1794)[42], rănit în luptă şi capturat de trupele ruse.

Evenimentele din Polonia din 1794 au fost urmărite cu viu interes şi în Principatele româneşti, unde o mare parte a opiniei publice era favorabilă cauzei răsculaţilor. Înfrîngerea răscoalei poloneze a produs o profundă stupoare în rîndurile românilor ; la Bucureşti cetăţenii refuzau să

creadă că Varşovia a fost ocupată şi polonezii învinşi. Doar sosirea unui curier special de la Viena pentru domn şi cîteva ziare greceşti „i-au făcut să-şi dea seama de evidenţa lucrurilor". Mulţi din luptătorii polonezi au emigrat după înfrîngere în Moldova şi Ţara Românească, într-o asemenea măsură încît autorităţile habsburgice erau tentate să creadă că cele două ţări deveniseră „locul de adunare al polonezilor nemulţumiţi"[43].

Prin a treia împărţire care a urmat, statul polonez era practic desfiinţat. Austriei îi reveneau teritoriile sudice pînă la Pilica, Vistula şi Bug cu o suprafaţă de 47 000 km², Prusiei îi revenea partea centrală cu capitala Varşovia şi regiunile nord-estice pînă la Niemen (48 000 km²), iar Rusia ocupa restul de 120 000 km². Ultimul rege polon, Stanislas August, a fost silit să abdice la 25 noiembrie 1795 ; el a murit în captivitate, la Petersburg, în 1798.

Printr-un document semnat în ianuarie 1797, cele trei mari puteri partajante îşi reglau toate diferendele care decurgeau din lichidarea statului polon, angajîndu-se printr-un articol secret ca numele acestuia să nu fie pomenit în nici un document al dreptului internaţional[44].

Evenimentele din 1795 au marcat începutul tragediei naţionale a poporului polonez, silit să trăiască, pe parcursul a mai bine de un secol, sub stăpînire străină. Cu toate acestea, forţele înaintate, democratice din această ţară, cît şi elementele aflate în emigraţie n-au încetat nici un moment lupta pentru redobîndirea identităţii naţionale, problema poloneză aflîndu-se, începînd de la finele secolului al XVIII-lea, foarte des pe eşichierul vieţii politice internaţionale.

În ceea ce priveşte Rusia, nici după 1795 nu s-a înregistrat vreo modificare în atitudinea ei faţă de Franţa revoluţionară. După moartea Ecaterinei, urmaşul acesteia, Pavel I, a trimis armatele ruse peste graniţele imperiului, încercînd să combată difuziunea europeană a ideilor şi soldaţilor acesteia ; el nu a reuşit însă să stăvilească nici impactul de atunci şi nici viitoarea ei penetraţie.

Din cele prezentate mai sus se poate desprinde concluzia că deşi Revoluţia franceză a avut urmări incontestabile în societatea rusă, puternicele reminiscenţe feudale, mecanismul încă implacabil al absolutismului ţarist ca şi stadiul încă incipient de formare al unei burghezii naţionale n-au permis schimbări radicale nici în structura de ansamblu a societăţii şi nici în regimul politic al acesteia.

Temătoare, ce-i drept, de contaminarea cu idei novatoare şi radicale, a statului pe care îl conducea, Ecaterina a II-a, şi alături de ea, puternicele grupuri de presiune ale nobilimii legate de curte au urmărit închegarea unei puternice coaliţii antirevoluţionare, de anvergură europeană, — fără însă o participare rusă efectivă şi nemijlocită, acordînd însă toată atenţia elementului perturbator aflat în imediata apropiere a imperiului. Intervenţia Rusiei (conjugată desigur şi cu cea prusacă şi austriacă) în problemele Poloniei a stăvilit în chip indiscutabil pătrunderea şi răspîndirea ideologiei iacobine în imperiu ; ea a frînat în chip brutal — fără a-l putea opri însă — mersul ireversibil spre progres şi ascensiune social-politică a societăţii poloneze, aflată atunci la un moment de răscruce a istoriei sale naţionale.

NOTE

[1] cf. James Blum, *Lord and Peasant in Russia from the Ninth to the Nineteenth Century*, Princeton University Press, 1961, p. 293. Vezi şi *Istoria economică* (autori I. Puia, A. Cherciu, N. Marcu, V. Bogza, R. Vasile), Edit. didactică şi pedagogică, Bucureşti, 1978, p. 91.

[2] *Absolyutizm v. Rosii (XVII — XVIII vv.)*. Sbornik statey, ..., ed. N. N. Drujinin i dr., Izd. Nauka, Moskva, 1964, p. 32.

[3] cf. Marc Raeff. *The Bureaucratic Phenomena of Imperial Russia* (1700—1905), în „The American Historical Review", vol. 84, nr. 2, april 1979, p. 402—403.

[4] cf. B. I. Krasnobaev, *Russkaja Kultura poslednei treti XVIII-ogo veka*, în „Voprosi istorij", 1980, nr. 12, p. 92.

[5] Datele sînt preluate după art. lui N. A. Kopanev, în vol. *Frančuskoja knigav Rosii v XVIII veke*, Izd. Nauka, Leningrad, 1986, p. 67.

[6] E. Haumant, *La culture française en Russie (1700—1900)*, Paris, 1910, p. 107.

[7] „Politiceskii jurnal", 1791, (august) partea 8-a, p. 67.

[8] cf. Ph. Ségur, *Mémoires ou souvenirs et anecdotes*, t. III, Paris, 1827, p. 508.

[9] K. E. Džedžula, *Rossia i velikaja burjuažnaia revolyutija Konća XVIII veka*, Izd. Kievskogo Universiteta, 1972, p. 148.

[10] L. Kovalenko, *O vlianij Frančuskoi burjuažnoi revoliutii na Ukrainu*, în „Voprosi istorii", 1947, nr. 2, p. 84.

[11] V. N. Karazin. *Sočnenia, pisma i bumaghi*, Harkov, 1910, p. 62—63.

[12] K. E. Džedžula, *op. cit.*, p. 161—163.

[13] N. V. Voronov, *Stačka moskovskih Kirpicdeliţev letom 1797*, în „Istoriceskie zapiski", 1951, 37, p. 302—303.

[14] *O povrejdenie nravov v Rosii kniaza Scerbatova i Puteşestvie A. Radisceva (1858—1983)*, Faksimilnoe izdanie, Nauke, Moskva, 1984, p. 312.

[15] D. S. Babkin, *A. N. Radiscev*, Literaturno-obscestvennaia deiatelnosti, Izd. Nauka, Moskva—Leningrad, 1966, p. 121.

[16] M. M. Strange, *Russkoe obsčestvo i frančuskaja revoliutija 1789—1784*, Moskva, 1956, p. 121—122. N. Piasarowski, *Histoire de Russie*, Paris, 1987, p, 370—372.

[17] P. I. Berkov, *Istorija russkoj žurnalistiki XVIII veka*, Moskva—Leningrad, 1952, p. 307.

[18] *Recueil des instructions données aux ambassadeurs et ministres de France depuis la traité de Westphalie jusqu'à la révolution française. Russie*, t. II. Paris, 1890, p. 518—519.

[19] E. Haumant, *op. cit.*, p. 172—173.

[20] Ţentralinii Gossudarstvennij arkiv Drevnih Aktov (Ţ.G.A.D.A.), fond Gossarhiv, an 1790, secţiunea 7, dosar 3341, f.2.

[21] Arhiv kn Vorontova, t. IX, Moskva, 1876, p. 267.

[22] Ibidem, t. XVIII, 1880, p. 44.

[23] cf. „Russkii arhiv", 1878, t. 1, p. 294.

[24] F. Ph. Masson, *Mémoires secrets sur la Russie et particulièrement sur la fin du règne de Catherine II et le commencement de celui de Paul I*^{er}, t.3, Paris, 1803, p. 169.

[25] cf. A. V. Hrapoviţky, *Dnevnik* (Jurnal), *1782—1793*, Sankt—Petersburg, 1874, p. 366.

[26] Milică Moldoveanu. *Polonia*, în vol. *Afirmarea statelor naţionale, independente unitare din centrul şi sud-estul Europei (1821—1923)*.Edit. Academiei, Bucureşti, 1979, p. 202.

[27] Cf. Nicolae Ciachir, *Istoria modernă a Poloniei (1795—1918)*, Bucureşti, 1987, p. 18.

[28] *Histoire de Pologne* (sub red. A. Gieysztor, St. Kienewitz, ş.a.), Varşovia, 1972, p. 371.

[29] L. Sawicki, *Wybor tekstom svodlowych z historii panstwa i prawa polskiego*, t. 2, Warszawa, 1951, p. 79—80.

[30] B. Lesnodorski, *Les Jacobins polonais*, Paris, 1965, p. 216.

[31] O. Halecki, *A History of Poland*. Poutledge and Keegan Paul, London and Henley 1978, p. 200.

[32] cf. *Sbornik imperastorskogo russkogo istoriceskogo obscestva*, t, 23, p. 567

[33] K. E. Dž·lžula, *op. cit.*, p. 422.

[34] P. K. Alefirenko, *Pravitelistvo Yekateriny II i frančuskaja revolutsiya*, in „Istoriceskie zapiski", t. 22, 1947, p. 248—249.

[35] A. V. Hrapovitky, *Drevnik* ..., p. 379—380.

[36] Ecaterina îi avea aici în vedere mai ales pe marii magnaţi, între care Iuliusz Potocki, Stanislaw Rzevuski ş.a., adepţi ai vechiului sistem de guvernămînt.

[37] *Reskripti Yekaterini II kniazu Potemkinu 1791 goda*, în „Russkii arhiv", 1874, nr. 8, p. 282, 288.

[38] Albert Mathiez, *Revoluţia franceză*, Edit. politică, Bucureşti, 1976, p. 236.

[39] Isabel de Madariaga, *Russia in the age of Catherine the Great*, Yale University Press 1981, p. 43. Potrivit acordului, Rusia obţinea circa 250 000 km² (o parte din Bielorusia, Volînia, o parte din Polonia mică) cu cca. 3 milioane de locuitori, iar Prusiei îi reveneau 57 000 km² (o mare parte din Polonia Mare şi o parte din Mazowia, cu centrele Gdansk, Toruń si Poznan).

[40] Semnificativ pentru reputaţia revoluţionară a acestuia era, printre altele, şi faptul că el era considerat „cetăţean de onoare al Republicii Franceze".

[41] Semnificativă în acest sens este scrisoarea trimisului francez la Constantinopol, Descorches către I. Potocki, membru al Consiliului Naţional al republicanilor, în care îi semnala, că Poarta ar vrea să le acorde sprijinul, dar nu poate să-şi asume riscurile unui nou război (cf. Al. Vianu, *La révolte polonaise de 1794 et les Pays Roumains*, în „Revue roumaine d'histoire", I, 1962, 2, p. 482).

[42] Milică Moldoveanu, *Un vultur s-a smuls din colivie. Tadeusz Kosciuszko*, în „Magazin istoric", 1976, nr. 12, p. 30—41.

[43] cf. Veniamin Ciobanu, *Relaţiile politice româno-polone între 1699 şi 1848*, Edit. ştiinţifică şi enciclopedică, Bucureşti, 1980, p. 162—163.

[44] Nicolae Ciachir, *op. cit.*, p. 21.

L'IMPACT DE LA RÉVOLUTION FRANÇAISE DANS L'EST EUROPÉEN

Résumé

La grande révolution bourgeoise qui a éclaté en France à la fin du XVIIIe siècle, événement extrêmement important pour la destinée et l'évolution d'ensemble de la société européenne moderne, a exercé une influence puissante sur le monde européen et transcontinental. Dans l'étude on analyse notamment les conséquences complexes que ce moment historique d'exception a provoquées dans l'est européen en ce qui concerne les relations internationales dans cette zone du continent.

Dans la première partie, on met en évidence la réaction de la société russe contemporaine à l'évenement à tous ses niveaux socio-politiques, y compris celle de l'autorité impériale représentée par Catherine II, qui a vu dans la renversement et l'abolition des structures féodales en France un danger imminent pour son propre système de gouvernement.

Dans la deuxième partie de l'étude, l'auteur s'occupe de la manière dont les événements de France ont déterminé l'accroissement de la tension politique dans l'aire est-européenne, qui a mené finalement à la résolution des contradictions entre les grandes puissances féodales de cette zone par le démembrement et le partage en trois étapes de l'État polonais indépendant.

Sans avoir des conséquences similaires à ce qui s'était passé en Occident, la révolution française a apposé son empreinte sur la conscience publique des sociétés de cette partie de l'Europe, en leur dévoilant un modèle possible et en leur offrant des perspectives nouvelles pour leur avenir.

MEMORII, CORESPONDENȚĂ, ÎNSEMNĂRI

COSTACHE NEGRI ȘI FRAȚII HURMUZAKI. SCRISORI INEDITE

Figură remarcabilă a generației înfăptuitoare a României moderne, apreciat și iubit pentru calitățile sale de om și de patriot de toți cei ce l-au cunoscut, C. Negri a lăsat o bogată corespondență, publicată azi în cea mai mare parte [1], din care nu lipsesc ca destinatari, în afara membrilor familiei, o serie de reprezentanți de seamă ai epocii, de la C. N. Filipescu, Al. G. Golescu-Negru, Al. Zane, la V. Alecsandri, M. Kogălniceanu, D. Bolintineanu, I. Ghica și, mai ales, domnitorul Al. I. Cuza. Nu se cunoșteau însă pînă acum legăturile epistolare dintre patriotul moldovean și familia bucovineană Hurmuzaki, așa cum erau cunoscute, de pildă, acelea ale lui M. Kogălniceanu [2], deși se știa că Negri și alți fruntași politici, siliți să se expatrieze în urma eșecului mișcării din martie 1848 de la Iași, își găsiseră adăpost, după peregrinări în Țara Românească și în provinciile românești de peste Carpați, la moșia Cernauca a acestei familii [3], a cărei ospitalitate era proverbială în epocă.

Desigur, după cum demonstrează și scrisorile ce publicăm mai jos, relațiile lui Negri cu membrii familiei Hurmuzaki, îndeosebi cu cei cinci frați : Constantin, Eudoxiu, Gheorghe, Alexandru și Nicolae, colegi de generație, animați de aceleași idealuri patriotice, nu se circumscriu exclusiv anului revoluționar 1848, ele datînd încă din perioada premergătoare revoluției și continuînd și după aceea. Cînd și în ce împrejurări au fost stabilite pentru prima dată aceste relații este însă dificil de precizat.

Dacă este îndoielnic că l-a cunoscut pe Constantin, cel mai mare dintre frați, la Viena în 1832 sau 1833, cu prilejul primei sale călătorii în Apusul Europei [4], se știe în mod sigur că șase ani mai tîrziu, în 1839, cînd se întorcea în țară după o ședere de mai multe luni în Franța și Italia, C. Negri s-a oprit din nou pentru un timp în capitala Austriei, unde a întîlnit pe Constantin Pruncu, Alexandru și Eudoxiu Hurmuzaki [5]. Pe aceștia din urmă îi va revedea peste alți cîțiva ani, în vara anului 1846, cu ocazia unei alte călătorii în Apus, întreprinsă în compania lui N. Bălcescu și Iancu Alecsandri, fratele poetului. La Viena, unde au poposit pentru o vreme, Negri și prietenii săi reînnoiesc cunoștința cu cei doi frați, Eudoxiu, bun cunoscător al orașului și al arhivelor imperiale, care începuse să strîngă încă de pe acum documente pentru monumentala colecție ce-i va purta numele, servindu-le drept ghid. Este posibil ca prin intermediul acestuia să fi aflat N. Bălcescu de existența la Cabinetul numismatic al Bibliotecii a unei medalii cu efigia lui Mihai Viteazul, căci în anul următor îi va solicita un desen după gravura respectivă [6].

Părăsind Viena, după un scurt popas, cei trei își vor continua călătoria pe ruta Praga—Dresda—Köln. Din această perioadă datează și cele două scrisori, inedite, adresate de Negri lui Eudoxiu Hurmuzaki la Viena, care conțin date interesante asupra modului cum decursese călătoria și, mai ales, a intențiilor celor trei peregrini. Aflăm astfel — din scrisoarea expediată de Negri din Köln la 18/30 iulie — că întîrziaseră mult pe drum, dar sperau ca în continuare lucrurile să meargă mai repede. Intenționau ca a doua zi să plece la Amsterdam și de acolo la Londra, unde urmau să rămînă circa o săptămînă, pentru ca apoi să se îndrepte, prin Belgia, spre capitala Franței. Deși Negri vorbește în scrisoare la plural, utilizînd pronumele personal „noi”, se pare că el a întreprins călătoria în Marea Britanie numai în compania lui Iancu Alecsandri [7], căci Bălcescu, după cum știm din alte surse, îi părăsise deja, plecînd singur spre Paris. La 3/15 iulie, el se întîlnea la granița franco-belgiană cu C. A. Rosetti, care se întorcea dintr-o scurtă călătorie făcută la Bruxelles. Acesta spera ca Bălcescu să se „unească” cu el și, împreună, să dea „libertate românilor”. Dar Bălcescu — după cum nota dezamăgit C. A. Rosetti în jurnalul său, — odată sosit la Paris, „s-a dus la Ghica și nu s-a mai dezlipit de el” [8].

Se infirmă astfel afirmația ultimului biograf al lui Negri potrivit căreia cei trei prieteni au făcut împreună călătoria spre Paris, ajungînd acolo în prima jumătate a lunii iulie 1846 [9]. Așa se și explică de ce, în jurnalul său, C. A. Rosetti nu dă nici un fel de amănunte despre tovarășii de drum ai lui Bălcescu, căci aceștia, după cum rezultă din scrisoarea la care ne referim, urmau să sosească la Paris, mai tîrziu, după călătoria proiectată în Marea Britanie.

Asupra scopului călătoriei la Londra scrisoarea nu ne dă nici o indicație. Este posibil ca ea să fi fost o simplă vizită de agrement, după cum tot atît de posibil este ca Negri să fi urmărit

„Revista de istorie”, tom 42, nr. 6, p. 609—614, 1989

și anumite scopuri comerciale, legate de valorificarea produselor obținute pe moșia sa Mînjina, așa cum o va face cu prilejul unui nou voiaj întreprins în Marea Britanie în anul următor. Călătoria la Londra din vara anului 1846 a durat ceva mai mult decît se plănuise inițial, căci la 4/16 august, după cum menționa M. Kogălniceanu într-o scrisoare către I. Ghica din aceeași zi, C. Negri se afla încă în capitala Angliei[10]. Oricum, la 8/20 august 1846, el se găsea deja la Paris, de unde expedia o nouă scrisoare lui Eudoxiu Hurmuzaki la Viena. Sosise aici în ajun sau poate chiar în aceeași zi, căci același M. Kogălniceanu preciza în scrisoarea sa către Ghica că Negri era așteptat „din zi în zi"[11].

Abia sosit în orașul de pe malurile Senei, Negri se vedea confruntat cu unele greutăți materiale, neputînd dispune de banii ce-i trimisese Eudoxiu Hurmuzaki pe adresa lui I. Ghica, întrucît acesta din urmă, conform înțelegerii convenite între fruntașii mișcării de eliberare a românilor din capitala Franței, se reîntorsese între timp în țară. De aceea îl ruga pe Eudoxiu Hurmuzaki să i expedieze duplicatul scrisorii de schimb procurată la Viena pentru Paris. Mai aflăm, din aceeași scrisoare, că în răstimpul cît a stat la Paris — de numai cîteva săptămîni — Negri a locuit pe strada *Chausée d'Antin*, la nr. 39, și că la întoarcerea spre țară[12] intenționa să se oprească din nou la Viena spre a-l reîntîlni pe Eudoxiu Hurmuzaki, în care scop scrisese lui I. Ghica la București să-i trimită scrisorile pe adresa prietenului său din capitala Austriei.

Cea de-a treia scrisoare, una dintre puținele scrise în românește, dată fiind preferința lui Negri de a-și redacta corespondența în limba franceză, este adresată unui alt membru al renumitei familii bucovinene, anume Alexandru[13], și datează din perioada în care patriotul moldovean, revenit în țară din pribegia după 1848, îndeplinea funcția de pîrcălab al ținutului Covurlui, cu reședința la Galați. Dincolo de unele amănunte de ordin personal privind starea sufletească sau boala de care suferise el și unii membri ai familiei sale în iarna anului 1851—1852, scrisoarea aceasta trimisă lui Alecu la 17 aprilie 1852 este relevantă pentru sentimentele de caldă afecțiune și recunoștință ce purta Negri fraților Hurmuzaki. Deși împovărat de „supărări publice și particulare necazuri", el nu ezita să-și invite prietenii să-l viziteze la Galați, promițîndu-le să-i trateze nu numai cu tot felul de bunătăți, după gustul fiecăruia, dar și cu „bunul său prieteșug". Nu știm dacă Alecu Hurmuzaki sau vreunul din frați au dat curs invitației. Se pare însă că anterior fusese vizitat la Galați de Constantin Hurmuzaki, căci Negri menționează în scrisoarea sa că îi trimisese lui Alexandru, prin fratele său, o cantitate considerabilă de tutun.

Cu Constantin Hurmuzaki se va întîlni, de altfel, pe aceleași baricade în anii luptei pentru Unire, care înregistrează un avînt deosebit în Principate după cunoașterea hotărîrilor Congresului de pace de la Paris din martie 1856. Atît unul cît și celălalt participă la 25 mai/6 iunie la înființarea „Societății Unirii", transformată cîteva zile mai tîrziu într-o largă asociație ce își fixase ca obiectiv unirea celor două țări române sub un principe străin[14]. Împreună cu M. Kogălniceanu, Negri și C. Hurmuzaki se numără de asemenea printre organizatorii manifestației unioniste din 11/23 iulie de la Iași, prilejuită de instalarea caimacamului reacționar Theodor Balș[15], ca și a altor acțiuni vizînd intensificarea mișcării unioniste.

În primăvara anului următor, Negri era îndemnat insistent de C. Hurmuzaki să dea curs unei invitații a lui Reșid Pașa, care-l chema la Constantinopol pentru a discuta împreună „lucruri politice și nu pentru private, după cum să scrie" (scrisoarea nr. 4). Pentru a-l convinge, el își anunța prietenul că și ceilalți fruntași ai mișcării erau de aceeași opinie, cheltuielile călătoriei urmînd a fi suportate din fondurile Comitetului central unionist. Deși manifesta rezerve față de utilitatea unui asemenea demers, Negri va da totuși curs invitației, sosind în aprilie 1857 la Constantinopol[16].

În toamna aceluiași an, după anularea alegerilor falsificate de caimacamul N. Conachi-Vogoride, atît Negri cît și C. Hurmuzaki își vor pune candidatura în noile alegeri pentru Adunarea ad-hoc a Moldovei, primul fiind ales deputat la Galați împreună cu viitorul domn al Principatelor Unite, Alexandru Ioan Cuza, iar cel de-al doilea în ținutul Roman. Ambii se vor situa în dezbaterile Adunării pe poziții înaintate, subscriind, pe lîngă programul unionist, o serie de propuneri în favoarea desființării privilegiilor, libertății cultelor și, mai ales, a emancipării și împroprietăririi țăranilor clăcași. Au existat totuși și unele deosebiri de vederi între cei doi fruntași politici, la care face aluzie însuși Negri în scrisoarea trimisă din Iași prietenului său — revenit între timp în Bucovina — la 12 martie 1858 (scrisoarea nr. 5). Pe lîngă amănuntele pe care le dă cu privire la situația dificilă a Băncii Moldovei, de provocarea căreia, pe nedrept, fusese el însuși acuzat, scrisoarea redactată de asemenea în românește — conține o adevărată profesiune de credință politică a lui C. Negri. După închiderea lucrărilor Adunării ad-hoc, el nu mai aștepta „altă cu ceva nerăbdare, decît să mai văd ce oare să casă cu trebile țării după viitorul congres". Veștejind patimile politice oarbe care „înăcresc oamenii unul asupra altuia", afirma, cu conștiința omului politic de o cinste ireproșabilă, că „în ideile mele politice, de multe ori greșite, nu am avut nici un țăl particular, care aceasta măcar să facă pe prietenii mei a-mi trece neajunsurile cu vederea". Era convins că „micul său rol" politic luase sfîrșit. Evenimentele aveau însă să

infirme convingerea nutrită de Negri în acel moment, silindu-l să revină pe scena politică și să înceapă o îndelungată și rodnică activitate diplomatică la Constantinopol, ca agent al Principatelor Unite la Poartă pe toată durata domniei lui Cuza, prin care va contribui, în mod substanțial, la constituirea și consolidarea statului național român.

Scrisorile pe care le publicăm, de un incontestabil interes pentru completarea unor lacune și chiar corectarea unor erori din biografia lui Negri, se păstrează în arhiva „Hurmuzaki" de la Arhivele Statului București și în fondul de corespondență al Bibliotecii Academiei R. S. România.

1

Cologne ce 18/30 Juillet 1846

Mon cher Doxaky !

Je t'ai envoyé dernièrement une caisse avec une petite table de Carlsbad, et je n'a point eu alors le temps de t'en avertir étant prêt à monter en diligence. Je t'en demandes pardon car c'est trop te deranger, surtout avec tes occupations si serieuses. Nous avons beaucoup tardé en route : mais dorénavant cela ira plus vite. Demain nous partons pour Amsterdam et de là à Londres, où nous ne resterons guères plus de six à sept jours pour passer ensuite par la Belgique et aller à France. Ainsi, cher ami Doxaky, si tu reçois l'argent en question expedie-le moi, je t'en prie, à Paris avec des lettres. s'il y en a pour moi à la poste. Je compte bientôt t'embrasser ; en attendant je te dis adieu et à un prompt revoir te remerciant d'avance de toutes les bontés que tu as pour moi.

Adieu cher ami.

C. Négry

P.S. J'embrasse ton frère Alexandre.

Arh. St. București, fond Hurmuzaki, dosar nr. 16, f. 125, autograf Negri.

2

Mon cher Doxaky !

Je commence d'abord par te remercier de toute l'amabilité que tu as eue de m'arranger mes petites affaires, mais j'ai encore un service à te demander. Figurer. toi mon cher, que Ghyka n'étant plus à Paris, mon paquet a été expedié après lui en Valachie — ce qui fait que je te prie, mon bon Doxaky, d'avoir la bonté de m'envoyer la *secunda* * de la lettre de change de Vienne ici le plutôt que tu pourras à ma propre adresse — *rue de la chaussée d'Antin N° 39***.
J'ecris aussi à Ghyka qu'aussitôt arrivé à Bucarest il m'expedie les lettres à Vienne à ton adresse pour que je les y trouve à mon retour par cette ville, parceque je crois qu'elles ont rapport à des affaires que j'y ai. J'attends ta reponse avec impatience et t'embrasse jusqu'alors de tout mon coeur. Adieu mon brave ami. Ne m'en veuille point de tous les embarras que je t'occasionne et tiens toi en bonne santé jusqu'au revoir.

C. Negry

Paris ce 20 d'Août.

Arh. St. București, fond Hurmuzaki, dosar nr. 16, f. 126, autograf Negri.

* Copie, duplicat.
** Subliniat în original.

3

Iubitul meu Alexandre !

Apucîndu-mă nicazurile și trebile înainte, nu am răspuns încă până acum cărții tale. Dar văzînd că pe de altă parte nici tu nu-mi mai scrii măcar spre a-m[i] spune de ți-a plăcut tiutiunul, mai înainte de toate te întreb despre acesta, ca să știu cum să ți-l trimit pe celălalt, de mai tare sau mai slab, sau în scurt cum îl vei pofti ; căci numai 12 ocă ț-am trimis pe Constantin. Încaltea acest tiutiun o să mai aducă ție nevoia de a-m[i] mai scri și a mă mai bucura cu știință despre tine și tot neamul tău pe care atita iubesc și cinstesc. Pentru mine iubitule vei ști că mă aflu împovărat atit de supărări publice ale postului meu, cît si de particulare necazuri, căci după multe altele apoi s-a legat boala de noi. Mihăiță Jora, ginerele Catincă [17], a fost toată iarna bolnav primejdios, asăminea Zmaranda [18] toată vara și soră-mea Catinca, căutîndu-i pe amîndoi cu necontenire, mult năcaz a suferit și acum îi mai întovărășăște și la feredei. Eu doă grele giunghiuri am tras în iarna aceasta, care îndestul m-au sdruncinat în sănătate. Pe de altă parte, mă mai gonește și vîrsta denapoi, încît pentru

toate aceste, iubitul meu Alexandre, afară încă şi de alte supărări, pricepi că nu pot fi în mare mulţămire. Ar trebui tu, care nu ai ce face, să vii la mine la Galaţi şi să te hrănesc mai vîrtos cu morun, cegă, icri proaspete, stridii, anghinari, fîstici, chitre, portocale cîte 6 lei suta, şi mai cu samă cu o înfricoşată halva de Idirné in apă de flori lucrată, de care ar mînca Doxaki cîte şasă ocă cel puţin pe zi. Acestea le-ai găsi tu în Galaţi afară de bunul meu prieteşug care, fără să fiu modest, pot a zice că preţueşte mai mult decît ori care halva.

Mi-ai dat a înţălege in una din rarele tale scrisori cum că Jorj [19] cu familia lui şi cu tine aţi veni încoace ; dar fiindcă ştiu că v-aţi făcut nişte spiessbürger * groaznici, nici că vă mai pot crede, mai ales filistinul Jorj. Cit pentru Doxaki (vecinicul jidan) mai degrabă, fiindcă aici avem în depărtare de un ceas cele mai mari patru ape ale Moldovei, Dunărea, Siretul, Prutul şi Bratişul, incît oriunde s-ar duce la plimbare din Galaţi ar da piste una din ele. Scriindu-ţi aceste, pitrec un moment mai vesel cu tine, în aducerea aminte a plăcutului timp de egzil, pentru care timp, precum şi pentru toate ale părinţilor tăi şi a voastre generoasă purtări, recunoştinţa nu mai adoarme în mine. Deci primiţi voi cu toţii şi acum de la mine simţirea de mulţămire pornită din acea recunoştinţă şi căutaţi printre alţii (sic) a nu mă uita de tot. Iar tu, iubitul meu Alexandre, caută numai decît de sosăşte în Galaţi, unde te aşteaptă cu braţă deşchisă bunul tău prieten.

K. Negre

1852 april 17

Arh. St. Bucureşti, fond Hurmuzaki, dosar nr. 100, f. 8 -9, autograf Negri.

* Filistini (în lb. germană în original).

4

Iubite moşule,

Aud că te cheamă Reşid Paşa [20] şi că tu nu voieşti să mergi. Eu socot că trebuie să mergi fără doară poate, trebuie să mergi numaidecît. Dacă n-ai parale, cassa Comitetului ţi se va pune la dispoziţie. Trebuie să mergi numaidecît şi nesmintit. Şi Mavrogheni [21] şi cumnatul meu [22] sînt de această opinie. Nu sînt la indoială că şi ceilalţi sînt de aceeaşi opinie. Eu cred că te cheamă pentru lucruri politice şi nu pentru private, după cum să scrie. Ar trebui să nu pierzi timp şi să te duci drept la Ţarigrad. Lasă-te de călătoria ce ţi-ai propus la Ocnă.

Binevoieşte a spune domnului Teriachi[u] [23] că hîrtiile ce au a se trimite prin dumnealui sînt gata. Îl rog să vie la mine astăzi ca să le primească . Aş merge eu însumi la dumnealui, dar nu pot eşi din casă fiind bolnav cumsecade şi pe lîngă aceasta şi ocupat cu revizuirea tuturor hîrtiilor ce au a se espedui, căci nu este timp de pierdut.

Dacă poţi, fă-mi plăcerea de a veni la mine pe cîteva minute. Dacă n-ai trăsură, eu iţi voi trimite pe a mea, numai spune-mi ora.

Adio, moşulică. Cu cea mai sinceră stimă al tău amic.

Hurmuzaki

Marţi, 5 mart. 1857

B.A.R., Msse, Corespondenţă, S $\frac{29}{LXV}$, original

5

Iubite Constantine,

De cînd te-ai dus de aice spre trista întîmpinare a nenorocirei ce v-a lovit [24], mai nici eu n-am pré fost în Ieş. Ear în lipsa noastră multe s-au petrecut mai ales la bancă. D[omnul] Haz [25], chiemat fiind la Dessau, in locu-i s-a rînduit vremelnic pe d. Cozadin, care şi acesta, în zilile aceste din urmă, fără a mai aştepta întoarceria lui Haz, s-a lepădat de directorie, incît este acum înlocuit cu un oarecare d[omn] Hof[f]man venit de la Lipsca. Încercările ce s-au făcut de a să ajuta pe Bancă la nevoile ei provenite din criza finanţială obştească au trebuit a să face de cătră o comisie, cercetări in dar (sic) averile ei. Ace comisie, văzind în cărţile bancei că figurează un condeiu de 16 mii galbini cheltuiţi pentru priimirea concesiei, a socotit că suma zisă a fost împărţită între foştii miniştri ai d[omnului] Ghica şi în sensul acesta a şi scos vorbă prin tîrg ; care vorbă, cu obicinuita noastră plecare spre defăimare şi clivetire, s-a lăţit într-atîta încît în toate saloanele altă conversaţie n-a mai fost. Cu feliuri de comentarii asupra dezvălitei în

sfîrşit moralităţi a acelor miniştri. Aceştia văzîndu-să pîn într-atîta în gura tuturora, mai ales la înalte locuri, şi socotind că prin tăcerea lor n-ar face decît a acredita mai mult asăminea iscodiri, au făcut o hîrtie cătră ocîrmuire şi au şi dobîndit răspuns, pe care amîndouă aceste cred că le vei fi citit în gazeta lui Asachi. Deci după acel răspuns eu unul ce figuram între pîrîţii miniştri, văzînd cu cîtă nepăsare şi nerecunoştinţă, precum şi uitare a celor trecute, banca lasă încă să planeze asupră-le nişte injurioase prepusuri — care cu un singur cuvînt le-ar fi putut desfiinţa — am socotit să mă lepăd de îndatorirea ce aveam la bancă şi aşa am şi făcut, sînt acum două săptămîni. Te înştiinţez despre aceste precum şi că zisa bancă a suspendat ieri plăţile sale. Totodată te înştiinţez că toţi impricinaţii cu banca au mare nădejde în tine, că la un caz de lichidaţie le vei apăra dreptăţile şi nu vei îngădui a li să face vreo strîmbătate în favorul acestii bance sau a acţionarilor streini. Pentru aceasta, cînd te vor ierta împrejurările, să grăbeşti a te întoarce. Eu de două săptămîni de cînd m-am întors de la Ocna, m-am bolnăvit de răceală şi abia alaltăieri m-am sculat din pat. M-am hîrbuit cu totul, iubite Costantine, pînă şi-n sănătate. M-am oţărît mai despre toate şi nu mai aştept altă cu ceva nerăbdare decît să mai văd ce oare să easă cu trebile ţării şi după viitorul congres; căci patimele politice sînt cele mai îndărăpnice şi adesea şi cele mai oarbe. Ele înăcresc oamenii unul asupra altora şi-ai avut pilda între noi doi chiar. Ele sînt mai absolute decît oricare altele, căci de multe ori mergînd la un singur ţel, partizile să combat cu înveninare numai pentru mijloace. Pot numai atîta să zic cu încredinţare, că în ideile mele politice, de multe ori greşite, nu am avut nici un ţăl particular, care această măcar să facă pe prietinii mei de a-m[i] trece neajunsurile cu vederea.

Eu de pe acum îmi socot micul meu rol sfîrşit, dar îmi rămîne încredinţarea că atît providenţa pe de o parte, precît şi civilizaţia neamurilor pe de alta, vor aduce la vremea lor pe cei mari şi puternici ai pămîntului cătră dreptatea cuvenită celor mici şi slabi. În aşa aşteptare, prelungită în adevăr, mă mîngîi despre cele de acum.

Întregii tale familii mii de închinăciuni şi în aşteptarea curîndei tale sosiri te îmbrăţişez frăţeşte.

K. Negre

1858 Iaşi mart. 12

B.A.R., Msse Corespondenţă, S $\frac{5}{\text{LXVI}}$, autograf Negri.

Valeriu Stan

NOTE

[1] Cf. C. Negri, *Scrieri*, vol. I—II. Text ales cu note şi un studiu introductiv de Emil Boldan. Edit. pentru literatură, Bucureşti, 1966; Paul Păltănea, *Costache Negri — corespondenţă inedită*, în „Carpica", III, 1970, p. 65—70: *Documente*. Ediţie, note, glosar de Gh. Ungureanu, D. Ivănescu, Virginia Isac. Coordonator Gh. Ungureanu, Edit.Minerva, Bucureşti, 1973, p. 188—216; C. Negri, *Scrieri social-politice*. Studiu introductiv, antologie, note şi comentarii de Emil Boldan, Edit. politică, Bucureşti, 1978; *Alexandru Ioan Cuza şi Costache Negri. Corespondenţă*. Text ales şi stabilit, traducere, studiu introductiv şi note de Emil Boldan. Edit. Minerva, Bucureşti, 1980; Arthur Baligot de Beyne, *Corespondenţă cu Alexandru Ioan Cuza şi Costache Negri*. Studiu introductiv, selectarea şi traducerea textelor, note, comentarii şi indici de Emil Boldan, Edit. Junimea, Iaşi, 1986. Vezi şi precizările aduse în această privinţă de Andrei Pippidi, *Cu prilejul unei ediţii recente a scrierilor lui C. Negri*, în „Revista de istorie şi teorie literară", XVII, 1968, nr. 1, p. 149—157; idem, *Noi manuscrise ale lui C. Negri*, în „Anuarul Institutului de istorie şi arheologie « A.D. Xenopol »", Iaşi, XVIII, 1981, p. 583—596.

[2] Teodor Bălan, *Din corespondenţa lui Mihail Kogălniceanu cu fraţii Hurmuzaki (1840—1865)*, Bucureşti, 1943, 14 p. (Extras din „Arhiva românească", tom IX, partea I, Bucureşti, 1943).

[3] Idem, *Activitatea refugiaţilor moldoveni în Bucovina, 1848*, Sibiu, 1944.

[4] Paul Păltănea, *Viaţa lui Costache Negri*, Edit. Junimea, Iaşi, 1985, p. 29—31.

[5] C. Negri, *Scrieri*, vol. II, p. 12.

[6] N. Bălcescu, *Opere* IV. *Corespondenţă*, Ediţie critică de G. Zane. Edit. Academiei, Bucureşti, 1964, p. 77.

[7] În notele sale de călătorie în Anglia şi Scoţia din 1850, acesta nu aminteşte totuşi de o vizită anterioară în Marea Britanie. Cf. Cornelia Bodea, *Cu Iancu Alecsandri în Anglia şi Scoţia în 1850*, în „Studii. Revistă de istorie", tom 24, 1971, nr. 2, p. 265—288. Autoarea afirmă

în articolul citat că pînă la 1850 „nici unul din cei doi frați Alecsandri nu a trecut Canalul Mînecii pentru o călătorie de agrement". Se pare deci că și I. Alecsandri s-a despărțit apoi de Negri, care a efectuat singur călătoria la Londra.

[8] C. A. Rosetti, *Jurnalul meu.*, Ediție îngrijită și prefațată de Marin Bucur, Edit. Dacia, Cluj-Napoca, 1974, p. 157—158.

[9] Paul Păltănea, *op. cit.*, p. 80.

[10] C. Bodea, *Lupta românilor pentru unitate națională, 1831—1849*, Edit. Academiei, București, 1967, p. 287 anexa (49).

[11] *Ibidem.*

[12] Negri a părăsit Parisul, îndreptîndu-se spre țară la 6 septembrie 1846. Cf. Biblioteca Academiei R. S. România, Msse, mss. rom. 3 349, f. 80.

[13] Despre Alexandru Hurmuzaki, vezi: Teodor Bălan, *Frații George și Alexandru Hurmuzaki și ziarul „Bucovina". Un capitol din istoria politică a Bucovinei din anii 1848—1850*, Cernăuți, 1924, ; C-tin Loghin, *O sută de ani de la nașterea lui Alecu Hurmuzaki. Pagină comemorativă*, Cernăuți, 1924; Prof. Romulus Cândea, *Un luptător bucovinean : Alecu Hurmuzaki*, Sibiu, 1941.

[14] Vezi V. Maciu, *Organizarea mișcării pentru Unire în anii 1855—1857 în Moldova și Țara Românească*, în „Studii. Revistă de istorie", tom. 12, 1959, nr. 1, p. 43—76.

[15] Paul Păltănea, *op. cit.*, p. 146.

[16] *Ibidem*, p. 151.

[17] Sora mai mare a lui C. Negri, născută în 1810 sau 1811.

[18] Fiica Catincăi, născută din căsătoria cu Vasile Rosetti-Pribești și măritată cu Mihail Jora la 12 februarie 1850.

[19] Gheorghe Hurmuzaki (1817—1882).

[20] Demnitar otoman, ministru de externe și mare vizir în mai multe rînduri.

[21] Petre Mavrogheni (1819—1897), fruntaș politic moldovean, membru al Comitetului central unionist și al Adunării ad-hoc, ministru de finanțe de mai multe ori.

[22] Gh. Sturdza (Dulcescu), căsătorit cu Eliza (1821—1892), sora fraților Hurmuzaki.

[23] Alexandru Teriachiu — liberal moderat, membru în Adunarea ad-hoc a Moldovei și apoi în Comisia centrală de la Focșani.

[24] Aluzie la moartea mamei fraților Hurmuzaki, Ilinca, survenită la 17 ianuarie 1858 (Cf. Silvia T. Bălan, *Ilinca, mama fraților Hurmuzaki*, Cernăuți, 1942, p. 13).

[25] Corect : L. Haase.

CRONICA VIEȚII ȘTIINȚIFICE

V. A. URECHIA ȘI BIBLIOGRAFIA „DACOROMANICA"

Interesul lui Vasile Alexandrescu Urechia pentru bibliografia „Dacoromanica" s-a format, în primul rînd, din cunoașterea temeinică a tradiției cărturărești a secolului al XVII-lea pe care a și studiat-o, lăsînd lucrări de referință de mare utilitate și astăzi. Avem în vedere partea introductivă de la ediția de „Opere" a cronicarului Miron Costin.

Literatura istorică a secolului al XVII-lea a folosit cartea străină cu știri despre români atît pentru a-și îmbogăți, cu noi informații, relatarea evenimentelor pe care le comentau, cît și pentru a da o fundamentare științifică conștiinței noastre românești despre originea latină a poporului român și unitatea lui națională contestată, fără temei, de acele „basne", care știm că se mai scriu și astăzi. Din aceste necesități, Grigore Ureche scrie în „predoslovie" că „nu numai letopisețul nostru, ce și cărți străine am cercat", iar Miron Costin, pentru „descălecatul cel dentăiu", se folosește de lucrările lui Bonfinio, Cromer, Piasecki și transilvăneanul Toppeltin. Biblioteca stolnicului Constantin Cantacuzino a fost alcătuită, după cum sublinia, în 1967, Virgil Cândea, „potrivit unui plan, reflectînd interesele culturale ale posesorului" [1] din care nu a lipsit și preocuparea pentru originea latină a poporului român, pentru unitatea de neam și limbă a românilor din toate provinciile pe care le locuiau.

În anii de învățătură petrecuți la „Academia Mihăileană", Urechia a avut prilejul să cunoască și o parte din opera lui Dimitrie Cantemir, *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, editat, în 1835, de Gheorghe Săulescu, pe care nu l-a mai avut profesor la „Academie", și să rețină ampla documentare extrasă din scriitori „grecești, latinești, rusești, slovenești [...] turcești" de care se folosește în combaterea unor „împotrivnice păreri" ale celor „mai proaspeți scriitori" care, din neștiință sau din rea credință, nu admiteau că Dacia este leagănul etnogenezei românilor și că în acest spațiu, în primul rînd prin limbă, despre care Cantemir zice că „nebiruit martur este", și-au păstrat unitatea națională.

Din „Cuvîntul introductiv" la „Cursul de istorie națională" publicat de Kogălniceanu în „Propășirea", despre care Urechia va scrie, mai tîrziu, că a fost „un mare eveniment nu numai în școală, dar și în toată lumea românească" [2], va reține că „Documenturile oficiale și acturile publice, care sînt cea întăi și cea mai puternică dovadă a adevărurilor istorice, ne lipsesc cu totul", și că ele sînt „împrăștiate prin țări străine, pe la particulari sau mănăstiri sau în bibliotecile Ungariei, Poloniei, Transilvaniei, a Moscovei, Petersburgului, Vienei și chiar a Stockholmului" [3]. Nu încape îndoială că și în „*Histoire de la Dacie, des Valaques transdanubienes et de la Valachie*, publicată de Kogălniceanu, în 1837, la Berlin, Urechia va găsi un ghid folositor pentru cunoașterea literaturii străine cu știri despre români. Kogălniceanu citează, în lista bibliografică a ediției a II-a, 65 de titluri de lucrări străine.

Sugestii pentru completarea acestei bibliografii a aflat și în cele două studii ale lui Nicolae Bălcescu, publicate de Kogălniceanu în „Propășirea", *Puterea armată și arta militară de la întemeierea Principatului Valahiei pînă acum* și *Comentarii asupra bătăliei de la Cîmpii Rigăi sau Cosova*.

Poate datorită lui August Treboniu Laurian, care în iunie 1852 era la Iași, a putut lectura „Magazin istoric pentru Dacia" și *Hronica românilor* de Gheorghe Șincai, de a cărei publicare s-a îngrijit și Laurian. „Istoria" lui Gheorghe Șincai i-a fost stimulentul principal în primele investigații bibliografice de amploare pe care le face în 1862. Pe prima filă a unui „Catalog de cărțile din care urmează să fac extrase relative la români", întocmit în 1862, V. A. Urechia notează: „Operile citate de Șincai nu s-au mai trecut în acest catalog, deși ele esistă, mai toate, în bibliotecile mai suscitate", adică „Brera" din Milano, „Civica" și a Universității din Genova, „Civica" din Barcelona și „Nacionale", Madrid [4]. Putem presupune, deci, că primul demers făcut de V. A. Urechia, înainte de realizarea „Catalogului", a fost întocmirea unui extras cu toți autorii străini folosiți de Șincai.

A fost impresionat de cantitatea enormă de informații bibliografice pe care o conținea *Hronica* lui Șincai. O constatase, desigur, singur, dar reținuse, fără îndoială, și cuvintele scrise de Kogălniceanu în „Dacia literară" și reproduse, în 1843, în „Arhiva românească": „*Hronica* lui Șincai este un lucru atît de mare, atît de prețios, încît cuvintele îmi lipsesc spre a-mi arăta

„Revista de istorie", tom 42, nr. 6, p. 615—620, 1989.

mirarea. Mii de documente necunoscute, rare, se află adunate, şi nu stau la îndoială de a zice că cât *Hronica* aceasta nu va fi publicată, românii nu vor avea istorie" [5].

Nu mai puţin impresionant a fost pentru Urechia spiritul polemic cu care Şincai combate pe „istoricii cei mai mulţi" care nu „cearcă se scrie adevărul, ci numai cum se înalţe pre un neam, ca se-i dobîndească bunăvoinţa şi se surpe pe altul căruia îi pizmuiesc urzirea, virtutea şi lauda" [6]. Erau vizaţi, în măsură egală, Bonfinio, care scrie „cum visează", Antonio Foresti, ce „amestecă toate, cît cuvintele lui nu sînt vrednice de a le aduce aminte", sau „preavestitul Enghel", care „pretutindenea unde poate tot jarul îl atrage la oala ungurilor, necăutînd mai de multe ori adevărul" [7].

Acestea au fost, după opinia noastră, argumentele, existenţa şi a altora nu este exclusă, care l-au stimulat pe V. A. Urechia, în anii de dinaintea plecării la studii la Paris, 1855, să activeze în direcţia strîngerii unor noi documente necunoscute, necesare cunoaşterii detaliate a istoriei românilor.

Este greu de precizat ce răgaz a avut Urechia la Paris să facă cercetări bibliografice la „Bibliothèque Nationale" şi la sugestia profesorului său, Karl Benedikt Hase, cînd se cunoaşte risipa de energie pe care o face, prin editarea ziarului „Opiniunca", colaborarea la ziarele franceze „Le Constitutionnel", „Gazette de France", „La Patrie" şi corespondenţa „cu bărbaţi iluştri din ţările latine, ca Vegezzi-Ruscalla, Castelar, Brondelli, O. Portale", pentru triumful mişcării unioniste" [8].

Sigur este că atît cît a făcut, în direcţia cunoaşterii literaturii istorice cu ştiri despre români, nu a fost lipsit de metodă, căci în continuarea studiilor, la Madrid, după căsătoria cu Françoise Dominique Plano, Urechia se foloseşte de periodicul de specialitate „El Bibliografo espanol y estrangero". S-a păstrat în fondul Bibliotecii „V. A. Urechia", prin donaţia ctitorului ei, un exemplar din „El Bibliografo" cu notaţiile marginale ale tînărului studios [9]. Sesizase, deci, încă din tinereţe, importanţa bibliografiei pentru cercetarea organizată a unui domeniu.

Acest prim contact cu marile biblioteci din Paris şi Madrid va fi deosebit de fructuos pentru V. A. Urechia, care va reţine, în primul rînd, că scrierea „istoriei naţionale" este îngreunată de o „mare" lipsă de documente, fapt pe care-l va aminti în „introducerea" la cursul de istoria românilor, publicată în aprilie 1865 [10]. Cu un alt prilej va atrage atenţia că adunarea acestor documente necesită un timp îndelungat şi o colaborare a mai multor specialişti [11].

Pentru a oferi un îndrumar „acelora ce se ocupă cu adunarea de izvoare istorice asupra românilor", după cum singur mărturiseşte, în 1860 publică, in „Ateneul român", *Biblioteca istorică a Principatelor Unite*, care este, de fapt, „un catalog [...] de toate scrierile aflătoare la diferite naţiuni asupra Principatelor". Catalogul fusese pregătit încă din 1857 şi se slujise şi de publicaţiile bibliografului francez Joseph Marie Quérard [12] Această primă schiţă bibliografică a „izvoarelor" străine a fost uitată. A semnalat-o doar Al.Zub [13], în 1974, şi ea constituie, fără îndoială, o contribuţie nu lipsită de importanţă, de vreme ce conţine titluri necunoscute pînă atunci şi reliefează ampla documentare pe care a întreprins-o Urechia cîtă vreme a redactat „Opiniunea", căci titlurile citate privesc drepturile legitime ale poporului român de a-şi crea un stat naţional unitar.

Ca o urmare a acestor preocupări, in mai 1862, V. A. Urechia cere Ministerului Instrucţiunii să-i acorde un ajutor de 300 de galbeni pentru „a putea călători în Spania cu scopul de a aduna documente pentru România", obligîndu-se ca în cazul că nu va obţine rezultate mulţumitoare să restituie banii [14].

În această nouă călătorie în Spania şi Italia, necunoscută ultimului biograf, Vistian Goia, V. A. Urechia face investigaţii în bibliotecile „Nacionale" şi „Civica" din Madrid şi Barcelona, ca şi în cele din Genova şi Milano. La 5 august 1862 era la Madrid şi copia la „Biblioteca Nacionale" din lucrarea lui Gilbert du Verdier, *Abrége de l'histoire des Turcs contenant tout ce qui s'est passé*, Paris, 1668 [15]. În luna octombrie încă se îndeletnicea cu transcrierea unor texte care se refereau la istoria românilor [16]. Nu cunoaştem, deocamdată, pînă cînd a lucrat în aceste biblioteci şi nici cît timp a zăbovit la fiecare dintre ele.

În acest răstimp a întocmit Urechia *Catalogul* cu „cărţile din care urmează să fac extrase relative la români". Catalogul conţine 181 de titluri. Este un instrument de lucru şi din această cauză, de cele mai multe ori, descrierea titlurilor este foarte sumară, ceea ce îngreunează, uneori, identificarea lor în cataloagele de specialitate. S-ar putea ca Urechia să se fi folosit, în bibliotecile respective, de ceea ce numim astăzi „catalogul sistematic" sau poate el şi-a ordonat materialul bibliografic pe ţări, majoritatea privind Polonia, Ungaria şi Imperiul otoman [17].

Din cărţile referitoare la istoria Poloniei şi care conţin ştiri despre români a reţinut 47 de titluri apărute între anii 1541—1834. Interesul lui Urechia pentru domeniul bibliografiei se vădeşte şi în această selecţie, pentru că notează lucrarea lui Sebastiano Ciampi, *Bibliografia critica delle antiche reciproche corrispondenze, politiche, ecclesiastiche, scientifiche ... dell'Italia colla Russia, colla Polonia et altre parti settentrionali*, Firenze, 1834.

Sînt printre cărţile notate de Urechia titluri prea bine cunoscute astăzi, ca Alexandro Guagnini, *Rerum polonicarum*, Francoforti, Joannes Wechelius, 1574 [18] sau lucrarea anonimă *Republica sive Status regni Poloniae, Lituaniae, Prussiae* ..., Lugduni Batavorum, ex Officina Elzeviriana, 1627 [19], dar şi titluri mai puţin cunoscute. Ne vom limita la cîteva exemple : lucrarea anonimă *Victoria serenissimus Poloniae regis Sigismundi contra vayc(vo)dam Moldaviae Turcae tributarium*, Basileae, 1541, privind campania lui Jan Tarnowski împotriva lui Petru Rareş, sfîrşită prin înfrîngerea acestuia la Obertyn, 22 august, 1531 ; Joannes Herburt, *Cronica sive Historiae Polonicae*, Basileae. ex Officina Oporiniana, 1571, in care există capitolul : „De Stephano Valacho cum Turcis bellum gerente" din care cităm : „Per idem tempus Mahometes, Turcarum Imperator, quum Radulonem Palatinum Transalpinae Moldaviae contra Stephanum adivvisset, tributariunque facisset, missis in Moldaviam copiis ingentibus, Stephanum subigere adortus est : verum is à Stephano Palatino, qui vix quadraginta, vel(ut alii volunt) triginta millia habebat, insigni et omni aevo memorabili clade apud Barladum amnem et Racoveciam paludem profiligatus est" [20] Urechia mai înregistrează în catalogul lui două traduceri spaniole ale cărţii lui Herburt şi una franceză, ceea ce dovedeşte că ştirea despre bătălia „demnă de amintit în tot veacul", de la Podul Înalt, 10 ianuarie 1475, a circulat în mediile spaniole şi franceze şi pe această cale. Ştiri despre domnia lui Ştefan cel Mare găsim şi în lucrarea lui Pierre Massuet, *Histoire des rois de Pologne*, Amsterdam, chez François l'Honoré, 1734 [21].

Pentru secolul al XVIII-lea amintim : *Mémoire sur les dernières révolutiones de la Pologne*, Rotterdam, 1710 ; Pierre Joseph Solignac, *Histoire générale de Pologne*, Amsterdam, 1751 [22] şi *La Pologne telle qu'elle a été, telle qu'elle est et telle qu'elle sera*, Varsovie et Poitiers, chez Michel Vincent Chevrier, nefolosite în ultima monografie dedicată relaţiilor româno-polone [23].

Din cărţile referitoare la Ungaria care au ştiri despre români, Urechia selectează 28 titluri apărute între 1554 şi 1765. Unele dintre ele, cum ar fi lucrarea lui Lopez, *Historia de Ungria y de vicinos principados*, Madrid, 1654 şi *Rerum Hungariae scriptores varii*, f. loc, 1600, nu sînt înregistrate nici de bibliografia naţională maghiară, ediţia 1971 [24]. Altele, ca Ciro Spontoni, *Historia delle attioni de're dell'Ungheria*, Veneţia, 1685, şi Johann Ferdinand Behamb, *Notitia Hungariae*, Argentorati, 1676, sînt bine cunoscute şi valorificate [25].

Cu alt prilej am semnalat lucrarea lui Vanel, *Histoire générale des troubles de la Hongrie*, 1680, şi traducerea ei în limba spaniolă făcută în 1687 de Feraro Bernaldo de Quiros [26], existente şi ele în catalogul lui Urechia. Alături de acestea mai sînt alte trei lucrări spaniole, descrise incomplet, care însă pot fi şi traduceri : Nicolas y Fullana, *Recopilacion historica de los reges, guerras, tumultos y rebeliones de Ungria*, Madrid, 1687 ; José Fellicer de Ossau y Tovar, *La Fama austriaca o Historia panegirica de la ... vida y hechos ... de Ferdinando segundo ... Emperados de Romanos*, Barcelona, 1641 [27] şi Morosini, *Breve y exacta descripcion de los regnos de Hungria ... los Principados de Transilvania, Walachia*, Amberes, 1688.

Cărţile de istorie privind istoria Imperiului otoman şi a Orientului Apropiat au reţinut şi mai mult atenţia lui Urechia. Era, de altfel, şi firesc să se întîmple aşa. Sînt notate 66 de titluri, dintre care unele au fost, mai tîrziu, achiziţionate şi donate bibliotecii de la Galaţi. Amintim : Giovio Paulo, *Commentarii delle cose de Turchi*, f. loc, 1538, legat cu Andrea Cambini, *Commentario della origine de Turchi*, f. loc, 1537, care însă au dispărut din colecţiile Bibliotecii „V. A. Urechia" [28] (la data redactării catalogului a cunoscut ediţia din 1541 a lucrării lui Giovio) ; Curio Caelius Augustinus, *Sarraceniae Historiae*, Basileae Joannem Oporinum, 1567 [29]. Nu putem preciza dacă Filippo Calimachus, *De pugna Varnensis*, este totuna cu *Historia de rege Vladislao seu Clade Varnensi*, 1519, descrisă de Carol Göllner şi existentă la biblioteca din Galaţi într-un coligat : Philipp Lonicer, *Cronicorum Turcicorum*, Francofurti, Joannes Wechelus, 1584 [30].

Din cele 66 de titluri „Turcica", 20 sînt apărute înainte de 1600 şi numai 3 sînt menţionate în bibliografia lui Carol Göllner [31]. Dintre cele necunoscute cităm : Ghislen Augier Busbecq, *De rebus Turcicis* şi traducerea spaniolă a lucrării aceluiaşi autor (1610), *Legationis Turcicae*, apărută în 1595. Din seria ediţiilor lui Bartholomeo Georgevici, *De Turcarum moribus epitome*, Urechia a indicat o ediţie din 1588. Mai semnalăm lucrarea lui Balduini, *Il Turco vincibile in Ungaria con meliori aiuti di Germania*, Ferrara, 1597 şi anonimele apărute la Frankfurt, *Historia rerum in Oriente gestarum*, 1587 şi *De rebus Turcici variorum*, 1598.

Din lucrările apărute în secolul al XVII-lea ne limităm să cităm : Chalcocondyle, *Histoire de la décadence de l'empire grec et établissement de celui des Turcs*, ediţie 1654, atribuită de Urechia lui Thomas Artus ; Michel Baudier, *Inventaire de l'histoire générale des Turcs*, existente astăzi şi în biblioteca de la Galaţi [32] ; traducerea spaniolă a cărţii lui Michel Febure, *Théâtre de la Turquie*, apărută la Madrid în 1681. Dintre lucrările spaniole mai menţionăm două titluri apărute la Madrid, în 1684, şi care presupunem că se referă şi la participarea românilor la asediul Vienei : Fabro Bremundan, *Floro historico della guerra del Turco contra Leopoldo I* şi Fernando de Villa Diego, *Floro historico della guerra de Mehemet IV contra Leopoldo I.*

Din restul titlurilor mai cităm pe Sigismund Herberstein, *Commentarii della Moscovia et particularmente della Russia*, Veneţia, 1550, în care se vorbeşte şi de „acel mare Ştefan, domn al Moldovei" — Ştefan cel Mare. La Biblioteca „V. A. Urechia există, din donaţia ctitorului, ediţia din 1551, apărută la Basel în tipografia lui Joannes Oporinus, [33]. Magnus Olaus, *Historiae gentibus septentrionalibus*, Roma, 1555, cu ştiri despre daci luate, desigur, de la Jordanes, căci Decebal este numit „rege al goţilor". Urechia a achiziţionat însă o ediţie apărută la Antwerpen în 1568 sau 1562 prin grija lui Joannes Bellerus [34]. Lodovico Guicciardini, *Commentarii delle cose seguite in Europa della pace di Cambray*, Veneţia, 1565; lucrarea anonimă *Historia rerum Europae*, Napoli, 1571 şi o lucrare spaniolă dedicată împăratului Traian, Luis Morales Polo, *Epitome de los hechos y dichos del Emperador Trajano*, Valladolid, 1664.

Aceasta este, pe scurt, prezentarea catalogului de cărţi străine care au ştiri despre români, întocmit, desigur, de Urechia, pentru o lucrare mai amplă, pe care nu a reuşit să o mai realizeze. S-au păstrat, însă, după cum însăşi Urechia preciza, la Biblioteca Academiei o parte din extrasele făcute, din care mai amintim: Vicente Roca, *Historia en la qual si trata de la origen y guerras que han tenido los Turcos*, Valencia, 1556 [35]; *Epitome des histoires de rois d'Espagne et Castilla*, 1553 [36], şi alte note şi fragmente cu ştiri privitoare la romani neluate încă în seamă de istorici. De altfel, ceea ce a publicat la vremea respectivă, în parte şi cu sprijinul lui Haşdeu [37], a fost uitat pe nedrept. La interesul manifestat de Al. Zub, pentru lucrările de tinereţe ale lui V. A. Urechia, nu mai putem aminti, decît pe regretatul istoric Sergiu Columbeanu [38], Vistian Goia [39] şi recent pe Eugen Denize.

Preocuparea pentru literatura istorică cu ştiri despre români continuă să fie prezentă în activitatea lui V. A. Urechia, fie prin intervenţiile pe care le face, pe această temă, în şedinţele de lucru ale Academiei Române [40], fie prin strădania cu care ştie să-şi alcătuiască biblioteca, atît de bogată în carte „Dacoromanica".

Constituirea acestei biblioteci este dovada peremptorie că Urechia a avut o vastă cultură istorică, în ciuda faptului că Nicolae Iorga, credea, în 1903, cînd evalua eforturile făcute pentru „adunarea şi tipărirea izvoarelor relative la istoria românilor", că nu este „un istoric de profesie", deoarece activitatea lui „se întinde mai mult pe terenul ziaristic şi beletristic" [41]. Opinie, la care trebuie, desigur, să se renunţe, căci Urechia este incontestabil unul din acei mari sîrguincioşi români, care nu a precupeţit nici un efort pentru a se cunoaşte mai cu temei istoria naţională.

Paul Păltănea

NOTE

1 Corneliu Dima-Drăgan, *Biblioteca unui umanist român Constantin Cantacuzino stolnicul*, Bucureşti, 1967, p. XI.

2 V. A. Urechia, *Istoria scoalelor*, II, Bucureşti, 1892, p. 239.

3 *Propăşirea*, Ediţie îngrijită de Maria Costinescu şi Petre Costinescu, Bucureşti, 1980, p. 298.

4 Biblioteca Academiei R. S. România, Arhiva V. A. Urechia, X, Varia 3.

5 Apud Gheorghe Şincai, *Opere*. I, *Hronica românilor*, I, Ediţie de Florea Fugariu. Prefaţă şi note de Manole Neagoe, Bucureşti, 1967, p. IX.

6 *Ibidem*, I, p. 548.

7 *Ibidem*, II, p. 18, 52; I, p. 548.

8 V. A. Urechia, *Din tainele viefei*, în „Apărarea naţională", 1, nr. 154, 21 iunie 1900; r. 214 22 septembrie 1900); Vistian Goia, *V. A. Urechia*, Bucureşti, 1979, p. 23—25.

9 Biblioteca „V. A. Urechia" (BVAU), P. I 677, anul 1858.

10 V. A. Urechia, *Introducere la cursu de istoria românilor*, în „Buletinul Instrucţiunii Publice", I, septembrie 1865, p. 75; Al. Zub, *A scrie şi a face istoria*, Iaşi, 1971, p. 77.

11 Al. Zub, *op. cit.*, p. 110.

12 V. A. Urechia, *Biblioteca istorică a Principatelor Unite*, în „Ateneul român", I, nr. 5, 10 octombrie 1860, p. 56.

13 Al. Zub, *Mihail Kogălniceanu istoric*, Iaşi, 1974, p. 331.

14 „Gazeta de Transilvania", XXV, nr. 40, 18 mai 1862, p. 155. În amintirile sale notează: „În Bibliotecile „Brera" din Milano, în „Arhivul" din Genua, ca şi în „San Isidore" din Madrid am găsit minunate documente şi cărţi necunoscute relative la români. Am utilizat

parte din ele la cursul meu de la facultate, parte au fost publicate în „Arhiva istorică" de Hașdeu, iar parte stau încă inedite în cartoanele Bibliotecei Academici" (V. A. Urechia, *Din tainele vieței*, în „Apărarea națională", I, nr. 182, 21 iulie 1900). Călătoria fusese semnalată de Claudiu Isopescu, *Lingua, letteratura e storia romena in Ispagna*, în *Saggi romeno — italo — ispanici*, Roma. 1943, p. 137. Vezi și Eugen Denize, *Viajeros del espacio rumano por España hasta finales del siglo XIX*, în „Revue roumaine d'histoire", XXV, 1986, 3.

[15] BARSR, Arhiva V. A. Urechia, VI, ms. 10. Lucrare pe care o va achiziționa ulterior BVAU, I, 1308 (1—3). Vezi I. Mărunțelu, S. Codreanu, V. Carapcea, *Cartea străină veche, 1472—1700. Catalog*, Galați, 1975, nr. 240 (Biblioteca „V. A. Urechiă" Galați).

[16] BARSR, Arhiva V. A. Urechia, VI, ms. 14. Preocupare relevată și de Ramiro Ortiz, *Per la storia dei contatti ispano — rumeni (1710—1932)*, în „Archivum Romanicum", XVIII, 1934, 4, p. 608.

[17] BARSR, Arhiva V. A. Urechia, X, Varia, 3.

[18] Știrile despre români au fost semnalate de Lucian Cosma, *Cartea străină veche (sec. XVI—XVIII) [la] Biblioteca „Astra"*, Sibiu, 1987, nr. 44.

[19] Lucrare achiziționată ulterior, BVAU, I 1506.

[20] Joannes Herburt, *Cronica sive Historiae Polonicae*, Basileae, ex Offcina Oporiniana, 1571, p. 325. Lucrare achiziționată, BVAU, II 2249 ; I. Mărunțelu, S. Codreanu, V. Carapcea, *op. cit.*, nr. 50.

[21] Lucrare achiziționată, BVAU, I 1340 (1—5).

[22] Lucrare achiziționată, BVAU, I 1361 (1—5).

[23] Veniamin Ciobanu, *Relațiile politice româno-polone între anii 1699—1834*, București, 1980.

[24] *Régi magyarországi nyomtatványok*, Budapest, 1971.

[25] G. Călinescu, *N. Bălcescu și Ciro Spontoni*, în „Viața românească", XXV, 1932, vol. 90, p. 22—36 ; L. Cosma, *op. cit.*, nr. 142.

[26] Paul Păltănea, *Două cărți spaniole din veacul al XVII-lea cu știri despre români în colecțiile Bibliotecii „V. A. Urechiă"*, comunicare la cea de a V-a Sesiune „Valori bibliofile" Tîrgoviște.

[27] Titluri identificate, la solicitarea noastră de Biblioteca Națională, Madrid, prin intermediul Bibliotecii Centrale de Stat. Dintr-o listă cu 33 de titluri, au fost identificate numai 14.

[28] Biblioteca „V. A. Urechia," din Galați, *Catalogul general al cărților, manuscriselor și hărților*, București, 1890, p. 22 nr. 317, 318. Pentru Giovio mai citează și o ediție spaniolă, *Commentario de las cosas de los Turcos di Giovio Paolo, de italiano tradocido en lengua castellana*, Barcelona, 1543.

[29] BVAU, V 77 ; I. Mărunțelu, S. Codreanu, V. Carapcea, *op. cit.*, nr. 38, 39.

[30] BVAU, I 1246 (1—2) ; I. Mărunțelu, S. Codreanu, V. Carapcea, *op. cit.*, nr. 66.

[31] Carol Göllner, „Turcica", București — Baden-Baden, II, 1968, nr. 912, 1 077, 1 525.

[32] BVAU, V 92, 94 ; I. Mărunțelu, S. Codreanu, V. Carapcea, *op. cit.*, nr. 138, 166, 203.

[33] BVAU, V 76 ; I. Mărunțelu, S. Codreanu, V. Carapcea, *op. cit.*, nr. 27. Pentru Ștefan cel Mare, vezi p. 13 a ediției 1551.

[34] BVAU, II 505, știri despre români, f. 16, 25 v 28.

[35] BARSR, Arhiva V. A. Urechia, VI, ms. 5 ; „Informațiunile bucureștene", III, nr. 286, 5 decembrie 1871 ; nr. 289, 19 decembrie 1871 ; nr. 290, 23 decembrie 1871, semnalat și de E. Denize, *op. cit.*, p. 214.

[36] BARSR, Arhiva V. A. Urechia, VI, ms. 19.

[37] *Arhiva istorică a României*, I, 1865, 1, p. 150—151, 160—161, 170—171 ; 2, p. 170—184. Vezi și „Buletinul Instrucțiunii Publice", 1865, p. 25—26, 62—63, 143 ; 1866, p. 183 ; 1868, p. 91—92, 182—191, 302, 641—642 ; „Atheneul român", I, 1866, p. 93—95 ; Informațiunile bucureștene", III, nr. 281, 18 noiembrie 1871 ; nr. 284, 28 noiembrie 1871.

[38] Sergiu Columbeanu, *Aspecte ale istoriei navigației în România*, în „Studii", 25, 1972, 4, p. 726.

[39] V. Goia, *op. cit.*, p. 82—103.

[40] Paul Păltănea, *Fondul de carte „Dacoromanica" din secolele al XVI-lea și al XVII-lea de la Biblioteca „V. A. Urechia"*, în *Tîrgoviște cetate a culturii românești*, I, București, 1974, p. 266.

[41] N. Iorga, *Despre adunarea și tipărirea izvoarelor relative la istoria românilor*, în *Prinos D. A. Sturdza*, București, 1903, p. 75.

CĂLĂTORIE DE STUDII ÎN R. S. CEHOSLOVACĂ

În răstimpul 10 februarie — 3 martie 1989 am efectuat un stagiu de documentare în R. S. Cehoslovacia. Din cele trei săptămîni, două am lucrat la Praga şi una la Bratislava. În amintitele centre universitare am fost întîmpinat şi am primit îndrumări de la Jaroslav Boubin — un tînăr istoric medievist ce lucrează la Institutul cehoslovac de istorie universală (Ústav Československých a Svètových Dèjin) — şi, respectiv, de la Dr. Milan Krajcović, specialist în istoria modernă a Europei centrale şi de sud-est, bun cunoscător al limbii române, ce activează la Institutul de istorie al Academiei din capitala Slovaciei.

Cum era şi firesc, prima preocupare în cadrul acestui stagiu a fost reperarea unor ediţii de izvoare, care fie lipsesc din bibliotecile noastre, fie sînt prezente, dar în serii de volume incomplete. Aş aminti aici, de exemplu, colecţia de documente apărută la Praga, în perioada ultimului război mondial, sub titlul *Epistulae et acta nuntiorum apostolicorum apud imperatorem (1592—1628)*. Sau cele două volume *Nuntiatur des Pallotto 1628—1630*, editate la Berlin, la finele secolului trecut, de Hans Kiewning, în atît de importanta serie *Nuntiaturberichte aus Deutschland* (lucrarea în urmă pomenită cuprinde documente ce reflectă poziţia curţii habsburgice faţa de politica din ultimii ani de viaţă ai principelui transilvănean Gabriel Bethlen, precum şi faţă de problema succesiunii lui).

O altă direcţie de cercetare a fost reprezentată de completarea informaţiei din orizontul istoriografiei recente de peste hotare cu privire la Europa răsăriteană. Am avut astfel ocazia, de pildă, să consult şi să apreciez calitatea informaţiei unei monografii ce interesează şi întregeşte admirabil cadrul european al acţiunii lui Mihai Viteazul. Este vorba de sinteza istoricului suedez Artur Attman, *The Struggle for Baltic Markets. Powers in Conflict (1558—1618)*, apărută la Göteborg, în 1979.

Sigur, dacă norocul te ajută — dublat în chip obligatoriu de experienţa necesară ! —, chiar şi într-un răstimp atît de scurt poţi depista cîte un izvor care fie a rămas necunoscut istoriografiei noastre, fie a fost doar parţial sau insuficient exploatat. În ultimele patru zile de lucru la Praga am avut şansa să zăbovesc asupra unei asemenea surse, un izvor de primă mînă privitor la istoria Mării Negre în cea dintîi jumătate a secolului XVII. Mă refer la biografia „sultanului Jahja" — cunoscut şi sub numele de Alexandru, conte de Muntenegru —, scrisă de prietenul şi colaboratorul său apropiat, clericul catolic Rafael Levaković, care — cum se ştie — a vizitat curtea domnească a Ţării Româneşti în anul 1638. Acest izvor a fost editat o singură dată, acum o sută de ani, iar istoricii noştri nu l-au utilizat decît cu totul incidental. Partea principală a textului, care cuprinde o descriere detailată a expediţiilor cazacilor pe Marea Neagră, contra Imperiului otoman, la mijlocul deceniului al treilea al secolului XVII, şi care atestă totodată legăturile secrete ale lui Radu vodă Mihnea cu acest efort militar contra Porţii, a rămas total ignorată în istoriografia românească mai veche sau mai nouă. În sfîrşit, tot pentru istoria Mării Negre în aceeaşi epocă aş mai releva, în mod special, interesul pe care-l prezintă relaţia misionarului A. Lamberti, apărută în ediţie princeps la Napoli, în 1654, sub titlul : *Relatione della Colchide hoggi detta Mengrellia* (240 p). Pe temeiul acestui izvor se poate face o paralelă sugestivă între statutul în raport cu Poarta al unuia dintre principatele caucaziene, pe de o parte, şi cel al ţărilor române, pe de alta.

În cursul şederii mele în Cehoslovacia am făcut o scurtă călătorie la Karlovy Vary şi am văzut castelele Karlstejn, de lîngă Praga, precum şi cele de la Devin şi Čachtica, din Slovacia, ultimul vestit prin sîngeroasa istorie a Elisabetei Báthory.

Ştefan Andreescu

CARTEA ROMÂNEASCĂ ŞI STRĂINĂ DE ISTORIE

MIRCEA D. MATEI şi EMIL I. EMANDI, *Cetatea de Scaun şi Curtea Domnească de la Suceava*, Edit. Sport-Turism, Bucureşti, 1988, 224 p.

Într-o excelentă prezentare grafică, Editura Sport-Turism ne-a oferit — în anul în care se împlineau (în 1988) şase veacuri de la cea mai veche atestare documentară a fortului muşatin, care a făcut glorie Moldovei, şi de la prima menţiune scrisă a oraşului, ce a devenit, pentru aproape trei veacuri, cu începere din vremea aceluiaşi Petru Muşat, capitala statului românesc de la răsărit de Carpaţi— sinteza Cetatea de Scaun şi Curtea Domnească de la Suceava, lucrare datorată cercetătorilor Mircea D. Matei şi Emil I. Emandi.

Structurată în patru capitole — în care, pe parcursul a 224 de pagini ne sînt prezentate : oraşul medieval Suceava, Cetatea de Scaun, Curtea Domnească ,şi aspecte de cultură şi civilizaţie aulică, precum şi o bibliografie selectivă—cartea reprezintă cea dintîi monografie despre unul din capitolele fundamentale ale istoriei Moldovei feudale în general şi ale Sucevei in special.

În *Prefaţa* lucrării, Mircea D. Matei stăruie asupra însemnătăţii investigaţiilor arheologice efectuate timp de aproape patru decenii la Suceava, strădanii care au făcut posibile cunoaşterea şi înţelegerea, reconstituirea şi fundamentarea istoriei medievale a celor două obiective majore, mai ales pentru faza incipientă, pentru care lipsesc izvoarele scrise. Mircea D. Matei subliniază cu acest prilej şi recunoştinţa pe care autorii o datorează profesorului Ion Nestor, conducătorul şantierului arheologic de la Suceava şi ,,creatorul şcolii româneşti de arheologie a evului mediu", precum şi conducerii locale a municipiului Suceava, pentru interesul şi sprijinul acordate permanent arheologilor în special, istoricilor în general în vederea elucidării cît mai detaliate a istoriei din care ,,să se poată înţelege adevărata amploare şi măreţie a palatului din Suceava a voievozilor Moldovei", expresie a nivelului înalt de civilizaţie şi cultură românească medievală.

Sintetizînd astfel roadele cercetărilor arheologice îndelungate, ca şi contribuţiile istoriografice de pînă la această dată — foarte numeroase, disparate şi adesea contradictorii — lucrarea aduce lumină în domenii care multă vreme ,,se lăsau cu greu cunoscute" şi ,,înmănunchează cunoştinţele acumulate decenii în şir".

Să mai reţinem şi faptul — nu lipsit de semnificaţie — că lucrarea este scrisă de autori aparţinînd unor generaţii diferite şi succesive, una reprezentată prin Mircea D. Matei, prezent de la început şi în chip statornic, timp de peste 40 de ani, pînă astăzi pe şantierele arheologice sucevene, şi generaţia mai nouă, căreia îi aparţine Emil I. Emandi, fiu al acestor locuri, ambii avînd deja o fructuoasă conlucrare de cîţiva ani buni : în 1982, de pildă, autorii au primit premiul ,,Nicolae Bălcescu" al Academiei R. S. România pentru lucrarea *Habitatul medieval rural din Valea Moldovei şi bazinul Şomuzului Mare (secolele XI—XVII)*.

Despre ,,premisele şi condiţiile formării oraşului medieval Suceava", autorii relevă că ,,menţionarea oraşului, pentru prima oară, într-un document scris abia la data de 10 februarie 1388" (de fapt atunci este menţionată Cetatea de Scaun ; oraşul apare pomenit în acelaşi an la 18 august, 1388 — n.n.), nu a avut decît un caracter întîmplător", fiindcă, aşa cum o atestă mărturiile arheologice, aşezarea exista ,,cu mult timp înainte" ; ea ,,joacă, încă de la sfîrşitul secolului al XIII-lea, un rol deosebit de important în viaţa părţilor de nord ale Moldovei" (p. 9). O primă concluzie semnificativă este aceea că ,,oraşul Suceava are o vechime cu mult mai mare decît aceea care i se atribuia", iar teritoriul pe care s-a format oraşul ,,a cunoscut o locuire neîntreruptă", cu începere ,,din epoca pietrei cioplite". La această concluzie, relevă autorii, duc şi cercetările arheologice efectuate nu numai la Suceava, dar şi în apropiere, la Udeşti şi la Mihoveni. Vechimea, continuitatea de vieţuire şi dezvoltarea timpurie a centrului urban au fost facilitate de condiţiile naturale favorabile existente în zonă, relieful variat, bogata reţea hidrografică, legăturile stabilite şi dezvoltate neîntrerupt între aşezările dispuse pe axul principal al rîului Suceava.

Sînt relevate apoi mărturiile arheologice, care privesc : istoria dacilor liberi în zonă, puternica influenţă exercitată de cultura materială provincială romană, legăturile intra- şi extracarpatice, conservarea caracterului romanic al civilizaţiei şi culturii autohtone în epoca migraţiilor, geneza oraşului în sec. XI—XIII şi, mai ales, ,,odată cu dispariţia pericolelor reprezentate de incursiunile prădalnice ale tătarilor", ca urmare a progreselor economice înregistrate în zonă,

a apariţiei la Suceava a unui centru fortificat la sfîrşitul secolului al XIII-lea, cînd Suceava devine „sediul unei autorităţi politice de tip cnezial sau voievodal", autorii argumentînd teza „existenţei aici a voievodatului de la Suceava" (p. 19).

Spre deosebire de primele reşedinţe voievodale, de la Baia şi Siret, oraşul Suceava, precizează autorii, avea să joace un rol decisiv tocmai în perioada de consolidare şi înflorire a statului feudal; noul centru urban avea o poziţie strategică mai bună, se afla mai în interiorul ţării, nu putea fi atacat prin surprindere, avînd, în plus, de la început, un redutabil sistem de apărare, în cadrul căruia Cetatea de Scaun s-a aflat în prim plan.

Pentru conturarea unei imagini cît mai complexe şi mai nuanţate a istoriei Sucevei, alături de informaţiile conţinute în izvoarele interne şi mărturiile călătorilor străini, autorii aduc bogate şi reprezentative dovezi arheologice, privitoare la: cartierele meşteşugăreşti ale urbei, marea diversitate a atelierelor orăşăneşti, nivelul înalt al civilizaţiei medievale româneşti — de aici schimburile economice concentrate şi dirijate de către capitală —, implicaţiile evenimentelor politice, interne şi internaţionale, asupra evoluţiei economice şi culturale etc., contextul complex al mutării reşedinţei domneşti la Iaşi, fazele prelungirii rolului Sucevei ca centru de organizare a luptei pentru neatîrnare şi unitate naţională — cînd „Suceava a fost Moldova şi Moldova a fost Suceava" (p. 76).

Legată indisolubil de istoria oraşului în special şi a Moldovei în general, *Cetatea de Scaun* ne este înfăţişată şi ea „în lumina cercetărilor arheologice şi a izvoarelor documentare ale vremii", relevîndu-ni-se, într-o densă şi valoroasă sinteză, aspecte semnificative cu privire la: Cetatea Şcheia, precursoare a Cetăţii de Scaun, fazele construirii, consolidării şi afirmării acestui inexpugnabil uriaş de piatră cu rol fundamental în apărarea capitalei şi a însăşi Moldovei, originea, arhitectura şi evoluţia cronologică a părţilor componente ale Cetăţii de Scaun şi funcţionalitatea lor, analizîndu-se şi înfăţişîndu-ni-se: tehnica de construcţie, materiale, constructori şi caracteristici arhitecturale, sistemul morfologic al fortificaţiei, geometria elementelor constitutive, zidurile de incintă, turnurile, amenajările interioare şi funcţionalitatea lor, porţile, şanţurile de apărare, ornamentaţia interioară şi exterioară — cu concluzii bine clădite şi — ceea ce dă lucrării şi mai multă veridicitate — cu ilustraţii asupra materialelor arheologice reprezentative.

În cazul *Curţii Domneşti* ne sînt relevate cele dintîi vestigii ale începuturilor, fazele construcţiilor din lemn şi a celor din piatră, epoca de maximă înflorire sub Ştefan cel Mare, cînd „sediul voievodal de la Suceava era cel mai mare din ţară, pentru acea vreme, avînd o suprafaţă de peste 0,25 ha" (p. 145) şi cînd, adăugăm noi, faima Cetăţii de Scaun nu avea egal în întreg spaţiul locuit de români; ne sînt prezentate apoi alte etape de pînă în perioada de sfîrşit a secolului al XVII-lea, cînd „Curtea Domnească şi-a încetat definitiv existenţa", într-un context istoric extrem de complex, intern şi mai ales internaţional. Evoluţia propriu-zisă a Curţii Domneşti este completată şi întregită cu alte aspecte semnificative, referitoare la: rolul acesteia în modelarea urbanistică a oraşului Suceava, în impulsionarea vieţii economice şi spirituale.

Un original şi captivant capitol îl formează cel intitulat „aspecte de cultură şi civilizaţie aulică", în care se punctează principalele dovezi şi concluzii ce privesc fastul şi bogăţia de la Curtea Domnească şi Cetatea de Scaun, informaţii despre unele tezaure păstrate vremelnic aici sau despre unii medici şi învăţaţi ce-au poposit la reşedinţa domnească din Suceava, precum şi alte detalii, ca, de pildă: alimentarea cu apă a Cetăţii şi a Curţii etc.

Prin conţinutul ei bogat şi atractiv, prin slovele pline de vibraţiile inimii, prin concluziile formulate, cartea lui Mircea D. Matei şi Emil I. Emandi scoate de sub „secolele care au trecut peste zidurile Cetăţii de Scaun şi ale Curţii Domneşti" o istorie vie şi pasionantă, care sfidează „ploile, vînturile, îngheţurile şi, din păcate, nu în ultimul rînd, neglijenţa oamenilor sau îndeosebi cea a administraţiei austriece, nepăsătoare faţă de valorile culturale ale unei populaţii asupra căreia îşi impusese abuziv autoritatea", între 1774—1918.

Adresată atît specialiştilor, cît şi, deopotrivă tuturor iubitorilor de istorie, cartea este, totodată, un omagiu adus generaţiilor de arheologi şi istorici de după 23 August 1944, care „decenii în şir, cu o migală care le face cinste" au făcut şi fac eforturi pentru ca „monumentele istorice ale unui trecut glorios să fie redate poporului care le-a ridicat".

Într-o manieră prudentă şi plină de responsabilitate, dar bine argumentată chiar cu ilustraţii sugestive în acest sens, autorii pledează în final pentru a se continua activitatea de restaurare a celor două obiective majore de interes naţional, pentru care „există toate condiţiile" şi la care parcă îndeamnă neîncetat şi „oraşul modern, de astăzi — ctitorie a epocii de aur, pe care o trăim — un oraş, care, scriu autorii, îşi înalţă noile şi măreţele edificii ale socialismului".

Mihai Iacobescu

G. BRĂTESCU, *Grija pentru sănătate. Primele tipărituri de interes medical în limba română (1581—1820)*, Edit. Medicală, Bucureşti, 1988, 414 p.

Istoriografia multor ţări a devenit tot mai conştientă în ultimele decenii de faptul că starea de sănătate a poporului constituie un factor istoric. A-l cuprinde în analize, a-l măsura şi a-i urmări acţiunea înseamnă a cerceta maladiile endemice şi pasagere, cauzele, evoluţia şi urmările lor, acţiunea umană profilactică şi terapeutică, eforturile purtătorilor ei etc. Acesta este domeniul, rezervat înainte de toate iatroistoriei, unde au strălucit atîtea personalităţi ale cercetării noastre : V. Gomoiu, P. Gh. Samarian, V. Bologa, N. Vătămanu (cartea discutată se şi dedică amintirii acestuia) ş.a., domeniu în care azi lucrează mulţi entuziaşti. Printre ei se evidenţiază dr. Gheorghe Brătescu, a cărui activitate ştiinţifică, în decurs de circa patru decenii, ni se pare că poate fi urmărită pe trei linii. Înainte de toate, propriul aport ştiinţific, care a ajuns pînă la reale descoperiri, complinite de o serie de sinteze. Apoi activitatea de organizare ştiinţifică : multă vreme preşedinte al Filialei Bucureşti a Uniunii Societăţilor de Ştiinţe Medicale, Secţia de Istoria Medicinii şi Farmaciei ; vicepreşedinte al Comitetului director al Laboratorului de Demografie Istorică din momentul înfiinţării sale (octombrie 1981) ; editor al unui important număr de masive culegeri de studii — multe din care interesează pe istoricii de diverse orientări —, apărute sub egida Institutului de Igienă şi Sănătate Publică şi avînd foarte mulţi colaboratori. În fine, crearea de instrumente de lucru : bibliografia comentată asupra preocupărilor demografice şi sociologice ale medicilor români din secolele XIX — XX („Igiena", **34**, 2, 1985 ; **35**, 3, 1986), importantul *Dicţionar cronologic de medicină şi farmacie*, 1975 (în colaborare) etc. Printre acestea din urmă se prenumeră şi cartea care face obiectul acestor pagini.

Este o culegere de texte, grupate pe paragrafe : A. Ordonanţe oficiale ; B. Îndrumări medicale, igienice şi antiepidemice ; C. Medicină legală şi simptomatologie ; D. Texte din calendare ; E. Reţete ; F. Scrieri edifiante şi moralizatoare ; G. Producţii beletristice ; H. Un text pseudomedical (sec. XVII?). Lucrările medicale (ordonanţe oficiale şi materiale de propagandă sanitară) se editează integral ; din publicaţiile cu alt caracter se extrag capitole de interes medical, reproduse şi ele în totalitate. Marea majoritate a scrierilor se retipăresc acum întîiaşi dată, fiind transcrise — uneori după unicul exemplar cunoscut — la Bucureşti (Biblioteca Academiei, Biblioteca de istoria medicinii din Institutul de Igienă şi Sănătate Publică, Arhivele Statului), Cluj-Napoca (Filiala Academiei, Biblioteca Centrală Universitară), Sibiu (Biblioteca „Astra"), Braşov (Arhivele Statului), Sf. Gheorghe (Arhivele Statului), Năsăud (Biblioteca documentară a Academiei), Arad (Arhiva Episcopiei ortodoxe române) şi Galaţi (Biblioteca „V. A. Urechia"). Aceste precizări dau un plus de relief valorii cărţii. Ea sporeşte şi prin faptul că la fiecare text se dau detalii bibliografice, depozitul unde a fost găsit, un comentariu — uneori dezvoltat —, precum şi deslușiri asupra unor termeni şi sintagme din materialele editate.

O *Introducere* (p. 7—26), un amplu *Glosar* (cu trimiterea precisă la pasajul de epocă ce-l utilizează : p. 383—403), *Indice geografic şi etnonimic*, alcătuit cu aceeaşi meticulozitate (p. 405—406), *Indice de nume* (p. 407—409) şi un rezumat francez — din păcate prea lapidar (p. 411—412) pentru a putea asigura reala valorificare a materiei dincolo de hotare — se constituie în instrumentarul necesar al textelor.

Tipăriturile incluse au scopul de a oferi informaţii semnificative cu referire la preocupările medicale, igienice şi antiepidemice dinainte de iniţierea la noi a unor activităţi ştiinţifice sistematice. Nu s-au introdus scrieri de medicină veterinară, cu o singură excepţie *(Povăţuirea pentru jupuirea vitelor moarte de boală*, Sibiu, 1786— § Bb), determinată de faptul că neglijenţele în manipularea pieilor respective puteau duce la boli umane (p. 7). Editorul se arată interesat de ecoul în lumea românească a vechilor lucrări : reţetele inserate în calendare sau imprimate în broşuri speciale, cu începere din 1806, au ajuns să domine în terapia casnică a primei jumătăţi a sec. XIX ; ordonanţele şi regulamentele sanitare au contribuit la modelarea viziunii populaţiei asupra combaterii epidemiilor, asupra instituirii cordoanelor carantinale şi practicării în masă a vaccinării antivariolice (p. 9) ; influenţa s-a exercitat nu numai asupra ştiutorilor de carte, cu acces direct la publicaţii, dar şi asupra maselor, pe atunci analfabete, care luau cunoştinţă de conţinutul lor numai prin auzite (p. 23). Se prezintă larga acţiune de dincolo de Carpaţi, desfăşurată sub semnul despotismului luminat în a doua jumătate a veacului XVIII, acţiune întemeiată pe o concepţie populaţionistă, un rol hotărîtor în „luminarea" maselor revenind tinerei intelectualităţi româneşti, participînd nu personalităţi izolate, ci „toată inteligenţa naţiei" (N. Iorga) ; printre sprijinitorii activi ai editării materialelor de propagandă sanitară în limba română se aflau I. Piuariu-Molnar, Gh. Şincai, P. Maior ; fără a căpăta aceeaşi amploare, tendinţe înnoitoare se manifestă, de pe la 1780—1800, şi dincoace de Carpaţi (p. 12—14, 21—22).

Ordonanţele oficiale imprimate în româneşte (§ A) erau citite pe uliţe şi afişate la sediile administrative; pe teritoriul graniţei militare, duminica se citeau în biserici „porunci episcopeşti". Se editează 12 tipărituri din anii 1744—1820 (9 efectuate în Ardeal, 2 în Moldova şi una la Lwow); în multe din ele se vorbeşte despre ameninţarea ciumii, despre organizarea luptei antiepidemice. Dr. Brătescu face şi grava constatare că, „în epoca domniilor fanariote, nu s-a editat de către autorităţile statale nici o publicaţie cu conţinut igienic sau antiepidemic pentru instruirea celor mulţi [...]" (p. 12, n. 20).

În § B (tipărituri din anii 1785—1819) se acordă o mare atenţie publicaţiilor privitoare la vaccinarea antivariolică, despre care vorbesc 8 din cele 16 scrieri incluse. Se insistă, pe bună dreptate, asupra a două fapte (p. 16—17, 111): vaccinarea la noi împotriva teribilului flagel al vărsatului negru a început în 1799—1800, imediat după apariţia la Londra (1798) a memoriului lui Ed. Jenner, privitor la noua tehnică de imunizare; acţiunea însă avea o lungă preistorie în folosirea populară a variolizării (contaminarea persoanelor sănătoase cu materiale infectante, prelevate de la bolnavii cu forme uşoare, în speranţa unei imunizări). Sînt aici, adăugăm noi, parametrii esenţiali ai vieţii noastre culturale, în decursul multor secole: o bogată experienţă în mase, temei al acţiunilor umane în toate domeniile; totodată, o atentă şi continuă racordare a spiritelor celor mai luminate la realizările înalte ale culturii de pretutindeni, ceea ce se însoţea de eforturi ale propriei contribuţii spirituale şi ale implantării noilor cuceriri în practica socială. Vaccinării i se dedică şi 11 din totalul de 15 reproduceri fotografice de la sfîrşitul cărţii. Se află aici tabloul lui Michael Neustädter (protomedic al Transilvaniei, autorul unor lucrări despre inocularea vărsatului de vacă), după originalul aflat la farmacia Leheni din Rupea. Se prezintă coperţile unor ediţii ale cărţii lui Neustädter: germană, Sibiu, 1803; română, Sibiu, 1804; română, Buda, 1804; sîrbo-croată cu alfabet chirilic (Buda, 1804) şi latin (Zagreb, 1804); slovenă, Zagreb, 1804; dalmată, Rijeka, 1804 (ultimele patru sînt obţinute de la Biblioteca Naţională din Belgrad şi de la Biblioteca Naţională şi Universitară din Zagreb).

Paragraful B cuprinde şi alte lucrări interesante: Veniamin Costache, *Scrisoare către preoţi împotriva beţiei*, Iaşi, 1803; *Îndrumări pentru cultura cartofilor*, Cluj, 1795; G. Chr. A. Rückert, *Înfăţătură pentru facerea pîinii*, Iaşi, 1818 (în care iarăşi este vorba de cartofi) etc.

Sub titlul „Medicină legală şi simptomatologie" (§ C) se introduce un fragment din *Carte românească de învăţătură*, Iaşi, 1646 şi un altul din *Îndreptarea legii*, Tîrgovişte, 1652. Se adaugă alte două tipărituri: *Semne arătate înaintea morţii*, Iaşi, 1785; S. Pataki, *Semnele din care se poate cunoaşte ciuma*, Cluj, 1815.

Paragraful D preia fragmente din calendare ale anilor 1733—1820. Două reţete (§ E) sînt din 1794, respectiv 1806. Sub sigla F se prezintă aliniate din Coresi (1581), Varlaam (1643), Zoba din Vinţ (1683), Chesarie de Rîmnic (1778), P. Maior (1811) ş.a. Apoi cîteva producţii literare (§ G): N. Oţălea (1784), V. Aaron (1803), D. Ţichindeal (1814) etc.

Am notat în cele de mai sus amănunte, elocvente pentru seriozitatea cu care este alcătuită culegerea. Ea se întemeiază, evident, pe muncă pricepută, pasionată, îndelungă. Îşi mai poate lua oare curajul recenzentul să formuleze reţineri? S-ar putea, desigur, exprima dorinţa ca despre variolizare (p. 17, n. 32; p. 111) în Anglia (înainte de Jenner), precum şi în provinciile româneşti, Peninsula Balcanică şi Orientul Apropiat (anterior începuturilor vaccinării) să se fi dat o mai bogată documentare şi relatare. Cu privire la Gavriil Bănulescu-Bodoni ar fi fost plăcut de întîlnit (p. 191) şi date asupra activităţii sale de dinainte de a fi păstorit la Chişinău. *Frînc* are sensul „francez" (p. 405, s.v.) în textul respectiv (p. 165), dar lectorul ar fi fost încîntat să i se fi amintit că, prin secole, la noi termenul a avut şi înţelesuri mai largi. Nu-i exclus ca, pe alocuri, selecţia textelor să fie considerată, de către cineva, ameliorabilă etc.

Unele ca acestea s-ar putea spune. Dar este oare cazul, cînd frumuseţea interioară a cărţii este precumpănitoare? Publicarea acesteia este un succes remarcabil, pentru care autorului şi editurii trebuie să li se adreseze călduroase felicitări.

În încheierea studiului introductiv (p. 23—26) se operează o fină analiză de idei, care nici ea nu poate scăpa atenţiei noastre. Scrierile de relativ interes medical, apărute pînă în pragul sec. XVIII, respectă cea mai strictă tradiţie religioasă. Cărţile „de înţelepciune" ulterioare nu se desprind, de asemenea, de slova cărţilor sacre, avînd permanentă grijă de a nu spune nimic neaşteptat, nimic care să dea impresia unei descoperiri. Chiar şi reţetele de „doftorii" se recomandă nu — ca astăzi — pentru noutatea sau eficacitatea recent dovedită, ci mai ales pe temeiul vechimii venerabile. Dar în ultimele decenii ale veacului XVIII şi în primele ale celui următor, societatea noastră îşi pune probleme cu totul noi, devenind tot mai conştientă de imperioasa necesitate a unor transformări radicale pe varii planuri. În această „epocă a luminilor" se încadrează şi noul spirit al materialelor vremii, incluse în culegere. Autorii publicaţiilor de propagandă în favoarea vaccinării, spre pildă, îşi propun să învingă inerţia celor ce, înfricoşaţi de înnoiri, apelau la Providenţă pentru apărarea împotriva vărsatului negru; chiar şi predica, tipărită la 1805 de eparhia Sibiului, face elogiul neaşteptatei „aflări", capabile să înlăture o calamitate

milenară. Ne aflăm în limitele specificului mişcării de „luminare" la noi, dar percepem astfel şi prevestirea unor rînduieli noi, ce stau a se înfiripa în sînul celor vechi.

Precum se vede, cartea (şi întregul domeniu în care ea se plasează: starea de sănătate a ţării ca factor istoric) sînt demne de interes nu numai pentru iatroistorie, ci şi pentru demografia istorică, precum şi pentru antropologia culturală.

Louis Roman

ALAN FORREST, *La Révolution française et les pauvres*, Librairie Académique Perrin, Paris, 1986, 283 p.

Revoluţia burgheză din Franţa din 1789—1794 a reliefat cu pregnanţă rolul maselor populare în istorie, ceea ce i-a conferit un pronunţat caracter social. În rîndul analiştilor contemporani ai acţiunii revoluţionare se încadrează şi Alan Forrest, profesor de istoria Franţei moderne şi contemporane la Universitatea Manchester. Arătînd un interes deosebit atît pentru lumea urbană, cît şi pentru cea rurală, istoricul britanic se opreşte asupra problematicii extrem de complexe a sărăciei şi a asistenţei sociale în anii revoluţiei. El izbuteşte în principal o lucrare de analiză socială şi a mentalităţilor într-o formaţiune politică aflată într-un moment crucial al evoluţiei sale. Forrest cercetează mizeria socială şi eficacitatea măsurilor întreprinse pentru eradicarea sa. La sfîrşitul Vechiului Regim se apreciază că un francez din şapte era slab din punct de vedere economic, căci problema economică, în principal *foametea*, domina atît la oraş cît şi la sat. Dacă pînă la 1789, clerul şi marea nobilime au „ajutat" pe săraci, revoluţia a considerat mila un atentat la demnitatea umană. În scopul ajutorării celor nevoiaşi, guvernul revoluţionar a propus o soluţie la nivel naţional bazată pe un program legislativ. Autorul dezvăluie însă că în anii revoluţiei inflaţia galopantă, creşterea costului vieţii şi războaiele au generat noi contingente de săraci, încît bilanţul în problema socială în 1795 a fost în mare parte negativ. Lucrarea de faţă traduce primordial interesul criticii de specialitate pentru impactul social al revoluţiei. Forrest încearcă să redea istoriei sociale locul cuvenit în ansamblul demersului istoriografic şi nu acela de simplu suport (cf. p. 9). Autorul declară că revoluţia a fost analizată multă vreme sub aspect politic, iar componenta socială a rămas în umbră. Noile orientări în ştiinţa istorică, de exemplu, studiul unor zone — Provence, Bourgogne, Masivul Central — au permis o viziune largă şi reliefarea contextului social, considerat o perioadă îndelungată o variabilă funcţie de evoluţiile climatice, demografice şi ale recoltei. S-a restituit la valoarea obiectivă locul şi statutul maselor sărace în Franţa, constrîngerile cu care s-au confruntat, atitudinile lor în problemele fundamentale ale societăţii. Politica socială a liderilor revoluţiei a fost explicată prin modificarea viziunii asupra vieţii politice, ce depăşise limitele acţiunii regalităţii. Ajutorul social s-a transformat într-o armă de atragere a maselor populare. Forrest critică vechea orientare istoriografică, ce a exacerbat deosebirea între Vechiul Regim şi epoca revoluţiei , cu toate că între ele a funcţionat nu doar o cezură, ci şi o continuitate, inclusiv în plan social. În opinia sa, revoluţia a fost „un creuzet în care tensiunile sociale şi regionale s-au manifestat" (p. 12). În cele opt capitole ale lucrării autorul reliefează numeroase aspecte de istorie locală, multe inedite.

Problematica socială a revoluţiei franceze a fost foarte acută şi a urmărit suprimarea sărăciei ca şi crearea unui sistem de asistenţă socială, în care statul trebuia să joace rolul primordial. Ea s-a desfăşurat în condiţii cu totul noi, precum: înlăturarea milei, reducerea numărului de preoţi, desfiinţarea sistemului donaţiilor, dar a continuat unele direcţii ale Vechiului Regim, deşi încă către 1760, conform aprecierii lui Cissie Fairchilds, s-a depăşit caritatea tradiţională particulară cu motivaţie religioasă. Oricum, statul Bourbonilor ar fi trebuit să adopte principiul unei mai intense intervenţii în sfera socialului, dar a fost presat de gravele probleme financiare. Odată cu 1789 sistemul de tip vechi al asistenţei sociale s-a dezorganizat, încît în perspectiva unei revoluţii politice o reformă radicală la nivel social s-a impus cu necesitate. Dar sărăcia era difuză şi regionalizată şi a conturat noi probleme, cu care predecesorii nu se mai confruntaseră, precum bătrînii, copiii abandonaţi, bolile, şomajul, accidentele de muncă, malnutriţia, moartea prematură. Dar în ce măsură au beneficiat săracii de noile măsuri legislative, este o chestiune în discuţie, mai ales că Consulatul şi Imperiul au recurs la vechi forme de ajutor social şi resurse financiare. Insistenţa lui Forrest asupra situaţiei săracilor la sfîrşitul Vechiului Regim în Franţa este edificatoare pentru moştenirea secolului al XVIII-lea către revoluţie. Corpul săracilor, păstrător al unor tradiţii şi obiceiuri profund înrădăcinate, s-a forjat sub impactul exploziei preţurilor, dar nu şi a salariilor şi este greu de descifrat ca bază socială, criterii de încadrare. Săracul Secolului Luminilor şi-a acceptat pasiv soarta, fiind identificat în azile şi spitale,

în care a produs nu doar milă, dar şi repulsie şi chiar nelinişte. Contingentul uman al săracilor este dificil de estimat. Conform unor date, el a reprezentat 1 locuitor din 7 la Soissons, 1 din 6 la Montauban şi 1 din 10 la Metz. Familii întregi au recurs la ajutoare deoarece foametea le-a copleşit, iar „sărăcia este o normă" (p. 26). Ameninţarea cu şomajul şi deseori efectivizarea sa a avut în lumea rurală în lunile de iarnă efecte catastrofale. În marile oraşe slujba a fost garanţia pîinii, deci a supravieţuirii a numeroase familii. Vicistitudinile climatului — ani secetoşi, îngheţuri, furtuni, inundaţii, epidemii — ce au decimat locuitorii Franţei, au marcat pe om şi au determinat , după expresia lui Poitrineau, „*obsesia foamei*" (p. 29). Hrana cotidiană a fost compusă din grîne, lactate, legume şi fructe şi, foarte rar, carne. Încercarea autorităţilor de a înlocui cerealele cu orezul pentru a potoli foametea endemică s-a lovit de conservatorismul maselor populare în terenul tradiţiilor şi obiceiurilor. Rata înaltă a mortalităţii se explică între altele şi prin medicina insuficient dezvoltată şi înlocuită de şarlatanie şi superstiţii, ceea ce „denotă un sentiment fatal de neputinţă" (p. 31). Forrest opinează că populaţia săracă s-a împărtăşit dintr-o cultură proprie, a cărei chintesenţă a fost solidaritatea comunităţii locale, care a furnizat sprijin moral într-un mediu ostil.

Practica abandonării copiilor sau infanticidul au fost simboluri ale mizeriei, în faţa cărora unii părinţi, ameninţaţi cu pierderea slujbei sau din lipsă de hrană, au uzat ca de un mijloc disperat. Ajutoarele distribuite de rege, nobilime, cler, parlament şi municipalităţi au fost insuficiente, încît masele au folosit expediente. Căutarea unui loc de muncă a cauzat migraţia forţei de muncă sezoniere spre zone considerate ca pepiniere de meşteşugari, de pildă Auvergne sau în oraşe ca Parisul, în care construcţiile cereau braţe de muncă. Dar şi pentru muncitorii sezonieri era necesară o bună condiţie fizică, iar femeile şi copiii rămîneau cu cei bolnavi în localităţile de baştină. Conştiinţa gravei probleme a sărăciei s-a delimitat treptat în opera politică a autorităţilor, care au deosebit cu greutate între sărac şi hoţ sau vagabond (cf. p. 35). Mentalitatea epocii a atribuit săracilor furturile, răpirile, crimele, jafurile, violurile, încît era legitimată oscilaţi a opiniei publice între frică şi repulsie. Într-un astfel de climat politico-ideologic, revoluţia a cunoscut şi s-a străduit să rezolve problema sărăciei dintr-o optică, desigur burgheză. Constituţia din 1793 a acordat teoretic săracilor drepturile şi libertăţile individuale de factură burgheză, dar practic supravieţuirea a fost de competenţa autorităţilor. După părerea istoricului englez, revoluţia a afirmat ideea obligaţiei sociale, din care a izvorît şi atitudinea faţă de săraci. Ideea *complotului foamei*", ce a inspirat teamă în faţa reacţiunii interne şi a intervenţiei externe, a generalizat o atitudine specifică epocii prerevoluţionare, şi anume asocierea săracilor cu hoţii şi vagabonzii şi aspectul ameninţării celor infometaţi. În condiţiile rolului crescut al instituţiei ecleziastice în repartizarea ajutoarelor, mişcarea de descreştinare, în marginea cultului Fiinţei Supreme, antrenată de revoluţie, s-a repercutat greu asupra maselor sărace, tot mai lipsite de sprijinul material. Bazele reţelei de caritate au fost subminate într-un moment, în care menţinerea sa era foarte importantă. Guvernul revoluţionar nu a putut rezolva gravele probleme sociale, în care se zbătea Franţa la finele secolului al XVIII-lea. Dimpotrivă, adîncirea cadrului revoluţiei a pricinuit ca „sărăcia să devină una din problemele cele mai urgente" (p. 51). Radicalizarea mizeriei a avut izvoare diferite: la Lyon, ruina industriei mătăsii, în Jura, furtuni şi îngheţuri, la Le Hâvre, situaţia economiei din arhipelagul Antilelor. S-a adăugat sporirea inflaţiei, urmare a masivelor emisiuni de asignate. Îmbunătăţirea situaţiei maselor a fost mai mult teoretică, în condiţiile creşterii costului vieţii şi a persistării unui sistem de salarii neschimbate. Liderii politici şi-au arătat interesul pentru problemele sociale, dar s-au mulţumit cu edificarea unei structuri birocratice, ce a schiţat o distribuţie aproximativă a fondurilor materiale către săraci. Urmare a unor dezbateri în Adunarea Legislativă la 21 ianuarie 1790, s-a constituit un comitet specializat format din 19 membri, ce a ţinut 17 şedinţe. El a recomandat în *Le Plan de Travail* măsuri concrete pentru eradicarea sărăciei. Comitetul a solicitat în 85 departamente informaţii despre cauzele şi gradul de întindere a mizeriei, organizarea azilelor şi spitalelor. Printre concluziile desprinse comitetul a reflectat asupra şomajului, condiţiilor de existenţă ale bătrînilor şi copiilor abandonaţi. Fondurile de ajutoare au fost însă insuficiente, căci în 1791 în 51 departamente din 16 634 466 locuitori 1 928 064 s-au încadrat în rîndul săracilor, ceea ce a semnificat un locuitor din opt (cf. p. 56). Comitetul specializat a fost nevoit să înfrunte părerea opiniei publice conform căreia săracii erau sinonimi cu vagabonzii, iar cei din urmă, „o şcoală a crimei" (p. 60), un pericol pentru ordinea socială, fără a se interoga în legătură cu registrul cauzal generator. De asemenea, comitetul a apreciat că statul „era capabil să asigure o repartiţie echitabilă a ajutoarelor" (p. 62) şi de aceea a criticat masiv mila sau caritatea ecleziastică. În primii ani ai revoluţiei atitudinea umanistă vis-à-vis de sărăcime a dus la finanţarea spitalelor de către stat, proiecte de lucrări publice pentru implicarea şomerilor, protejarea copiilor abandonaţi. Abia în perioada Convenţiei iacobine s-a produs o turnură în asistenţa socială, pe măsura epuizării fondurilor financiare şi a iluziei că statul susţinea efortul.

Forrest zăboveşte îndelung asupra poziţiei revoluţiei faţă de spitale, azile şi alte aşezăminte publice, expresie a afirmării vagi şi teoretice a teoriilor sociale. Dacă pentru Vechiul Regim spitalul sau azilul a constituit instituţia prin excelenţă caritabilă, revoluţionarii au întrevăzut în ea un loc de găzduire a bătrînilor, a muribunzilor, ,,unde nefericiţii veneau să-şi sfîrşească zilele" (p. 66). Spitalul nu a putut însă satisface cerinţele lumii rurale, iar efectele revoluţiei privind instituţia spitalicească au fost cu precădere de ordin financiar, în sensul unei reglementări clare a veniturilor lor pe fondul permanentei inflaţii. În aprilie 1790 spitalele au fost autorizate să primească confesori şi să exploateze terenurile agricole aflate în folosinţă.Legislaţia revoluţionară cu un profund iz antifeudal a atacat spitalele particulare, răpindu-le veniturile. După unele date, pentru 1 438 spitale venitul total a coborît de la 20 874 665 livre în 1788 la 13 987 778 livre în 1791 (p. 72). Din ianuarie 1792 problema hranei bolnavilor a fost în atenţia autorităţilor competente. Iacobinii s-au străduit să extindă controlul asupra administraţiei şi funcţionării spitalelor, criticînd rolul jucat de confesori sau acuzînd pe mulţi funcţionari de a fi servit instituţia regalităţii. Ei au bulversat însă cursul vieţii spitalelor, decretînd îngrijirea bolnavilor de către autorităţile laice, or noul personal era lipsit de experienţă şi competenţă profesională, într-o epocă de numeroase conflicte militare. Spitalele au vieţuit din expediente şi s-au zbătut în incertitudine. Desfăşurarea operaţiilor militare au cerut edificarea de spitale pentru soldaţi, încît în februarie 1793 s-au alocat în acest scop 4 milioane livre (cf. p. 107). În zonele rurale problema asistenţei la domiciliu a îmbrăcat un caracter aleatoriu, distribuindu-se deseori hrană şi obiecte de îmbrăcăminte şi rar bani şi locuinţă. Autorităţile au întocmit liste de săraci — femei, bătrîni, infirmi, între 60—64 ani — cu unele recomandări privind starea de sănătate, dar lipsa de bani a desemnat un impediment major.

Via dezbatere teoretico-filosofică pe marginea şomajului a antrenat unele realizări efemere. Pentru rezolvarea sa erau necesare locuri de muncă, deoarece ,,munca este cheia întregului program de asistenţă eficace" (p. 146). În 1790 la Rouen s-au deschis ateliere ,,de ajutor", pentru întreţinerea cărora decretul regal din 19 decembrie 1790 a alocat 15 milioane livre. Dar nivelul de salarizare a suscitat discuţii, căci valizii şi bolnavii au primit aceleaşi salarii. Pe aceeaşi direcţie s-au plasat măsurile de încurajare a micilor întreprinderi textile şi de construcţii. O categorie aparte a celor săraci a fost cea a copiilor abandonaţi, a căror rată a natalităţii a oscilat între 1—2 % la sat şi 17,2 % la oraş. Natalitatea a fost încurajată în anii revoluţiei, băieţii fiind potenţiali soldaţi. Evenimentele revoluţionare au favorizat creşterea numărului copiilor neligitimi, de pildă la Paris de la 1 738 în 1700 la 7 000 în 1781 (cf. p. 172). Contingentul uriaş de copii abandonaţi în 1796 a prilejuit guvernului o definire legală a problemei. Dar alocaţia pentru îngrijirea unui copil, de 80 livre per an, a fost insuficientă, iar contemporanii au notat şi rata mortalităţii infantile surprinzătoare. Copiii slabi, subnutriţi au supravieţuit greu regimului sever al instituţiilor specializate şi sporirii permanente a preţului la pîine. Autorul intuieşte că angajarea Franţei revoluţionare în războaiele contra coaliţiilor feudalo-absolutiste a grevat uriaş asupra bugetelor asistenţei sociale, a compromis binefacerile sociale ale regimului iacobin. Armata revoluţionară a relevat un elan şi un patriotism înflăcărat. Democratizarea cadrelor armatei, ,,un exemplu de democraţie în acţiune" (p. 195), a permis chiar o atitudine fermă în faţa Europei. Însă pentru clasa de mijloc şi chiar mase războiul a fost impopular. Din 1793 voluntariatul a lîncezit şi unele departamente nu au mai putut furniza numărul cerut de soldaţi. S-a recurs atunci la înrolări forţate, trageri arbitrare la sorţi şi prime de înrolare, provocînd nemulţumiri, descurajare şi chiar tulburări, precum mişcarea vendeeană. Încorporarea cu forţa a săracilor a stîrnit acuzaţii de nedreptate şi incorectitudine şi multe proteste. Unele comune s-au abţinut de la recrutare, iar mulţi au evitat serviciul militar din teama de moarte şi mutilare sau pentru a nu-şi părăsi familia lipsită de mijloace de subzistenţă. Lucrarea mai cuprinde o notă asupra calendarului republican, ce număra 12 luni şi 366 zile (p. 21—22), aparatul critic (p. 235—263) şi bibliografia foarte bogată (p. 265—283), ce enumeră surse inedite ale istoriei sociale locale din arhivele a 12 departamente, Arhivele Asistenţei Publice din Paris, a Camerei de Comerţ din La Rochelle, a municipalităţilor din Bazas, Aurillac, Bordeaux, Le Hâvre, Toulouse, Marsilia, Saint-Etienne, Strasbourg. Forrest realizează un studiu obiectiv într-o formă accesibilă, parcurgînd drumul de la intenţie la efect în plan social. Revoluţia a fost în opinia săracilor o modificare radicală nu în favoarea lor, ci a burgheziei urbane. Paradoxal protestul lor i-a situat, după datele lui Donald Greer, între primele categorii de victime ale Terorii — 28 % ţărani, 31 % lucrători urbani (cf. p. 226). Către sfîrşitul anilor '90 problema socială a fost sacrificată în favoarea luptei pentru maximul economic, descreştinizare şi efortul de război. Nu au absentat greşelile şi deficienţele de funcţionare ale birocaţiei revoluţionare, dar revoluţia a schiţat, prin măsuri draconice, o structură legislativă modernă.

Mihai Manea

JEAN-PAUL BLED, *François-Joseph*, Payot, Paris, 1987, 766 p.

Istoricul Jean-Paul Bled a realizat o amplă biografie a unei personalități care s-a făcut remarcată în viața publică a Europei timp de aproape trei sferturi de veac. Este, poate, cea mai bună lucrare de acest fel realizată de un specialist străin privind viața și activitatea lui Francisc Iosif. Istoricul francez a îmbinat biografia cu prezentarea cadrului evenimențial intern și internațional. A făcut acest lucru competent, dar, totodată, cu o anumită detașare care accentuează caracterul obiectiv al lucrării realizate.

Francisc Iosif, fiul arhiducelui Francisc Carol și al Sofiei de Wittelsbach, avîndu-l ca bunic pe împăratul Francisc II (I !), s-a născut în 1830. El a crescut la umbra lui Metternich (care îi și dădea lecții de politică), fiind supus de copil unui regim de muncă sever, care se desfășura de la 6 dimineața la 9 seara. La 13 ani a primit gradul de colonel.

Din 1835, tronul imperiului a fost ocupat de unchiul său, Ferdinand I, monarh cu slabe însușiri. Drumul spre tron al lui Francisc Iosif a fost grăbit de revoluția din 1848, căreia Ferdinand I nu i-a făcut față. În urma abdicării acestuia, tînărul arhiduce a preluat tronul, la 2 decembrie 1848, pentru o domnie de 68 de ani ! Metternich fusese înlăturat de valul revoluționar, dar în preajma tînărului monarh mama sa a rămas „avocata soluțiilor autoritare", secundată de Felix de Schwarzenberg— desemnat conducător al guvernului — și de generalul Grünne. Sub astfel de influențe, Constituția acordată sub presiunea evenimentelor revoluționare a fost înlăturată și neoabsolutismul a fost instaurat. Imperiul a fost tratat ca o *unitate* și Ungaria recucerită a fost tratată ca atare. În Germania, Austria n-a putut impune includerea în sistemul confederal a întregului ei imperiu, dar ca a putut totuși să frîneze funcțiile unificatoare ale Prusiei.

Instaurarea neoabsolutismului n-a însemnat, însă, un refuz al modernizării monarhiei, deși împăratul și-a păstrat poziția dominantă, ca și controlul politicii externe și al armatei, iar pe miniștri i-a considerat totdeauna ca pe slujitorii *săi* și nu ai națiunilor imperiului. Administrația de stat s-a consolidat, toată atenția a fost acordată armatei (mai ales că starea de asediu s-a menținut la Viena și Praga pînă în 1853 și în Ungaria și Lombardia pînă în 1854). Francisc Iosif a dat satisfacție și episcopatului austriac ; învățămîntul primar a fost pus sub tutela Bisericii și s-a acceptat chiar cenzura acesteia asupra publicațiilor ; împăratul considera totuși pe membrii clerului ca slujitori ai statului. A fost accentuat procesul de centralizare, ca și cel de germanizare, mai ales prin intermediul școlii.

În 1853 a avut loc un atentat contra lui Francisc Iosif. În același an s-a logodit cu Elisabeta de Wittelsbach, cu care s-a căsătorit în 1854. Trei ani mai tîrziu, au început marile lucrări de modernizare a Vienei, a cărei zonă centrală se transformă pentru mulți ani „într-un imens șantier" (p. 203). Reforma agrară n-a fost oprită și de altfel de ea au profitat și marii proprietari agrari, care au primit despăgubiri importante. S-a dezvoltat industria (în primul rînd cea siderurgică și cea textilă), ca și construcția de căi ferate ; de asemenea, au fost constituite noi mari bănci. Dar progresul este neunitar ; în Galiția, Bucovina, Transilvania, parte din Ungaria economia e „stagnantă" (p. 208).

Cînd în 1853 a izbucnit criza orientală, Austria nu s-a implicat direct, dar ea a constrîns Rusia să se retragă din Principate în 1854 și i-a luat locul, în speranța să le păstreze, dar n-a reușit și în 1856 s-a declanșat în schimb „procesul care va duce la nașterea României independente" (p. 217). Peste cîțiva ani, în 1859, Austria a înfruntat Sardinia și Franța, dar a fost înfrîntă, pierzîndu-și în bună parte posesiunile italice ; totodată, „pe cîmpurile de bătălie din Lombardia a sunat ceasul neoabsolutismului" (p. 247). Francisc Iosif a trebuit să-și sacrifice sfetnicii și să făgăduiască reforme prin manifestul din 15 iulie 1859.

Recunoașterea „individualităților istorico-politice", un „federalism istoric" păreau a oferi o soluție. Prin diploma din octombrie 1860 a fost hotărîtă convocarea dietelor țărilor monarhiei, care urmau a-și desemna deputați în Reichstrat. Conservatorii unguri au îndemnat pe împărat să realizeze centralizarea Cisleitaniei (sperînd să realizeze același lucru și ei în „regatul Ungariei") și astfel soluția federală s-a văzut practic din nou înlăturată, punîndu-se bazele unui regim centralizat în beneficiul burgheziei austriece (germane) centrat în jurul Reichsratului pe care atît ungurii cît și croații l-au boicotat spre deosebire de români și de sași.

O jumătate de deceniu mai tîrziu Francisc Iosif s-a hotărît să ajungă la o înțelegere cu clasele dominante din Ungaria și au fost deschise lungi negocieri cu dieta ungară. Dar pînă atunci imperiul a mai trebuit să înfrunte noi probleme. Italia, constituită în regat, revendica Veneția. Intervenind ca mediator secret, Napoleon III a oferit Silezia și Principatele Unite lui Francisc Iosif în schimbul cesiunii dorite de Italia. Acesta a refuzat. Bled remarcă, de altfel, îndrituit, că „împăratul francezilor se arăta în fapt generos cu bunurile altuia" (p. 280). Austria era îngrijorată și de perspectivele ei la granița răsăriteană. Ministrul de externe Mensdorff-

Pouilly declara în 1866 : „Le prince de Hohenzollern pourrait découvrir un jour qu'il existe une nombreuse population roumaine en Transylvanie et souhaiter l'ajouter à la Moldo-Valachie" (p. 281). Şi mai primejdioasă pentru Austria părea a fi Prusia, care cunoscuse o dezvoltare industrială spectaculoasă, închisese Austriei porţile Zollverein-ului şi o împiedicase să reorganizeze Confederaţia germană într-o direcţie favorabilă ei. În 1866, în noul război, austriecii au fost biruitori la Custozza, dar au pierdut bătălia de la Sadowa. Prin pacea de la Praga, Austria era exclusă din Germania şi totodată a încetat de a fi o „putere italică". Sadowa a însemnat, remarcă Bled, „sfîrşitul Europei Congresului de la Viena" (p. 322).

Înfrîngerea grăbeşte perfectarea sistemului dualist, care scrie istoricul francez, „departe de a potoli tensiunile între naţionalităţi, contribuie dimpotrivă în a le exacerba" (p. 325) şi aceasta deşi „federalismul ar fi avut cei mai buni sorţi de a asigura imperiului un nou echilibru" (p. 325). Împărăteasa cîştigată de unguri „face greşeala de a identifica interesele monarhiei cu cele ale unui singur component al imperiului" (p. 327). Beust, gîndindu-se să asigure austriecilor (germani) o poziţie similară în Cisleitania, s-a arătat şi el partizanul soluţiei dualiste. Francisc Iosif şi-a păstrat relaţiile externe, armata şi finanţele (Ungaria contribuind însă cu 30% şi Austria cu 70%) şi a acceptat încoronarea sa la Buda. Dualismul a însemnat supunerea naţionalităţilor ungurilor (care nu însumau decît 41,2%) şi unui „sistem electoral inegalitar sfidător" în Ungaria, în timp ce în Austria germanii (36,75%) n-au putut exercita o dominaţie similară. Între naţionalităţi şi „regele constituţional al Ungariei" avea să se coboare „un ecran"; el nu le va mai apăra de „abuzuri", ci „va transmite plîngerile lor guvernului de la Budapesta" (p. 336). Constituţia din aprilie 1848 a fost reintrodusă, Andrássy a devenit prim-ministru al Ungariei şi s-a acordat o amnistie generală (pe care Kossuth avea s-o res pingă !).

În decembrie 1867, „legile constituţionale" au marcat un „recul al prerogativelor monarhice" şi în Cisleitania. Împăratul a acceptat responsabilitatea ministerială, deşi, întemeiat şi pe sistemul electoral cenzitar care mărginea pe alegători la 6% din populaţia masculină, şi-a păstrat „dominarea jocului politic". A fost inaugurată „era liberală", cu miniştri recrutaţi din rîndurile burgheziei, concizînd şi cu un important progres economic (9 000 km căi ferate construiţi în numai şase ani). În 1865 a fost inaugurat Ring-ul Vienei. Puterea Bisericii a fost în parte limitată, reintroducîndu-se căsătoria civilă, eliberîndu-se şcoala de sub tutela Bisericii şi chiar abrogîndu-se concordatul. Federaliştii din Cisleitania s-au opus dualismului, deşi polonezii — cărora li se declară limba administrativă în Galiţia, li se „polonizează" Universitatea din Cracovia şi parţial cea din Lemberg şi li se acordă un portofoliu în guvern — i se adaptează ; cehii, în schimb, cereau un sistem trialist.

În 1867, după încheierea pactului dualist, a avut loc întîlnirea de la Salzburg cu Napoleon III, apoi unica vizită a lui Francisc Iosif la Paris cu prilejul Expoziţiei universale ; era şi anul în care fratele său Maximilian a fost executat in Mexic. În 1870, Francisc Iosif a vizitat Constantinopolul şi Palestina, pentru a asista apoi la inaugurarea Canalului Suez şi a vizita Egiptul. Împăratul a fost şocat de victoriile Prusiei in 1870 şi mai ales l-a iritat proclamarea lui Wilhelm I ca împărat, deşi Beust îl sfătuia la o apropiere de Germania bismarckiană. Un acord cu cehii, deşi negocierile au fost destul de avansate, nu s-a încheiat, împotrivindu-se liberalii austrieci, Beust şi Andrássy (partizan al dualismului, dar nu al trialismului !).

Pe plan economic, au fost înregistrate progrese însemnate ; numai în 1872 au fost constituite 376 societăţi pe acţiuni. În 1873 Expoziţia universală de la Viena, întinsă pe 16 ha, a primit 50 000 expozanţi din 40 de ţări (inclusiv din Japonia). Dar numai opt zile după inaugurarea ei, bursa Vienei s-a prăbuşit şi au avut loc numeroase falimente. Din 72 bănci vieneze în 1873 nu mai existau peste un deceniu decît opt ! A apărut chiar şi foametea şi o grea epidemie de holeră (cu 500 000 victime numai în partea ungară a dublei monarhii).

Relaţiile împăratului cu guvernul său liberal au început să se deterioreze ; neînţelegeri au apărut în 1874 privind unele proiecte de legi confesionale şi apoi din nou privind criza orientală din 1875—1878, cînd Andrássy, ca „ungur", nevrînd „întărirea ponderei slavilor în monarhie", n-a susţinut anexarea Bosniei şi Herţegovinei. În 1879 primul ministru Auersperg este înlocuit. Avea să fie instaurat un lung guvern de 14 ani condus de Eduard von Taaffe, un „Kaiserministerium". Tot în 1879 s-a ajuns la încheierea dublei alianţe cu Germania, Bismarck acceptînd condiţia lui Francisc Iosif ca Rusia să fie desemnată ca puterea împotriva căreia alianţa acţiona.

Francisc Iosif era un monarh birocrat, dar era şi capabil de a se adapta unor noi situaţii, dînd dovadă, la nevoie, de suficient pragmatism. La Viena pendula între Hofburg şi Schönbrunn ; două luni vara se ducea la Ischl ; în septembrie participa regulat la manevre. Programul său zilnic începea la 4 dimineaţa ; de la ora 5 lucra, rezolvind dosarele care i se pregătiseră ; apoi acorda audienţe. Activitatea şi-o înceta pe la orele 5—6 după-amiaza. Era „primul birocrat al imperiului". Deşi ajunsese un monarh constituţional, întreţinea cu colaboratorii săi relaţii de tip feudal. Primii miniştri îi alegea numai dintre nobili, mîna sfetnicilor săi nu le-o strîngea

decît în mod excepțional, nu discuta cu ei, cu fiecare, decît problemele domeniului respectiv de activitate ; pînă și demisiile nu accepta a-i fi supuse fără ca el s-o fi sugerat ! ,,Aceste proceduri — evidențiază Jean-Paul Bled — indică distanța care separa Austria lui Francisc Iosif de regimurile parlamentare ale epocii" (p. 447). Nu citea cărți de literatură. Frecventa Burgtheater-ul și Opera, dar deseori nu asista decît la cîte un act ; era mai mult ,,un rit social" ; îi plăceau comediile și vodevilurile. Îl interesa pictura, tablourile cumpărate fiind strînse în Kunsthistorisches Hof-Museum inaugurat în 1891 și mai ales arhitectura, edificiile Vienei din vremea domniei lui realizîndu-se sub privegherea lui. Vînătoarea era o pasiune a sa. Nu era interesat de lux pentru propria persoană, dar rămîne neîndoielnic ,,arhetipul majestății monarhice". Curtea cuprindea cîteva mii de persoane. Exista o gardă nobiliară și alta ungară, rezervată și ea nobilimii. Curtea împărătesei era ,,maghiarizată", vorbindu-se chiar în limba ungară. Cu membri familiei imperiale, Francisc Iosif se arăta sever, netolerînd căsătoriile morganatice. Balurile imperiale, ca și dineurile, respectau un ritual. Împăratul schimba uniformele potrivit interlocutorilor săi de la o audiență la alta ! În timpul călătoriilor era însoțit de o suită (la încoronarea din Ungaria , în 1867, 837 persoane). Deși prin lunga sa domnie a dobîndit o popularitate, rămîne ,,un fel de statuie vie" condamnată ,,la solitudine" !

După 1879 a urmat pentru Francisc Iosif un deceniu mai liniștit. Tensiunile naționale în Cisleitania erau mai atenuate. ,,În Ungaria, situația creată minorităților naționale riscă să provoace într-un timp o explozie. Dar pentru moment, mijloacele legale le lipsesc pentru a amenința supremația ungurilor care își întăresc dimpotrivă dominația" (p. 492). În 1879, avîntul economic a fost reluat și din același an alianța cu Germania a consolidat pozițiile externe ale monarhiei. Se încheie un tratat de alianță cu România și Serbia gravitează ,,în orbita" Austro-Ungariei. Taaffe a reușit să determine opoziția cehă să intre în Reichsrat și un ceh devine ministru deși germanii din Boemia se arată iritați de concesii. Din 1881 noul conducător al afacerilor externe a fost Gustav Kálnoky. Italia a aderat la dubla alianță, apoi și România, dar alianța ultimei ,,ar risca să nu reziste în cazul agravării soartei populației românești din Transilvania" (p. 510).

,,Naționalismele" și-au făcut curînd din nou loc. Germanii din Austria sînt o minoritate și sînt ,,fascinați" de Germania. ,,Tinerii cehi" cîștigă teren în dauna moderaților. ,,În Ungaria totul este mai simplu, căci aici statul se identifică cu o națiune". În Cisleitania caracterul multinațional este acceptat, dar ,,clasa politică ungară vrea ca Ungaria să constituie un stat național" și sînt respinse ,,orice revendicări de autonomie națională formulate de popoarele minoritare" (p. 514). ,,Legile" favorizau această situație : sistemul electoral nu avea vreo legătură cu ,,ponderea numerică" a naționalităților, iar acestea erau supuse unei ,,politici de maghiarizare, mai ales prin școală". Față de ,,discriminarea" căreia îi erau supuși slavii și românii din regatul Ungariei, Francisc Iosif ,,rămîne tăcut" (p. 515).

Orașele se dezvoltau, Viena în primul rînd și, totodată, proletariatul, în nici un fel bucurîndu-se de ,,protecția socială" (p. 517). Oricum, Viena ,,a intrat în era maselor" și ,,politica încetează de a fi numai o chestiune a notabililor" (p. 519). Atenției publice li se impun Schönerer și Lueger, ,,creștini sociali" ; în schimb, social-democrații erau încă departe de a avea forța social-democrației germane. Drama de la Mayerling din 1889 a încheiat tragic surdul conflict politic dintre arhiducele Rudolf și împărat, sporind ,,singurătatea" celui din urmă, accentuată în 1898 prin uciderea împărătesei.

Spre sfîrșitul veacului, confruntările naționale au sporit în Cisleitania între germani și cehi, polonezi și ruteni și germani și sloveni. Guvernarea lui Taaffe s-a încheiat, urmînd în Austria o perioadă de instabilitate guvernamentală (care a luat sfîrșit în 1900 prin formarea guvernului Koerber). Lueger a obținut cu greu aprobarea imperială pentru a deveni primar al Vienei. În 1896 a fost introdus un sufragiu universal ,,corectat" prin crearea unui al cincilea colegiu în cadrul căruia 5 1 2 milioane de alegători aveau să aleagă 72 de deputați. Sub guvernul Beck, încurajat în acest sens de pragmaticul împărat, a fost introdus sufragiul universal, beneficiarii săi fiind la primele alegeri din 1907 creștinii sociali și social-democrații, dar nereușindu-se a se pune capăt tensiunilor naționale. Ungaria a căutat să obțină o consolidare a pozițiilor ei în cadrul monarhiei, bizuindu-se și pe sprijinul pe care Francisc Iosif continua a i-l acorda în politica ei de dominare a naționalităților (în 1892 el refuzind ,,a se comporta ca arbitru" în chestiunea memorandului românilor — p. 602). Împăratul s-a opus însă tendințelor sustragerii regimentelor ungare de sub autoritatea Vienei. el acceptînd totuși folosirea limbii ungare în raporturile cu autoritățile a unităților staționate în Ungaria ; în problema armatei, el a cîștigat amenințînd pe conducătorii unguri cu introducerea și în Ungaria a sufragiului universal (p. 607) ! În 1906 Adunarea deputaților din Budapesta a fost dizolvată și evacuată ,,de soldații unui regiment românesc" (p.608). Totuși, Francisc Iosif ,,se mulțumea foarte bine cu dualismul" (p. 609) și aceasta îl obliga ,,a lăsa pe diriguitorii din Budapesta să dezvolte politica lor de

maghiarizare" (p. 610) concretizată, între altele, în 1907 și prin legea instrucțiunii publice a lui Apponyi.

Între timp, pe plan internațional a avut loc o clarificare a alianțelor (mai ales după alianța franco-rusă din 1892). În 1908 Austro-Ungaria a anexat Bosnia și Herțegovina. Dar „problemele de fond cu care este confruntată monarhia nu și-au găsit soluția" (p. 626). Deși apăsat de vîrstă, împăratul își continua activitatea ca cel dintîi birocrat al monarhiei ! „Pasiunile naționale" au apărut acum și în sînul social-democrației, între germani și cehi. În Ungaria, politicii de maghiarizare nu i s-a pus vreo surdină. În Camera deputaților, aleasă în 1913, nemaghiarii nu au fost decît 18 ! (p. 634). Francisc Iosif căuta să mențină un echilibru și el a respins politica belicoasă a generalului Conrad von Hoetzendorf. În timpul crizei balcanice Austro-Ungaria s-a găsit izolată. În unele părți ale monarhiei — în Galiția și Bucovina — s-a ajuns la unele înțelegeri „naționale". Pe plan economic și cultural au existat unii factori de integrare, ca și o diminuare a tensiunilor naționale în ajunul primului război mondial (ne îndoim însă că această opinie a autorului rezistă unei examinări critice, rezultanta, în ceea ce privea pe români, înclina cert în sens contrar !).

Domnia lui Francisc Iosif se apropia de sfîrșit. Între împărat și arhiducele Francisc Ferdinand, moștenitorul său, relațiile erau reci, cel din urmă situîndu-se pe poziții ostile sistemului dualist, intenționînd să-l înlocuiască printr-unul federalist, deoarece considera că „toate dificultățile cărora trebuia să le facă față monarhia își aveau originile la unguri". El se arăta atras de români și de croați, iar mai apoi avea în vedere un sistem trialist. Și pe plan extern arhiducele plănuia o împăcare cu Rusia. Oricum, la Sarajevo Francisc Ferdinand a fost înlăturat de pe scenă, dar odată cu aceasta cursul spre război a fost deschis. Francisc Iosif mărturisea la 9 iulie 1914 lui Berchthold : „Nu mai putem da înapoi !". Atît în Serbia, cît și pe frontul rus armatele austriece au fost departe de a aduce grabnica victorie. În 1915 Italia a obligat Austria la deschiderea a încă unui front, deși, în același an, ajutați de germani, austriecii au repurtat succese contra Rusiei. În 1916 ofensiva austriacă în Italia a eșuat, ofensiva generalului Brussilov a provocat grave pierderi (750 000 soldați !) în cîteva luni, iar armata română a intrat în Transilvania. Dacă, izolată, România a fost constrînsă la retragere, situația militară generală, penuria alimentară și tensiunile politice (la 21 octombrie 1916 a fost asasinat primul ministru Stürgkh) l-au făcut pe Francisc Iosif să se gîndească la o pace pentru anul 1917. Dar răgazul i-a lipsit. În noiembrie o congestie pulmonară gravă i-a apropiat sfîrșitul. Și totuși, în ziua morții, la 20 noiembrie, s-a sculat tot la 3 1 2 dimineața și, deși a făcut peste 39°, a continuat pînă înainte cu cîteva ceasuri de sfîrșit să rezolve dosarele ce i-au fost prezentate.

Cartea lui Jean-Paul Bled înfățișează cu obiectivitate biografia unei personalități marcante, într-un cadru de istorie universală. Judecățile autorului sînt pertinente și personajul central al narațiunii apare „așa cum a fost", cu plusurile și minusurile sale, un încheietor de epocă și de dinastie, după opinia noastră, avînd în vedere efemera domnie a succesorului său. Cît a trăit a putut menține un mozaic de popoare, dar, deși în repetate rînduri s-a arătat a fi pragmatic și adaptabil realităților, nu a putut rezolva în spirit echitabil problema națională și nici pregăti pentru mai departe un mers înainte. Este drept, însă, că o evoluție istorică ajunsese *la termen*, contradicția dintre statul multinațional și statul național urma să se sfîrșească prin înfrîngerea celui dintîi, statul națiune urmînd să fie biruitorul. Francisc Iosif a părăsit scena istoriei la momentul potrivit !

Cîteva mici îndreptări : ar fi fost mai potrivit ca naționalitățile din Bucovina și Transilvania să fi fost enumerate în ordinea ponderii lor demografice (p. 58) ; cînd se vorbește de primejduirea „integrității Ungariei" printr-o eventuală desprindere a slovacilor, ar fi trebuit să se fi vorbit de „*regatul* Ungariei" (p. 61) ; problema nobilimii naționalităților nu este îndeajuns explicată, mai ales că nu totdeauna aceasta „se lăsase", ci „fusese" maghiarizată, ori, în cazul românilor, parte din rîndurile ei preferase să renunțe la statutul ei nobiliar (p. 81) ; în 1848 nu se poate susține că „Transilvania" s-a unit cu Ungaria ; în realitate a fost vorba de un vot al unei diete în care majoritatea locuitorilor — românii — practic nu erau reprezentați (p. 128) ; regina Natalia a Serbiei nu a fost „o prințesă rusă", ci fiica unui boier român basarabean, Petru Chesco și a Profiriței Sturdza, nepoata de fiu a domnului Moldovei Ioniță Sandu Sturdza (p. 510).

Unele note, o bibliografie, o cronologie, un tabel genealogic, ca și un indice întregesc această lucrare în care Jean-Paul Bled a dat măsura capacității sale, scriind o carte atractivă și, totodată, de veracitate istorică și ținută științifică, poate una din cele mai reușite biografii a lui Francisc Iosif.

Dan Berindei

REVISTA REVISTELOR DE ISTORIE

„Cercetări de științe sociale", vol. III, Academia de științe sociale și politice. Centrul de științe sociale Tîrgu Mureș, Tîrgu Mureș, 1987, 506 p.

Contribuțiile mureșene recente pe tărîmul istoriografiei, arheologici, sociologiei, demografiei și istoriei literare sînt reflectate de conținutul variat și interesant al volumului III, din „Cercetări de științe sociale" (Tîrgu Mureș, 1987; primele două volume au apărut în 1982 și 1984).

În cele ce urmează ne vom referi la acea parte a volumului rezervată studiilor și materialelor de istorie. Ele vizează problematica epocii moderne românești, abordîndu-se aspecte social-economice, politice și ideologice ale evoluției societății românești în secolul XIX și la începutul secolului al XX-lea.

Nicolae Szabo, Ioan Pop, Ioan Ranca își întemeiază studiul *Stratificarea economico-socială a populației rurale din Cîmpia Transilvaniei în 1820* (p. 236—293) pe investigarea conscripțiilor urbariale din anul respectiv. Populația agrară din aria geografică cercetată (Cîmpia Transilvaniei) se compune, ca și în alte zone ale Transilvaniei, din stăpînii de pămînt, țăranii aserviți, orășeni și o populație liberă (nobili mici și țărani liberi). În cele 276 de localități din Cîmpia Transilvaniei se aflau astfel în 1820 1 046 stăpîni de pămînt cu 2 250 moșii, 15 517 țărani aserviți și 1 406 sesii pustii iobăgești și jelerești. Autorii evidențiază fenomenul de dispersare accentuată a moșiilor, raportîndu-l la întreaga Transilvanie (p. 247). Majoritatea stăpînilor pe pămînt (73,31%) din Cîmpia Transilvaniei proveneau din rîndurile nobilimii mici (cu 1—10 țărani aserviți), 23,70% provin din rîndurile nobililor de rînd (11—100 țărani aserviți) și doar 2,95% aparțin aristocrației nobiliare (cu peste 100 țărani aserviți). Proprietarii de pămînt sînt clasificați în proprietari deplini și proprietari condiționați (ce posedau pămîntul prin arendare, zălogire sau răscumpărare). Acestora li se adăugau stăpînii pauperizați. Statistica categoriilor de stăpîni de pămînt reflectă noile fenomene apărute în relațiile de proprietate anterior secolului XIX-lea. Analizînd țărănimea aservită, care forma majoritatea absolută a populației agrare, autorii consideră că o atenție deosebită trebuie acordată *iobagilor taxaliști* (ce nu prestau robota sau prestau numai unele componente ale acesteia, plătind în schimb taxă stăpînilor de pămînt) și *iobagilor censualiști* (care în schimbul unei sume consistente erau scutiți pe 10—25 de ani de obligațiile față de stăpînii de pămînt), deoarece, chiar dacă nu erau numeroși, ei erau inevitabil antrenați în relațiile „marfă-bani" (p. 265—266). Autorii oferă în continuare date statistice bogate legate de stratificarea populației aservite, de raporturile acesteia cu elementele privilegiate social. Conștienți de valoarea relativă a datelor concrete furnizate de circumscripțiile analizate, autorii subliniază în același timp că acestea permit descifrarea unor tendințe ale dezvoltării social-economice în Transilvania începutului de secol XIX.

Mențiuni despre ideile politice și naționale exprimate de Timotei Cipariu, întocmite pe baza manuscrisului nr. 348 (B.A.R.S.R., filiala Cluj-Napoca) din 1852—1853, ne oferă Valeriu Nițu, ale cărui notații se constituie într-o nouă contribuție la studierea ideologiei generației de la 1848. Autorul schițează cadrul politic general al situației Transilvaniei și Imperiului habsburgic în perioada imediat următoare înfrîngerii revoluției. Sînt prezentate noile condiții în care se desfășura lupta românilor transilvăneni pentru libertate națională, luptă ce îmbrăca forme diferite și în care Timotei Cipariu era profund implicat. Descriind conținutul manuscrisului lui Timotei Cipariu, V. Nițu reliefează profunzimea gîndirii filologice și politice a luptătorului național. Partea introductivă a manuscrisului cuprinde constatarea legată de decepția provocată românilor de politica habsburgică în perioada ulterioară revoluției. Timotei Cipariu sesizează substraturile colonizării germane în Transilvania de după 1848—1849, ele reprezentînd elemente ale politicii de germanizare și centralizare promovate de Guberniu, firește dîndu-se curs unor înalte dispoziții. În continuare Timotei Cipariu respinge acele teze care limitau aria etnogenezei românești la spațiul sud-dunărean. Partea finală a manuscrisului cuprinde o referire sintetică la procesul de formare a limbii române, reliefîndu-se că limba română și-a menținut structura latină originară datorită continuității populației autohtone romanizate (p. 305). Comentariilor asupra manuscrisului lui Timotei Cipariu V. Nițu le alătură firesc textul acestuia (p. 309—325).

Mărturiile diplomatice bavareze despre atitudinea puterilor europene față de Unirea Principatelor (p. 326—368) culese la Bayerisches Hauptstaatsarchiv din München, secția „Geheimes Staatsarchiv" de către dr. Grigore Ploeșteanu îmbogățesc cu date noi, interesante, informațiile despre rolul și locul luptei pentru Unire a românilor într-o epocă în care marile puteri „continuau să-și aroge dreptul de a dispune de soarta altor popoare și țări". Analiza rapoartelor bavareze la Viena, Berlin, Londra, Paris și Petersburg este precedată de schițarea coordonatelor situației internaționale după războiul Crimeii. Documentele din arhiva de la München oferă mărturii prețioase despre pozițiile divergente ale Prusiei și Austriei în problema Principatelor, despre relațiile celor două puteri germane cu cabinetele europene. Interesul manifestat de cercurile conducătoare de la München față de evenimentele din est este explicată prin condiția de stat dunărean a Bavariei. Faptul că Münchenul nu era direct implicat în conflict, în problema unirii Principatelor face ca rapoartele diplomaților bavarezi să poarte în general amprenta obiectivității, deși se manifestă o anumită înclinație spre însușirea punctelor de vedere ale Vienei, în cazul reprezentanților Münchenului în capitala Imperiului habsburgic.

Investigațiile dr. Ioan Chiorean vizează *structurile socio-profesionale și intelectuale ale organizațiilor românești din Ungaria (1867—1918)* (p. 369—404). Autorul arată ca definitivarea pactului austro-ungar din 1867 a găsit pătura conducătoare românească „nepregătită pentru o rezistență mai dîrză", iar mișcarea națională românească era cu „forțele divizate" de conflictul între adepții pasivismului (pentru care se pronunța opinia publică din Transilvania) și cei ai activismului (bănățenii); o latură a conflictului o reprezenta „lupta deschisă între mitropolitul Andrei Șaguna și intelectualii laici pentru conducerea mișcării naționale".

Autorul prezintă în continuare premisele Pronunciamentului de la Blaj (13/15 mai 1868) și ale făuririi partidelor naționale românești din Banat și Ungaria (Conferința de la Timișoara, 26 ian/7 febr. 1869) și respectiv din Transilvania (Conferința de la Miercurea, 23—24 febr./7—8 mart. 1869). Membrii Comitetului național central ales la Miercurea, format din 25 de persoane, avea următoarea structură socio-profesională: 11 avocați, 6 clerici, 2 funcționari particulari, 2 negustori, 1 profesor, 1 medic, 1 publicist, 1 proprietar, fapt ce reflectă „transferul conducerii mișcării naționale de la mitropoliți la intelectualii cu reală vocație politică". Ponderea în cele două organizații românești o aveau intelectualii (avocați, preoți, învățători) și țăranii instăriți, însă ele cuprindeau toate straturile sociale și profesionale, exceptîndu-i pe muncitorii organizați din centrele industriale mai importante. Programele celor două organizații românești urmăreau, de altfel, obiective burgheze, împletite cu îndeplinirea unor doleanțe ale politicii naționale. Făurirea Partidului Național Român (Sibiu, mai 1881) a pus capăt divizării de peste un deceniu a mișcării naționale românești, cele două partide unificîndu-se pe baza unei platforme politice unitare. Din cei 103 delegați la Sibiu, 37 erau clerici, 41 avocați, asesori și notari, 5 profesori și 10 proprietari agricoli (p. 384). În anii ulteriori Conferinței de la Sibiu „procesul de laicizare a vieții politice românești început încă în timpul revoluției de la 1848, s-a încheiat definitiv biruitor" (p. 397). Acest proces s-a manifestat pe fondul atitudinii „hiperloialiste" a unor înalți clerici români (mitropolitul Miron Romanul). În încheierea studiului său, dr. Ioan Chiorean se referă la activitatea Secției române a Partidului Social-Democrat din Ungaria (1905—1918).

Programul, orientarea și colaboratorii „Gazetei Transilvaniei" în anii 1891—1895 (p. 405—419) constituie obiectul demersului Evei Chiorean. Autoarea evidențiază ampla și lucida analiză politologică în coloanele „Gazetei" a factorilor social-politici din acei ani, o atenție specială acordîndu-se reflectării mișcării memorandiste. Cuvinte deosebit de calde are autoarea la adresa „celui dintîi ziarist profesionist român din Transivania", Aurel Mureșianu, cel care „a conturat și redimensionat profilul întregii activități redacționale" (p. 407). Beneficiind de prezența masivă a unor colaboratori externi și corespondenți, publicînd numeroase știri din presa străină, în care cauza românilor era îmbrățișată, informîndu-și prompt cititorii despre cele mai de seamă realizări ale literaturii române și străine, „Gazeta Transilvaniei" a „realizat un contact viu cu cititorii, încercînd să răspundă [...] tuturor cerințelor epocii, promovînd totodată un vast program politic, social-economic și cultural în deplină concordanță cu aspirațiile legitime și firești ale românilor transilvăneni".

Atitudinea față de Marea Unire a populației de naționalitate germană de pe teritoriul României de la 1918, organizarea și încadrarea ei în viața politică a noii Românii constituie obiectul materialului Susanei Hess *Considerații asupra fondării Partidului German în condițiile social-politice ale României interbelice, 1918—1923* (p. 421—441). Autoarea arată că înaintea și în timpul Unirii „numai două din cele cîteva grupuri germane avea o tradiție în organizarea politică autonomă, atotcuprinzătoare: sașii transilvăneni

și populația germană bucovineană". Pentru a se urmări mai clar tendința lor spre unificare, autoarea schițează trecutul politic de pînă la 1918 a celor mai importante grupări germane de pe teritoriul României întregite. În continuare sînt înfățișate etapele care au dus la constituirea unei reprezentanțe parlamentare — „Partidul Popular German din România Mare" (ian. 1919), devenit în ian. 1929 Partidul German. Un alt eveniment important în procesul unificării politice a naționalității germane din România este considerat cel de-al IV-lea „Sachsentag" (Sighișoara, 6—8 nov. 1919). „Noul program săsesc" fixat de adunarea generală a delegaților de naționalitate germană devenea programul electoral comun al comunității germane din România, care „întărea și ratifica decizia solemnă a poporului « săsesc » de unire cu România". Procesul fondării organizației politice a naționalității germane din România s-a încheiat însă abia la 18 sept. 1921, cînd la Cernăuți a avut loc constituirea „Uniunii germanilor din România („Verband der Deutschen in Rumänien". „Uniunea..." și „Partidul German", deși separate formal, urmau să fie considerate „ca părți inseparabile ale unui întreg". În finalul demersului ei, autoarea subliniază faptul că naționalitatea germană a devenit după 1918, prin făurirea unor forme politico-organizatorice unitare, o entitate unică, contribuind la dezvoltarea generală a societății românești interbelice.

Putem deci conchide că, prin originalitatea și ținuta științifică ridicată a materialelor ce-l alcătuiesc, volumul se constituie într-o utilă și interesantă contribuție la istoriografia unor aspecte însemnate ale devenirii societății românești în epoca modernă.

Sever Mircea Catalan

„REVISTA DE ISTORIE" publică în prima parte studii, note şi comunicari originale, de nivel ştiinţific superior, în domeniul istoriei vechi, medii, moderne şi contemporane a României şi universale. În partea a doua a revistei, de informare ştiinţifică, sumarul este completat cu rubricile : Probleme ale istoriografiei contemporane, Cronica vieţii ştiinţifice, Cartea română şi străină de istorie, Revista revistelor de istorie, în care se publica materiale privitoare la manifestări ştiinţifice din ţară şi străinatate şi sînt prezentate cele mai recente lucrări şi reviste de specialitate apărute în ţară şi peste hotare.

NOTĂ CĂTRE AUTORI

Autorii sînt rugaţi să trimită studiile, notele şi comunicările, precum şi materialele ce se încadreaza în celelalte rubrici, dactilografiate la două rînduri, trimiterile infrapaginale fiind numerotate în continuare. De asemenea, documentele vor fi dactilografiate, iar pentru cele în limbi străine se va anexa traducerea. Ilustraţiile vor fi plasate la sfîrşitul textului. Numele autorilor va fi precedat de iniţială, titlurile revistelor citate în bibliografie vor fi prescurtate conform uzanţelor internaţionale.

Responsabilitatea asupra conţinutului materialelor revine în exclusivitate autorilor. Manuscrisele nepublicate nu se restituie.

Corespondenţa privind manuscrisele, schimbul de publicaţii se va trimite pe adresa Comitetului de redacţie, B-dul Aviatorilor, nr. 1, Bucureşti — 71247.

DIN SUMARUL NUMERELOR VIITOARE

Imaginea Daciei în spațiul geografic antic.

Valoarea temporală a informației cartografice.

Geneza orașu..ui medieval în viziunea istoriografiei românești.

Învățămîntul preuniversitar în Evul mediu.

Mișcarea comunală în Europa apuseană (secolele X–XIII).

Rolul factorului demografic în Spania Secolului de Aur.

Nicolae Iorga și Revoluția franceză.

Impactul Revoluției franceze asupra lumii hispano-americane.

Considerații privind cauzele prăbușirii Veneției.

Un principe luminat pe tronul țărilor române: Nicolae Mavrocordat.

Mihai Racoviță — un pămîntean printre domnii fanarioți.

Problemele învățămîntului în parlamentul român. Pe marginea criticii reformelor școlare a lui Take Ionescu.

Ecoul unor evenimente istorice românești în presa norvegiană.
Oamenii de știință și viața politică a României.

Aspecte privind comerțul exterior al României în ajunul primului război mondial.

Promovarea de către socialiștii români a idealului păcii la congresele internaționale.

Legislația electorală în România după Marea Unire.

Poziția statelor europene față de războiul italo-etiopian văzută de diplomația S.U.A.

Contribuția Biroului pentru servicii strategice al S.U.A. la victoria Națiunilor Unite.

Organizația Unității Africane la peste un sfert de veac de existență.

RM ISSO 567 — 636

I. P. Informația c. 1337

43 856

Lei 15